

ELISABETH

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 38
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 20. AUGUSTIL 1937. Nr. 3

H. Loskit

ELISABETH

ELISABETH

A-8451_{II}

M. TÕLDSEPP

ELISABETH

INGLISE ESIMENE SUUR KUNINGANNA

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

2

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

Henry VIII abiellumine Anna Boleyn'iga.

Maikuu 1533. a. Canterbury peapiiskop Cranmer tühistas kuningas Henry VIII esimese abielu Hispaania printsessi Aragoonia Katariinaga, et sellega võimaldada kuningal saada ametlikku tunnustust oma salajasele abielule Anna Boleyn'iga. Boleyn'ite perekond kuulus Inglise aadli hulka, kuigi ei võinud uhkustada oma aristokraatliku päritolu põlisusega. Anna Boleyn'i isa Thomas Boleyn oli kosinud lord Howardi tütre, millisest ühendusest sündiski Anna 1507. a. nende kolmanda lapsena.

Vastavalt selleaegsele traditsioonidele ei jäetud Annat kauaks kodumajja. Lihtsa aadlimehena oleks Thomas Boleyn võinud saata oma lapsed mõne teise aadliku perekonda, et nad seal võiksid omandada peeni eluviise. Kuid isa Boleyn oli eriliselt valvel oma laste tuleviku eest: laste tulevik pidi kujunema hiilgavamaks nende vanemate omast, ja võimalusi selleks võis luua vaid pääs kuningakotta. Olles Prantsuse kuninga François I juures Inglismaa esindajaks, õnnestus tal hankida luba tuua oma tütreid Mary't ja Annat Prantsuse õukonda. Oli ju sel ajal Pariisi kuningakoda hiilgavamaid Euroopas. François I noor abikaasa, kuninganna Claude armastas lõbutseda. Õukond elas renessansi tähe all. Suured ümberhinnangud olid teostunud endistes tõekspidamistes: maise elu hüved avanesid korraga inimesele ja nende nautimisse laskuti

ohjendumatu innuga. See vaimne murrang ei jätnud riivamata ka naiste ellusuhtumist. Naine leidis korraga oma isiku väärtuse, oma ülesannete tähtsuse. Endises vagatsevas, mehele alistuvas alandlikus naiselikkuses ärkas mingisugune heroiline joon. Mees ei tundunud naisele enam isandana, ta hakkas endale nõudma mehega üheväärseid õigusi. Säärases miljöös arenes noore Anna vaimsus.

1522. a. pöördus Anna Boleyn kodumaale. Lõbus, ilus, temperamentne, leidis ta kohe vaimustava vastuvõtu Inglise õukonnas, saades kuninganna Katariina kojaneitsiks. Siin nägi teda Henry VIII ja armus tasse.

Ütlus, et kuningad ei abiellu armastusest, vaid selleks, et järeltulijaid saada, oli täiel määral õigustatud Henry kohta. Ta abielu oma venna lesega, Aragoonia Katariinaga oli teostunud viimase vanemate Ferdinand Katoliiklase ja Isabella survele. Ferdinand ja Isabella ei hoolinud palju oma laste õnnest. Lapsed olid neile vaid vahendeiks tee tasandamisel Hispaania vägevusele. Aragoonia ja Kastilial ühendamiseks ei piisanud. Mõlema valitseja dünastilised püüdlused läksid kaugemale. Kogu Pürenee pidi alluma Hispaania ülemvõimule; sellelt poolsaarelt tuli rajada ühendustee Rooma keisririigile lähenemiseks.

Nende poliitiliste unelmate teostamiseks kasustasidki nad oma lapsi. Tuleviku maailmariik pidi olema liidetud verest ja lihast moodustatud lülidega.

Ferdinandi ja Isabella aeg oli ka teiste Euroopa valitsejate dünastiliste püüdluste ajastuks. Prantsusmaa kuningas Louis XI konsolideeris oma riigi positsiooni dünastiliste ühendustega ning põhjas oli tõusmas Euroopa rahvusvahelisele areenile Inglismaa oma kolme miljoni elanikuga. 30 aastat (1455—1485) möl lanud Roosisõdade koledusist päästis Inglismaa noor Henry Tudor, kes lõpetas verevalamise 1485. a. ja hakkas riiki valitsema Henry VII nime all. Inglismaa

rahvusvahelise erikaalu tõstmiseks ja selle välispoliitilise seisundi konsolideerimiseks kasustas ka Henry VII oma lapsi. Inglise põliseid vaenlasi — Šotimaad ja Prantsusmaad — tuli vaos hoida tütre Margarete saatmisega Edinburgh'i ja noorema poja Henry naitumisega Prantsuse printsessiga. Wales'i printsile abikaasa otsimisel pöörduti Ferdinandi ja Isabella poole. Oktoobris 1501. a. maabus nende noorem võsu, Aragoonia Katariina Plymouth'is, millele järgnes varsti abiellumine prints Arthuriga.

Katariina oli sündinud ja üles kasvanud õhkkonnas, mis oli läbi imbinud tema pihi-isa, Hispaania suur-inkvisiitori Thomas de Torquemada mõjust, sama isiku mõjust, kes oli sündinud Isabellat juba lapsena töötama, et kui ta kord saab valitsejaks, pühendab ta kogu oma elu ketserluse väljajuurimisele Jumala ja katoliku kiriku auks. „Püha sõda“ mauride vastu oli verrega katnud Hispaania lainetava maastiku, kuhu kiindus noore Katariina pilk; juutide jälitamine süvendas tema vaenu teiseusuliste vastu ja tõstis ta silmis vägeva Rooma paavsti autoriteeti. Sirgunud neiuks, ei omanud Katariina välist külgetõmmet, küll aga hinge, kus vibreeris sügav usklikkus ja vankumatu kohusetunne.

Katariina abielu prints Arthuriga kestis vaid 5 kuud. Seitsmeteistkümneaastaselt oli ta juba lesk. Vaevalt saanud teate Wales'i printsi surmast, hakkas Isabella juba kombineerima vahendeid, mis sunniksid Henry VII andma oma noorema poja Henry Katariinale. Isabella näitas end osava diplomaadina. Peenusteni töötas ta välja need salaniidid, mida kasustasid ta agendid Inglismaal. Paavstilt lootis ta saada nõusoleku kiriku poolt keelatud abieluks oma venna lesega. Paavst Aleksander VI, Cesare Borgia isa, ise rahvuselt hispaania päritoluga, mõistis neid motiive, mis pärast riiklikkude huvide eest sageli pidid taganema kanoo-

nilise õiguse paragrahvid. Isabellal oli õnne, Henry naitus Katariinaga.

Teostunud abielu oli vaid pettumuste reaks Henry'le, kes pärast oma isa surma 1509. a. sai Inglismaa kuningaks. Kuigi ta ei olnud kiindunud oma naisesse, lootis ta temas leida oma järeltulija ema. Katariina sünnitas 7 last, neist jäi elama vaid tütar Mary: 7 lapsest oli surnult sündinud 5. Need järjest korduvad õnnetused mõjusid masendavalt Henry VIII, ta nägi selles hoiatavat märki taevast, nägi Jumala needust.

Niisugusesse kuninga morni meeolellu lendas säändava liblikana Anna Boleyn. Kiiresti tuksuv veri peegeldus kelmikalt ta mustis silmis, teravmeelsus väljendus ta priskes ovaalses näos, ta käik oli elastne ja keha painduv. Lõbus ja sädelev võis olla Anna Boleyn. Ta oli täieline vastand Aragoonia Katariinale, kes kunagi polnud olnud noor ja kelle naeru veel keegi polnud kuulnud.

Märgates kuningas tekkinud huvi enda vastu, Anna Boleyn eemaldus õukonnast. Ta ei tahtnud leppida Henry armukese osaga; ainult abiellumise teel võis kuningas omandada teda. Henry oli õnnetu. See ei olnud möödud kirk, mis teda oli haaranud, vaid sügav hingeline kiindumus — ta vajas Anna Boleynit. Kätesaamatu viirastusena paelus tüdruk ta meeli. Oma hingevaevas läkitas Henry kirja kirja järele Annale. See kuninglik atleet muutus sentimentaalseks nooruriks, kui ta allkirja juurde joonistas südamesse tähed A. B. ja sinna kõrvale märkis sõnad: *H. Rex — autre ne cherche* — Henry, kuningas, teist ei otsi. Anna Boleyni vastus oli ultimatiivne: ta saab kuninga omaks vaid siis, kui Henry on enda teinud vabaks.

Sellest jätkus Henry'le: ta otsustas end lasta lahutada Aragoonia Katariinast. Maikuu 1527. a. kuningas avaldas oma kavatsused ustavale nõuandjale kardinal Wolsey'le. See oli rohkem kui hämmastunud.

Vähe sellest, et kardinal isiklikult ei sümpatiseerinud Annale, keda ta pidas „rumalaks tüdrukuks“, lahutus Katariinast tähendas kogu senise Inglise välispoliitilise orientatsiooni ümberpaiskamist. Abielu Hispaania printsessiga ei olnud üksnes perekondlikuks sündmuseks, vaid kindlaks aluseks Inglismaa poliitilisele süsteemile. Käesolevat momenti ei pidanud Wolsey sobivaks senise välispoliitilise suuna ümberkujundamiseks. Luther sammus oma võiduteed Saksamaal, türklased atakeerisid ungarlasi, neid võidi võita vaid siis, kui Henry VIII ja François I ühineksid Saksa keisri Karl V-ga. Wolsey viskus kuninga jalgade ette, pisarsilmi palus teda muuta oma otsust, kuid Henry jäi vankumatuks: Wolsey sõnad pörkasid nagu vastu kaljut.

Lahutuse nõutamiseks astuti ühendusse Roomaga. Lähtekohaks võeti, et kanoonilise õiguse põhjal abielu vennanaisega oli keelatud. Küsimuse lahendamine moodustas äärmiselt raske situatsiooni paavstile. Karl V oli võidukas Itaalias. François I oli langenud vangi Pavia lahingus ning viibis Madridis vahi all. Paavstil polnud mingit soovi sattuda vastuollu võiduka Karl V-ga, sest oli karta, et see oma tädi riivatud õiguste eest viibimata välja astub. Paavst ei julgenud teha lõplikku otsust. Ta saatis asja uurimiseks Inglismaale kardinal Campeggio, lükates seega edasi abielulahutamise küsimuse.

Kõige enam vihastas lahutuse äpardumise üle Anna Boleyn. Ta nägi peasüüdlast vaid Wolsey's. Järelejätmatult atakeeris ta Henry't, nõudes, et viimane kõigega lõpetaks ja kohe temaga abielluks. Henry mõistis olukorra tõsidust ja lahutusprotsessi keerulisust. Ta ei süüdistanud Wolsey't ega Campeggiot, vaid ainult paavsti. Henry'le selgus, et ta peab lahenduse leidma ise. Sel ajal ei mõelnud Henry veel eemaldumisele Roomast. Wolsey poolt sisendatud lojaalsus katoliku kirikule ei vankunud veel. Pöörde

kuninga isiklikesse veendumustesse tõi vana kardinali surm ja Thomas Cromwelli tõus kuninga lähemaks nõuandjaks. Cromwell sümpatiseeris paavstivastasele liikumisele mandril. Protestantide edu Saksamaal ja Zwingli pooldajate arvu kasvamine Šveitsis näitasid kujukalt, et katoliku kiriku võim on kokku varisemas. Mida kaotaks Inglismaa, kui ta lõpetaks oma suhted Vatikaniga? Mida kaotaks Henry ise? Vastupidi, sekulariseeritud kirikuvarandused võimaldaksid Inglise kuningal kindlustada oma võimu, suurendada sõjaväge, et vallutada Iiri- ja Šotimaa. Sel teel osutuks ka võimalikuks Henry'l vabastada end Katariinast ja teha Anna Boleyn kuningannaks. Cromwell ässitas kuningat paavsti vastu, rõhutades viimase jultunud käitumist Henry VIII suhtes, keda ta kord oli nimetanud „Usukaitsjaks“. See mõjus. Henry otsustas lahti lüüa Roomast. 1531. a. tuli kokku Inglise kirikukogu, mis kuulutas Henry VIII Inglise kiriku peaks, ja 25. jaanuaril 1533. a. abiellus ta salaja Anna Boleyniga.

2.

Elisabethi noorusaastad.

7. septembril 1533. a. kella 3 ja 4 vahel pärast lõunat sündis Anna Boleynil tütar. Tütre sünd oli suureks pettumuseks Henry VIII, veel suuremaks kurbusseks aga Annale. Ta kartis, et kuningas ta nüüd hülgab. Kuid Henry trööstis teda öeldes: „Ma lähen pigemini kerjama uste taha, kui et sinust loobun.“

Teade tütre sünnist võeti võidurõõmsalt vastu Anna vastaste poolt. Anna Boleyni kiire tõus ja ta venna upsakus olid valmistanud talle palju vaenlasi. Need tõstsid nüüd pead. Karl V saadik Inglismaal Chapuys lähenes Thomas Cromwellile, ässitades teda Anna Boleyni vastu. Cromwell ei pidanud momenti veel küpseks võitluse algamiseks, sest Henry oli veelgi

kiindunud oma naisesse. Cromwell isiklikult eelistas troonipärijana printsess Mary't, keda ta pidas ainsaks Henry VIII legaalseks järglaseks.

Sündinud printsessi auks korraldati 8. septembril pidulik jumalateenistus St. Pauli katedraalis ja 10. septembril toimus ristimine, kus lapsele pandi nimeks Elisabeth Henry ja Anna emade nime järgi.

Saanud emaks, hakkas Anna Boleyn energiliselt teotsema, et kindlustada trooni oma tütrele ning kõrvaldada neist õigusist printsess Mary. Henry toetas teda selles, sest Mary oli kaotanud isa sümpaatia: isa tülis emaga oli ta alati hoidnud viimase poole. Saades moraalselt toetust isale vastupanuks keiser Karl V-lt, hülgas Mary kõik isa lähenemiskatsed, kutsudes sellega viimases esile ääretut viha. Anna Boleynisse suhtus ta põlgusega kui oma isa armukesse, ja printsess Elisabeth oli ta silmis vaid väljaspool abielu sündinud illegitiimne laps.

Kui Elisabeth sai kolmekuuseks, moodustati talle eriline õukond asukohaga kuninglikus lossis Hatfieldis. Et alandada Mary enesetunnet ja uhkust, sunniti teda elama Elisabethi õukonda kuuluva isikuna. Asjalt protestis Mary selle vastu, ta pidi alistuma.

Henry VIII kartis võtta Mary'lt troonipärimisõigust, sest ta teadis, et inglise rahvas ei sümpatiseerinud Anna Boleynile ja poleks õigustanud viimase tütre eelistamist vanemale printsessile, kelle emaks oli avaliku arvamuse silmis Henry ainus seaduslik abikaasa Aragoonia Katariina. Et Elisabethile kindlustada õigusi Inglise trooni pärimiseks, oli tarvis paavsti sundida tunnustama ta ema abielu legaalsust. Cranmeri poolt väljakuulutatud lahusus oli niivõrd vihas-
tanud paavsti, et see võttis kaalumisele koguni kuninga kirikupõlu alla panemise küsimuse. Paavsti mõjustamiseks astus Henry ühendusse Prantsuse kuninga François I-ga. Juba varem oli François lubanud

Henry kasuks samme astuda; oma poja eelseisva abi-
elu tõttu paavsti vennatütre Katariina di Medici'ga
võis ta aga veelgi energilisemalt teetseda.

1534. a. toimus François I ja paavsti kokkusaa-
mine Marseilles's. Henry saatis sinna oma esinda-
jaina Gardineri ja Bonneri. Paavst võttis paha-
meelega vastu Inglise kuninga saadikud, tehes neile
etteheiteid Anna kroonimispidustustel Londonis kor-
raldatud rongkäigu kohta, kus olevat koos klaunidega
hobuseil paradeerinud kardinalidena rõivastatud isi-
kud. Henry kiri, milles ta ähvardas kokku kutsuda
kirikukogu, kui paavst tema soovide kohaselt küsi-
must ei lahenda, ärritas veelgi rohkem katoliku kiriku
pead. François loobus läbirääkimisist Henry kasuks.

Marseilles' lepituskatsete nurjumine sulges Hen-
ry'le Vatikani ukсед. Kuningas oli rahutu, ta kartis
sel puhul Inglismaal kerkida võivaid raskusi. Anna
Boleyn ise aga hoolis vähe vahekorra teravnemisest
paavstiga. Ta kartis vaid Aragoonia Katariina mõju,
nägi selles oma võistlejat. Seepärast haudus ta mõt-
teid, kuidas kõrvaldada teda kui ka printsess Mary't.
Ta lootis selleks võimalusi leida Henry poolt kavat-
setava külaskäigu ajal Prantsusmaale.

Pärast läbirääkimiste nurjumist paavstiga laskis
Henry VIII parlamendi poolt tunnustada seadlikuks
oma abielu Anna Boleyniga ja sellest ühendusest võr-
suvad lapsed kuulutada ainsaiks legaalseiks pärijaiks.
Ainult kaks meest julgesid protestida parlamendile
esitatud troonijärgus-akti vastu — Thomas More
ja Fischer, kes mõlemad kriitiliselt suhtusid küll kato-
liku kirikusse, kuid ei pooldanud siiski selle lõplikku
hävimist. Tundes Thomas More'i vastu suurt lugu-
pidamist ta vaimukuse ja teravmeelsuse tõttu, ihkas
Henry VIII talt saada moraalset toetust võitluseks
katoliku kiriku vastu. Selle isiku poolehoid, kelle
arvamusi ta hindas, oleks vaigistanud Henry südame-
tunnistust. Kuid Thomas More'i vankumatu ustavus

oma põhimõttele sai sellele tähelepanuväärsele inglise humanistile saatuslikuks. Henry käsul vahistati ta koos John Fischeriga. Mõlemad mõisteti surma, milline otsus ka täide viidi 1535. a.

Kahekordne surmaotsus äratas Euroopas üldist pahameelt. Karl V kui ka François I protestisid selle vastu. Eriti suurt pahameelt avaldas paavst, kes pani Henry VIII kirikuvande alla.

1536. a. algul hakkas kõikuma Anna Boleyni positsioon. Henry kiindumus teisesse abikaasasse oli aja kestel vähenenud. Ta leidis uue huviobjekti ilusas õuedaamis Jane Seymouris. Cromwell ruttas kasutama neid olukordi. Ta esitas Henry'le tõendised Anna truudusetuses. 19. mail 1536. a. lepitas Anna Boleyn oma süü tapalaval.

Elisabeth oli kaks aastat ja 8 kuud vana, kui ta kaotas oma ema. Nooruse tõttu ei võinud ema traagiline saatus teda moraalselt nii väga tabada. Ka ei muutunud õukonna suhtumine temasse — Elisabeth jäi ikkagi Henry VIII tütreks. Surm tapalaval polnud sel ajal häbistavaks sündmuseks. See oli valitsejate eelistatud vahend oma võimu säilitamiseks, millele riigi tähtsamad aadlike kude perekonnad pidid aeg-ajalt ohvreid tooma. Seetõttu ei osutunud ema kurb saatus hiljemgi Elisabethile häbiplekiks.

Henry VIII armastus tütre vastu ei vähenenud Anna Boleyni surmaga. Elisabethi varakult arenev intelligents sidus isa soojalt tütre külge. Aragoonia Katariina surmale 1536. a. järgnes õdede lähenemine. Mary tunnustati seaduslikult üheõiguslikuks Elisabethiga ja mõlema printsessi jaoks korraldati ühine majapidamine, milles Mary vanema õena etendas juhtivat osa. Ta sümpaatia Elisabethi vastu kasvas järjest. Mary mainis korduvalt Henry'le, ta leidvat oma väikesest õest vaid rõõmu.

1537. a. sündis Henry VIII kolmandast abielust Jane Seymouriga kauaoodatud troonipärija, prints

Edward. Mary kui ka Elisabeth viibisid nüüd sagedamini õukonnas. Et Elisabethi ja Edwardi aas-tate vahe ei olnud kuigi suur, kujunes nende oma-vaheline läbisaamine eriti südamlikuks, mida omalt poolt soodustasid veelgi nende mõlema kasvatajad. Elisabethi kui ka Edwardi õpetus toimus paralleelselt ning tuges põhimõtteliselt samul aluseil. Henry VIII määras nende õpetajaiks isikud, kes kuulusid inglise humanistide nooremasse rühma, nn. Cambridge'i gruppi, kes aja kestel olid endi kätte võtnud inglise noorsoo kasvatusliku külje juhtimise.

Humanism oli segi paisanud keskaegsed kasvatus-likud printsiibid, mis rõhutasid teravalt mehe ja naise intellektuaalset ja sotsiaalset vahet. Uus kultuurivool tõi naise täisõigusliku ühiskonnaliikmena mehe kõr-vale, mispärast pidi ka naise õpetamine toimuma me-hega võrdseil aluseil. Uute ideede tegelikeks propa-geerijaiks said Oxfordi humanistid koos Thomas More'iga, kelle kolm tütart liikusid vabalt meeste seltskonnas ning olid suutelised osa võtma teadusli-kest vestlusist tänu neile põhjalikele teadmisile, mida nad omasid filosoofias, füüsikas ja astronoomias.

Jätkates osalt keskaegseid traditsioone, mis ase-tasid esikohale inimese kõlbla arendamise usuliste tunnete süvendamise teel, hakkasid humanistid vaimu-elu avardama antiikaja tundmaõppimisega. Sellega omandas õppekava laiemad piirid. Uuriti ladina ja kreeka keelt ning tungiti reaalteaduste saladusisse.

Nendele printsiipidele rajati ka noore Elisabethi õpetus. Ta õpingud algasid ladina keele omandami-sega, ja kümneaastaselt oli ta teinud sel alal juba märgatavaid edusamme. Ühtlasi õppis ta ka itaalia ja prantsuse keelt. Esimene meile Elisabethilt säilinud kiri on kirjutatud itaalia keeles Henry VIII viima-sele abikaasale Catherine Parr'ile 1544. a. 1545. a. kutsuti Elisabethi õpetajaks Oxfordi humanist W i l - liam Grindall, kes oli tuntud hea lingvistina.

Tema juhatusel jätkas Elisabeth hoolega kreeka ja ladina keele õppimist. Pärast Grindalli surma 1548. a. süvendas ta oma teadmisi antiikseis keelis Oxfordi humanistide silmapaistva esindaja Aschami juhatusel. Elisabeth oli hoolas õpilane. Ta luges suure innuga Sokratest, Sophoklest, Demosthenest, Titus Liviust ja Cicerot. Missuguseid tulemusi ta sealjuures saavutas, seda iseloomustavad Aschami sõnad Strassburgi õpetlasele Sturm'ile: „Raske on ütelda, mida tuleks rohkem imetella minu õpilases, kas looduse või õnneliku saatuse varasid. Ta on vaevalt saanud kuueteistkümnepäevaseks, kuid temas avaldub juba niisugune auväärilisus ja tagasihoidlikkus, mis tavaliselt ei ilmne tema vanuses. Ta mõistus on selge ja tugev, ta vastupanu võrdub mehe omaga, ta mälu võtab kergesti vastu muljeid ja säilitab neid kauaks. Ta valdab prantsuse ja itaalia keelt sama hästi kui inglise keelt. Ta vestleb minuga vabalt ladina keeles ning omab häid teadmisi ka kreeka keeles. Ta käekirjast pole midagi ilusamat. Ta on väga huvitatud muusikast ja omab selleski suuri teadmisi. Minu kallid Sturm,“ lõpetas Ascham oma kirja, „ma ei ole enda poolt midagi juurde lisanud, siin ei ole vajadust selleks.“

Õpilase ja õpetaja vahekord kujunes väga südamlikuks. Elisabeth jäi vaimsesse ühendusse Aschamiga kuni viimase surmani. Kuningannaks saanud, jätkas ta veelgi Aschami juhatusel kreeka ja ladina autorite lugemist. Hoobeldes tähendas ta enda kohta, ta lugevat päevas rohkem kreeka teksti kui mõni kirikuõpetaja ladina keelt kogu nädala kestel.

*

A. 1547 suri Henry VIII. Elisabeth oli siis 13½ aastat vana. Juba 1544. a. oli Henry taastanud parlamendi otsusega oma mõlemale tütrele troonipärimisõigused. Selle otsuse kinnitas ta ka surivoodil.

Teate oma isa surmast võttis Elisabeth vastu heroilise kindlusega. Tuleviku suhtes ei võinud tal olla muresid, sest ta vahekord oma venna, noore kuninga Edward VI oli kõige soojem. Nende suhete harmoonilisust suurendasid veelgi ühised usulised vaated. Edward VI jäi protestantlikuks kuningaks, katoliku võim oli langenud Inglismaal.

Poeg Edwardi alaeasuse tõttu oli Henry VIII nimetanud oma noore järglase hooldajaks 16-liikmelise regent-nõukogu. Kõik nõukogu liikmed pidid olema üheväärsed oma õigusilt, sest Henry kartis ühe isiku eelistamisega riigis esile kutsuda sisemisi käärimisi. Inglismaa lähim minevik oli elavaks hoiatuseks protektori-instituudi loomise eest. Henry VI alaeasuse ajal oli protektor ruineerinud Inglismaa majanduselu ja Edward V surmati oma hooldaja Gloucesteri hertsogi poolt. Varsti pärast Henry VIII surma muudeti aga tema poolt tehtud korraldused Edwardi onu Edward Seymouri, Somerseti hertsogi poolt. Regent-nõukogu liikmed loobusid üksmeelselt oma õigusist Edward Seymouri kasuks, kes kuulutati nende poolt Inglismaa täisõiguslikuks regendiks-protektoriks. Sellega manati aga ühtlasi esile sismiste rahutuste oht, mida Henry VIII nii ettevaatlikult oli püüdnud vältida.

Protektori kõrval äratas tähelepanu ta vend Thomas Seymour, kes sarnanes oma vennaga auahnuselt ja võimupüüdeilt, kuid kel puudus esimene ettenägelikkus ja sirgjoonelisus. Thomas Seymour oli julge sõjas ja osav turniiridel, oli aga äkiline ja jonnakas, rääkis palju ning ei osanud pidada saladusi. Tal oli eeldusi tegudemeheks, mitte poliitikuks. Thomas Seymouri teenete eest sõjas prantslastega tõstis Henry VIII ta kuninglikuks nõunikuks. Edward VI-nda troonile astumisega tõsteti ta peeride seisusesse ning nimetati admiraliks. Kuid Thomas Seymour ihkas võimu, ta püüdlused läksid veelgi kau-

gemale. Ilusa välimuse ja meeldiva esinemise tõttu lootis ta abiellumisega rajada tee oma tõusule. Kandi-
daatiteks valis ta endale Henry VIII mõlemad tütred,
printsess Mary ja Elisabethi. Kohe pärast Henry VIII
surma Thomas Seymour nõutas regent-nõukogult luba
abiellumiseks Elisabethiga. Nõukogu liikmed, eriti

Elisabeth umb. 13-aastasena.

tema vend, olid selle abielu vastu. Pettunud oma loo-
tusis ja teades, et usuliste lahkkelide tõttu on võimatu
leida vastuvõttu ka Mary poolt, ta lähenes lesk-kunin-
ganna Catherine Parrile. Et ta kartis ka sedapuhku
regent-nõukogu takistavat vaheleastumist, abiellus ta
salaja Catherine Parriga arvatavasti juba kolmandal
kuul pärast Henry surma. Kui teostunud fakt hiljem

selgus, vaigiti selle üle, sest regent-nõukogu liikmed olid vähemalt rahuldatud, et ta abikaasaks ei saanud Elisabeth.

Samal ajal puhkes sõda Šotimaaga. Admiralina pidi Thomas Seymour asuma laevastiku juhtimisele. Kuid vastupidi kõikide lootustele ei läinud ta laevastikuga isiklikult kaasa, vaid jäi Londonisse, et siin edasi põimida oma võimupüüdluste intrigeerivaid niite.

Thomas Seymouri abielu viis ta lähemasse kontakti Elisabethiga, kes elas Catherine Parri juures Chelsea lossis. Juba oma abielu esimesel nädalal muutus Thomas Seymouri käitumine Elisabethi suhtes pealetükkivalt familiaarseks, mis skandaliseeris isegi teenijaskonda. Arvatavasti ei olnud ka noor printsess ise ükskõikne. Pandi tähele, et Elisabeth otsis Thomas Seymouri lähedust ning punastas märgatavalt, kui juttu oli viimasest. Seetõttu muutus Elisabethi vahekord Catherine Parriga niivõrd pinevaks, et esimene lahkus 1548. a. Chelsea lossist, asudes üksinda elama Cheshunti.

Septembris 1549. a. suri lesk-kuninganna. Kate Ashley, Elisabethi kasvatajanna, tegi oma kasvandiku juures kihutustööd Thomas Seymouri kasuks, rõhutatades, et sama mees, kes kord soovis temaga abielluda, on jälle vaba. Thomas Seymour oli oma uute kavatsuste teostumises juba niivõrd kindel, et ta soovitas Elisabethile valida isa poolt testamendis määratud maa-alade asukohaks Gloucesteri ja Wales'i krahvkondi, mis asusid Seymourile kuuluvate mõisade läheduses. Samal ajal intrigeeris ta salaja oma venna vastu. Noore kuninga poolehoiu võitmiseks andis ta sellele suuri rahasummasid, tehes sealjuures ebameeldivaid märkusi protektori liigse kokkuhoiu kohta. Ta mõjustas Edwardi esitama sooviavalduse parlamendile, et Thomas Seymour määrataks noore kuninga kasvatajaks, kuna seni samad kohustused

olid seotud protektori isikuga. Ühtlasi hakkas ta endale poolehoidu otsima ka parlamendi ringkonnas, jagades ohtralt raha ja lubadusi. Lord Grey'le töötas ta sobitada selle tütre Jane'i abiellumist Edward VI, kui ta saab oma venna asemele protektoriks. Suuremad raskused kerkisid aga Elisabethi enda poolt, kes ei lubanud abielluda regent-nõukogu sellekohase nõusolekuta. Teades, missuguse vastuse ta leiab, tahtis Thomas Seymour ka käesoleval juhul oma eesmärgi saavutamiseks kasustada sama-sugust taktikat, nagu lesk-kuninganna Catherine Parri juures, s. t. viia Elisabeth niikaugele, et ta salaja abielluks. Hiljem piisaks vaid toimunud fakti konstateerimisest, sest seda ei suudaks ka regent-nõukogu enam tühistada. Thomas Seymour ostis ära mrs. Ashley ja Elisabethi majapidaja Thomas Parry, kes noore printsessi ees alatasa kiitsid protektori venna voorusi ning hoidsid seda isikut omavaheliste kõneluste keskuses.

Keset neid kaugeleminevaid kavatsusi ja hellitatud lootusi protektori kõrvaldamiseks, et ise tema kohale asuda, langes kõuepilvena regent-nõukogu otsus Thomas Seymouri vahistamiseks. 17. jaanuaril 1549. a. paigutati ta Towerisse. Sama saatust pidid jagama ka Kate Ashley ja Thomas Parry. Hatfieldi saadeti Elisabethi üle kuulama lord Robert Tyrwhitt, et teada saada Thomas Seymouri kavatsusi paljastavaid tõendeid. Lord Tyrwhitt'i suureks pahameeleks aga vaikis Elisabeth, eitades Kate Ashley ja Thomas Parry vastu tõstetud süüdistusi.

Teadmata on, kuivõrd Elisabeth oli teadlik Thomas Seymouri kavatsusist, kuigi protektori ja lord Tyrwhitt'i kahtlused Elisabethi vastu järjest kasvasid. Arvati, et Elisabeth sihilikult vaikib Kate Ashley'le ja Thomas Parry'le antud lubaduse tõttu mitte iialgi reeta saladust.

Oma usutelus võttis Tyrwhitt Elisabethi risttule alla, lootes, et küsimuste keerises ta ehk kuidagi reedab end. Ta kirjeldas mrs. Ashley't kõige tumedamais värvides ja andis mõista, et kui Elisabeth kõik selle avaldab, mis ta teab, lõpetatakse tema vastu tõstatatud süüdistus. Kuid Tyrwhitt leidis Elisabethis osava vastase, kes ei lasknud endast välja meelitada mingit vihjet, mis oleks võinud kujuneda saatuslikuks süüdistatuile. Pikkade piinavate ülekuulamiste hetkil Elisabethi vallanud moraalne surutis avaldus vaid pisarais, mida ta ei suutnud tagasi tõrjuda. Need olid protestipisarad, et teda, Henry VIII tüdart, võidi kahtlustada, süüdistada ja vägivaldselt sundida avaldama seda, millest ta polnud teadlik või mida ta ei tahtnud avaldada. Tyrwhitt'i pahameel järjest kasvas. „Mitte mingil kombel ei taha ta avaldada mrs. Ashley ja Thomas Parry salasepitsusi,“ kaebas Tyrwhitt protektorile. Elisabeth ei tahtnud end puhtaks pesta teiste eksimuste paljastamisega. Ta säilitas oma sümpaatia Thomas Seymouri suhtes, astudes alati ta kaitseks välja, kui keegi tarvitas solvavaid ütlusi. Lõpuks pidi Tyrwhitt leppima oma ülesande ebaõnnestumisega ja ta palus protektorit Elisabethi ise üle kuulata. Seda ometi ei järgnenud. Küll aga määrati mrs. Ashley asemele Elisabethile uus kasvatajanna lady Tyrwhitt'i isikus.

Elisabeth tundis juba varem lady Tyrwhitt'i, kes oli sageli viibinud kuninganna Catherine Parri läheduses. Ta oli mrs. Ashley'st intelligentsem ja kõrgema päritoluga. Protektor hertsog Somerset lootis, et ehk suudab Elisabethi juures isiklik sõprus saavutada seda, mille kohta kavalus tulemusi ei andnud. Kuid Elisabethi vastased pidid ka seekord pettuma. Lady Tyrwhitt'i saatmises Hatfieldi nägi ta endale uue alanduse osutamist. Kate Ashley oli kuuleka, painduva iseloomuga, kes alistus pimesi Elisabethile. Elisabeth ei suutnud taluda seda, et lady Tyrwhitt

kitsendas ta isiklikku vabadust, andes juba Hatfieldi saabumise esimesel päeval mõista, et noor tüdruk peab alluma vanema daami juhtimisele. Elisabeth nuttis öösiti ja päeviti oli pahuras tujus. Tagajärjetuks osutsid kõik lady Tyrwhitt'i katsed pääseda lähemale Elisabethile ja võita ta sümpaatiat.

Et murda Elisabethi tõrkuvat meelt, informeeris hertsog Somerset Elisabethi Londonis levinud kuuldusist ta rasedusest Thomas Seymourist. Arvati, et Elisabeth, soovides nende kuulduste summutamist, paljastab Thomas Seymouri intriigid. Elisabeth ei kaotanud aga ka seekord oma rahulikkust ja kindlat otsustamisvõimet. Veel samal päeval teatas ta hertsog Somersetile, et tal ei olewat enam midagi juurde lisada sellele, mis ta juba varem on avaldanud. Londonis levinud laimujuttude eemaletõrjumiseks lubatagu tal isiklikult ilmuda sinna ja näidata end.

Et ülekuulamised, meelitused ja ähvardused Elisabethi juures tulemusi ei andnud, sunniti piinamise ähvardusel Parry't paljastama tõsiolusid. See arg, kartlik mees iseloomustas oma avaldises Elisabethi kergemeelse tüdrukuna ja Thomas Seymouri noore printsessi häbematu võrgutajana. Kui ülestunnistuse järel Parry pidi veel kordama oma paljastusi Mrs. Ashley juuresolekul, polnud viimase vihavalangul piiri. Ta nimetas Parry't häbematuks lurjuseks, kes reetnud seda, millest ta olevat töötanud vaikida. Parry avameelsus vallandas Kate Ashley keelepaelad ja ta avaldas nii mõndagi Thomas Seymouri hommikustest käikudest Elisabethi juurde, kui ta viibis Chelseas. Mõlema isiku ülekuulamise protokollid esitas Tyrwhitt triumfeerivalt Elisabethile, olles veendunud, et viimane kants on nüüd langemas. Elisabeth kõige esmalt uuris kriitiliselt allkirjade ehtsust, luges siis tähelepanelikult protokollide teksti, punastades vaid vahel, kui juttu oli Chelsea nooruslikest vallatustest. Vastuseks esitatud protokollile ta koostas järg-

misel päeval vastulause, mis sisaldas vaid mõningaid korrigeerivaid märkusi esiletoodud asjaolude kohta.

Masendavalt rahutuks muutus Elisabeth, kui ta sai teate Thomas Seymouri varanduste konfiskeerimisest. Nüüd oli selge, milline karistus ootas Seymouri. Ühtlasi hiilis tema teadvusse ning kasvas seal üha suuremaks kartus, kas ka teda ennast ei oota sama-sugune saatus. Anna Boleyni traagiline surm kerkis uuesti mällu neil rahutuil hetkil. Kellelt otsida abi kõikvõimsa protektori vastu? Kuningas Edward, too haiglane, tahtejõuetu laps, oli täiesti hertsog Somerseti mõju all. Võib-olla ehk tuleks apelleerida rahva poole, et see kaitseks Henry VIII protestantlikku tütart? Elisabeth teadis, et Henry lastest oli vaid tema üksinda populaarne rahva hulgas. Mary't kui poolhispaanlannat ning katoliiklast ei armastanud inglased; samuti Edward VI-t, kes oma haiglase välimuse ja tahtejõuetu iseloomuga ei vastanud rahva hulgas aja jooksul väljakujunenud kuninga-ideaalile, ei saanud inglased armastada.

Elisabeth oli sageli saanud rahva sümpaatia-avalduste osaliseks. Kui ta lahkus jalutuskäikudel lossist, tungisid lapsed ta juurde, jooksid võidu hobusega, et vaid puudutada ta kleidi äärt või ulatada talle lilli. Kui ta siis peatus, kõnetades mõnda neist või kinnitades annetatud lilli oma vöö külge, oli üldine meelega suur. Emad tervitasid teda särasilmi, mehed peatusid paljapäi ja lahke naeratus vilksatas nende imetlevail nägudel.

Elisabeth kartis kaotada rahva poolehoidu. Ta oli veendunud, et hertsog Somerset ei takista tema kohta tekkinud valeteadete levimist. Populaarsuse kaotuse kartusel muutis Elisabeth oma tõrkuvat meelt. Ta saatis alandlikult häälestatud kirja hertsog Somersetile, lubades alistuda kõigile tema kui ka nõukogu soovidele, paludes selle eest aga avaldada proklamati-

siooni, milles oleksid valeks tunnistatud kõik tema kohta tekkinud laimused.

20. märtsil 1549. a. surmati Thomas Seymour. Toweris viibimise ajal oli tal õnnestunud kirjutada mõned read Elisabethile ja Mary'le. Ta kinnitas oma süütust ja kutsus neid üles oma surma kätte tasuma hertsog Somersetile. Mõlemad kirjad peitis ta oma saapa talda. Juba tapalaval olles tuletas ta teenrile meelde mitte unustada edasi toimetamast neid kirju. Kõrvalolijad kuulsid seda. Kirjad leiti ja need ei jõudnud kunagi adressaatide kätte.

Elisabethile tõi lord Tyrwhitt teate Thomas Seymouri surmamisest. Millegagi ei reetnud noor printsess, et see sõnum oleks teda kuidagi riivanud. Näiliselt rahulikuna kuulas Elisabeth lady Tyrwhitt'i seletusi Thomas Seymouri julgest enesekaitsest. „Meeldiv oli teda vaadata,“ tähendas lady Tyrwhitt, „nii väärikalt ja suursuguselt esines ta oma kõnedes.“ „Palju huumorit, kuid vähe otsustamisvõimet,“ vastas seepeale Elisabeth. See oli kõik, mis ta neil päevil Thomas Seymouri kohta kuuldavale tõi.

Kohe selle järel haigestus Elisabeth. Läbielatud pingutused ning alatine ärevus olid sügavasti vapanutanud ta noort organismi. Somerset oli hirmul, kuigi varem ta oli soovinud vabaneda Elisabethist. Ta muutus korraga haige printsessi hoolitsevaks hooldajaks. Kuninga ihuarstid saadeti Hatfieldi. Mrs. Ashley'le ja Thomas Parry'le anti tagasi nende endised kohad. Senisest veel suurema soojusega kiindus Elisabeth Mrs. Ashley'sse, nähes temas nende ühise saladuse kaasteadjat. Alles hilissügisel tõusis Elisabeth haigevoodist. Ta leidis end olevat üksildase ja sõpradeta. Möödunud sündmuste keerises oli ta õppinud varjama oma tõelisi tundeid. Vaikselt tõmbus ta kõikidest tagasi raamatute ja näputöö juurde.

1549. a. kestel oli hertsog Somerseti mõju nii võrd kasvanud, et ta valitses Inglismaad „kroonimata

kuningana“. Rahva rahulolematus aga kasvas. Hert-
sogi korraldus Püha Margareeta kiriku lammutami-
seks, et hankida materjali uue suurepärase lossi ehi-
tuseks, tekitas nii suurt pahameelt, et tööliselid pidid
taganema märatseva rahvahulga eest. Põhja-Inglis-
maal puhkes majanduslike raskuste all ägavate talu-
poegade hulgas rahutusi. Opositsioonipartei juhiks sai
Dudley, Warwicki krahv. Vastasrindlased hakka-
sid koonduma Londonisse, kus peeti krahv Warwicki
majas salajasi koosolekuid. Somerset sai teateid
vandeseltslasist. Et päästa neist noort kuningat,
viis ta septembris 1549. a. Edwardi Hampton Courti
ja hiljem sealt salaja öösi edasi Windsori lossi. Cran-
mer, Paget, Cecil — need vähesed, kes jäid hertsog
Somerseti juurde — soovitasid tal vandeseltslastele
vastu panna, kuid endine võimas protektor ei julge-
nud seda ometi teha. Oktoobris vangistati ta Wind-
sori lossis ja paigutati Towerisse, kust ta pääses vaid
tingimusteta alistumisega. 1550. a. kevadel määrati
ta jälle riiginõukogu liikmeks ja ta kasutusse jäeti
suurem osa talle varem kuulunud varandusest. Sama
aasta juulis toimus vastaste lõplik leppimine, mida
kindlustas veelgi Somerseti tütre abielu hertsog War-
wicki vanema pojaga.

Nende sisemiste rahutuste ajal viibis Elisabeth
endiselt tagasitõmbunult Hatfieldis. Londoni sünd-
mused jätsid teda puudutamata, ta ise aga polnud veel
täiesti ületanud Seymouri afääri mälestusi. Pärast
segaduste rahunemist krahv Warwick tuletas esime-
sena Elisabethi meelde ta üksilduses. 1551. a. kut-
suti Elisabeth koos Mary'ga tagasi Londonisse. Siit-
peale hakkas Elisabeth jälle liikuma õukonnas.

Krahv Warwicki lähenemine Elisabethile on sele-
tatav selle isiku oportunistlikkude võimupüüdlustega.
Ettenägeliku riigimehena teadis ta, et võimatu on
takistada reformatsiooni levimist Inglismaal. Kõigi
protestantide silmis oli aga Elisabeth soovitud järg-

laseks Edward VI-le. Krahv Warwick'it ei rahuldanud see positsioon, mis ta oli omandanud hertsog Somerseti kukutamisel. Ta tahtis saavutada oma perekonnale Inglise trooni, et sel teel endale säilitada domineerivat seisukohta. Tundes Elisabethi iseloomu, tema julget otsustamisvõimet ja tõrksat meelevõimust, oli Warwick veendunud, et Elisabeth troonilepääsemisel ei lase end enam juhtida endisest regentnõukogu liikmeist. Soodsam oli enda kõrvaldamise asemel teha Elisabeth kahjutuks juba Edward VI elu ajal. Ülendanud end Northumberlandi hertsogiks, asus krahv Warwick energiliselt teostama oma kavatsusi. Esimese ohvrina langes tapalaval 22. veebruaril 1552. a. hertsog Somerset. Mary ja Elisabethi pretensioonide Inglise troonile lootis ta tühistada nende abiellumisel mõne välismaa printsiga. Kandidaatidena võisid arvesse tulla Saksi hertsogi pojad ja Taani prints. Äärmisel juhul võidi pöörduda ka Itaalia valitsevate dünastiade poole. Kuningas Edwardile aga seletas Northumberland, milline oht võiks Inglismaad tabada, kui Mary või Elisabeth välismaa printside abikaasadena saaksid Inglise troonile. Neil kaalutlusil muutiski Edward VI oma isa testamendi, kindlustades troonipärimisõiguse, juhul kui ta ise peaks surema järeltulijateta, Henry VIII noorema õe tütrele Jane Grey'le, kes oligi Henry poolt ettenähtud järgmise troonikandidaadina, kui ta enda otsest järglastest peaksid surema lasteta. Veel enne selle troonijärgus-akti allakirjutamist abiellus 1533. a. algul Jane Grey Northumberlandi hertsogi poja Guilford Dudley'ga.

Northumberlandi salasepitsuste niidid ulatusid ka välismaile. Ta oli lähemas kontaktis Prantsuse saadikuga, kellelt ta palus abi oma kavatsuste teostamiseks. Prantsuse kuningale Henri II oli Mary isik vastuvõtmatu Inglise valitsejana. Avalikult teati, et Karl V oli määranud Mary oma pojale Philipp'ile.

Sellest kujunev Inglise-Hispaania unioon võis aga saada Prantsusmaale ähvardavaks ohuks, mille tekkimist tuli takistada. 1553. a. juuni lõpu poole tihenesid hertsogi salajased läbirääkimised Henri II-ga, kes lubas saata palutud abi.

6. juulil 1553. a. suri Edward VI. Mõned päevad hiljem kuulutati Inglise kuningannaks lady Jane, kes oma vanemate survel vastumeelselt võttis vastu krooni. Mary'l õnnestus põgeneda Northumberlandi hertsogi eest Põhja-Inglismaale. Sel otsustaval kriitilisel hetkel Mary osutus tõeliseks Tudoriks, kes oskas võidelda oma õiguste eest. Rahvale läkitatud proklamatsioonis nimetas ta end Inglise- ja Iirimaa seaduslikuks valitsejaks ja kutsus üles oma alamaid võitlema trooni usurpaatori vastu. Mary üleskutsel oli mõju. Lühikese aja jooksul kogunes ta ümber 35—40 000 meest, kes tema kaitseks võtsid vabatahtlikult relvad kätte. Esimeste hulgas, kes ilmusid Mary kutsel, oli vana Sussex'i krahv. Ta oli ustavalt teeninud Henry VIII, kuid Somerseti protektoraadi ajal oli ta tagasi tõmbunud poliitilisest elust. Laevastiku meeskond, kes pidi valvama rannikut, et takistada Mary põgenemist, liitus mässajatega. Unustati Mary katoliiklik meelsus, ja inglise rahvas tõestas veel kord üht oma iseloomujoont — jääda lojaalseks valitsevale dünastiale.

Suurem osa Suffolk'i krahvkonnast kogunenud meeskonnast kuulus protestantide hulka. Neile lubas Mary Inglise kiriku puutumatuks jätta sellisel kujul, nagu see oli kehtima pandud Edward VI ajal. Mary andis selle lubaduse häda sunnil. Hiljem ei pidanud ta end sugugi seotuks ketsereile antud tötusega.

14. juulil lahkus Northumberlandi hertsog Londonist 600 ratsanikuga Mary kaitseks koondunud väesalga vastu. Ta poeg Henry oli läinud Prantsusmaale, et saada kuninga poolt lubatud toetust. Kuid Cambridge'i jõudnud, oli enamik hertsogi ratsanikest

deserteerunud. Koos oma poegadega jäi ta nõutult ootama sündmuste edaspidist arengut.

Northumberlandi äraolekut kasustasid regent-nõukogu liikmed, kes olid leppinud teostatud riigipöördega ainult neile avaldatud surve mõjul. 19. juulil kogunesid lordid koos Londoni linnapea, raehärrade ning kohtunikega Cheape'i ja kuulutasid Mary Inglismaa kuningannaks. Rahvas juubeldas. Nagu kroonikad teatavad, olevat Londonis naerdud ja nutetud rõõmu pärast. Kirikukellade heledad helinad, pidulikud tänujumalateenistused, rohkearvulised banketid ja Londoni tänavail korraldatud ilutulestikud näitasid kujukalt rahva suurt poolehoidu kuningannale.

Keset neid Inglismaa riiklikku elu segi paisata ähvardavaid sündmusi jäi Elisabeth rahulikult edasi Hatfieldi. Northumberlandi hertsogi saadikud tõid talle teate Jane'i kroonimisest. Suurte rahaliste annetuste ja mõisade kinkimise lubadustega nõutasid need temalt ametlikku loobumist kõigist pretensioonest Inglise troonile. Elisabeth käitus ka sel juhul diplomaatlikult arukalt. Tagasihoidlikult vastas ta, et säärase ettepanekuga tuleb esijoones pöörduda ta õe Mary poole, kuna viimase elu ajal ei olewat tal mingisuguseid õigusi troonile. Seepärast ei saavat ta ka anda kindlaid lubadusi.

Elisabeth sai alles nüüd teada Edwardi surmast ning Londonis aset leidnud sündmusist. Kus viibis aga Mary, missugusele seisukohale oli ta asunud usurpaatori suhtes, sellest polnud keegi informeerinud Elisabethi. Üks küsimus oli talle aga selgunud: omal jõul ei suuda ta esilekerkinud keerdsõlmi lahendada. Mary vanemana ja otsese troonijärglasena pidi ise väljapääsu leidma ummikust.

Näiliselt passiivsena jäi Elisabeth Hatfieldi ootama sündmuste arenemist, haiglase tervise tõttu lamades voodis. Nii mitmedki ajaloolased on kaldu-

nud arvamusele, et Elisabethi terviserikete all küll tuleb pigemini mõista diplomaatlikku soovi haige olla, et hiljem seda kergem oleks vabaneda süüdistustest ja etteheiteist.

Augustis olid rahutused lõplikult summutatud. Mary asukohast, Suffolk'i krahvkonnas leiduvast Framlinghami lossist, oli tee vaba Londonisse. Northumberlandi hertsog, ta pojad Robert ja Guilford Dudley ning Jane ei olnud enam ohtlikud Toweri müüride vahel.

Mary tulek Londonisse kujunes hiilgavaks triumfikäiguks. Ilma verevalamiseta oli ta rehabiliteerinud oma õigused, mistõttu rahva rahuldustunne veelgi paisus. Niipea kui teade Mary võidust ja ta jõudmisest Londonisse saabus Elisabethini, paranes korraga ta tervis. Ta läkitas õnnitlusi oma õele ja ruttas talle vastu Wanstedi. Mary osutas Elisabethile suurt tähelepanelikkust, tundes heameelt selle üle, et õde vaikselt alistus ega tahtnud saada talle võistlejaks. 3. augustil kell 7 õhtul saabusid mõlemad õed Londonisse läbi Tudorite rohelise-valgevärviliste lip-pudega kaunistatud tänavate.

3.

Mary Inglismaa kuningannana ja tema vahekord Elisabethiga.

Mary oli troonile astumisel 38-aastane. Mureküllane minevik oli vajutanud jäljed ta füüsilisse olemasollu: ta oli enneaegselt vananenud. Kasvult väike, äärmiselt sale, ümmarguse koltunud näo, laia lameda nina ning punakate juustega ei mõjunud ta väliselt kuigi imponeerivalt. Kroonimispidustustel tundus, nagu oleks ta kokku varisemas tema pead rõhuva krooni raskuse all. Ta sai sellest ägeda peavalu ning ei jõudnud ära oodata pidustuste lõppu.

Mary troonile astumisega oli teostunud see, mida kartis Henry VIII ja mille vältimiseks ta tegi energilisi pingutusi oma elu ajal: Inglismaa sai naisvalitseja. Kuninganna Mary ei olnud kuigi sobivaks isikuks nende raskete olusuhete lahendamisel, millesse regent-nõukogu oli jätnud riigi pärast Edward VI surma. Riigi sisemisele julgeolekule tekkisid ohtlikud lahkkelid usuliste tõekspidamiste pärast. Mary oli jäänud veendunud katoliiklaseks. Ta oli üles kasvanud fanaatilises vaenus protestantismi vastu, milles ta nägi esijoones oma ema tabanud katastroofi põhjusi. Pärast ema surma kiindus Mary täie usalduse ja suurima lugupidamisega Karl V-sse, kes omalt poolt veelgi süvendas ta ustavust katoliku kirikule. Energiliselt kaitsis ta end regent-nõukogu ja Edward VI ees, kui 1550. a. alati Mary protestantismi vastu tõrkuva meelsuse jälitamist. Kindlalt deklareeris ta oma valmisolekut pigemini surra kui muuta usulisi veendeid. Karl V ruttas toetama Mary't. Ta ähvardas Inglismaad sõjaga, kui ei loobuta Mary tagakiusamisest.

See katolitsismile ustavaks jäänud kuninganna asus juhtima riiki, kus reformatsioon oli ajanud oma juured juba kõigisse riigiosadesse ja kus juba 20 aasta kestel ei tunnustatud enam paavsti autoriteeti. Inglisele ei olnud niivõrd talumatud katoliku kiriku välispidised traditsioonid, kuivõrd paavsti õigused end vahele segada nende siseoludesse. Saarerahvana olid nad alati kaitsnud oma sõltumatust välisriikidest, vabad tahtsid nad olla ka katoliku kiriku juhi ülemvõimu alt. Inglise noorsugu oli üles kasvanud protestantlikus vaimus. Selleaegse Londonis viibiva Veneetsia saadiku andmeil leidis veendunud katoliiklasi protsentuaalselt vähe Inglismaal ja needki kuulusid esijoones vanema generatsiooni hulka. Kõige sügavamini oli protestantism juurdunud Londonis. Olles valitsuse asukohaks ning Inglismaa

kaubandusliku kui ka finantselu keskuseks, sai Londoni kodanike usuline meelsus mõõduandvaks kogu riigi usuelu suuna määramisel.

Analoogiliselt mandri sündmusile oli ka Inglismaal teostatud reformatsioon mitmekülgne. See ei kõigutanud üksnes paavsti prestiiži ning katoliiklikke traditsioone, vaid tõi suuri ümberkorraldusi ka riigi majanduslikes olusuhtes. Sekulariseeritud kiriku- ja kloostrivarandused läksid uute omanike kätte. Londonis lammutatud kloostrite ja kirikute materjal müüdi kodanikele uute hoonete püstitamiseks. Sellega oli reformatsioon saanud nii mitmeile tuluallikaks ja uute õiguste lähtekohaks. Katoliku kirik tagas hingeõndsuse, kuid protestantism andis samasuguseid lubadusi, garanteerides lisaks veel uute majanduslike hüvede ekspluateerimist üldsuse kasuks.

Neis olukordades ei olnud enam mõeldav katoliku kiriku taastamine Inglismaal. Kuid Mary ei loobunud oma meeletust ideest. Ta haaras sellest kinni Tudoreile omase visadusega, tundes end moraalselt kohustatud olevat välja juurima ketserlust, mis oli talle ja ta emale sünnitanud aina alandusi ja kannatusi.

Hoolimata Northumberlandi hertsogi poolt toimepandud riigipöörde ajal appirutanud vabatahtlikele antud töötusest säilitada Edward VI ajal kehtima pandud korraldused kirikuelus, avas Mary juba kuu aega pärast oma saabumist Londonisse mõned kirikud katoliku jumalateenistusele. Londoni elanikud sattusid ärevusse. Rahvas tungis kirikuisse, takistades jumalateenistuse pidamist, ja suuri vaevu pääsesid preestrid verisest omakohtust.

Oma fanatismis ei hoolinud Mary Karl V nõuandeist teostada ümberkorraldusi kirikuelus järk-järgult, mitte korraga, et vältida rahva rahulolematuse puhkemist. Suuremad lahkkelid tekkisid juba Edward VI matmise küsimuses: surnud kuninga laip

lebas pühitsemata Greenwichis ja Karl V soovitas Mary'le matmistalitusi sooritada anglikaani kiriku kommete kohaselt, kuid Mary ei võtnud seda kuuldagi. Ta tahtis protestantlikku kuningat lasta matta katoliku vaimulike poolt. Lõpuks saavutati kompromiss: anglikaani kirikus peeti vaikne jumalateenistus, millest Mary ise ei võtnud osa; katoliku *requiem* pühitseti aga Toweri kabelis, kuhu tõrkus tulemast Elisabeth.

Usuliste lahkhelide kõrval sai inglise rahva teiseks rahulolematuse põhjuseks kuninganna abiellumise küsimus. Kogu inglise rahvas oli üksmeelselt veendunud, et kuninganna peab abielluma, sest riik vajab oma hüveoluks nõrga naise kõrval tugevat mehekätt. Abielu Mary't isiklikult ei meelitanud. Ent ta otsustas end ohverdada, kui riigi ja kiriku hüved nõuavad seda. Sealjuures andis ta töötuse mitte valida niisugust meest, kes ei vastaks inglise rahva soovidele.

Karl V oli oma saadiku Simon Renard'i kaudu valvel, et kuninganna abiellumisega mitte lasta esile kerkida Habsburgide võimule ohtlikke kombinatioone, seda enam et samast küsimusest oli huvitatud ka Prantsuse kuningas Henri II, kes, jätkates François I traditsioonilist Habsburgide-vaenulist poliitikat, tahtis kasustada Inglismaad Euroopa tasakaalu säilitamiseks.

Mary näitas ka abieluküsimuse lahendamisel kujukalt, et tal puudus ettenägelikkus, mida olud nõudsid Inglise valitsejalt. Suurimaks eksimuseks, mis suhtes kuninganna Mary'le tuleb teha etteheiteid, on tema liialdatud usaldus Karl V vastu. Puhtinimlikust seisukohast on see mõistetav: osutus ju Karl V alati suureks moraalseks toeks Mary'le varem läbielatud raskustes. Kuid Inglismaa valitsejana oleks ta pidanud eelistama rahva soove kõigile muile argumentidele. Temale kui Inglise kuningannale ei olnud

Karl V enam tädipojaks, vaid egoistlikuks Habsburgiks, kes oma ülesandeid nägi vaid teiste riikide alistamises Habsburgide ülemvõimule. Siin pidid inglaste kui vabadustarmastava rahva püüdlused paratamatult kokku põrkama Karl V ambitsioonidega.

Inglased oleksid meeleldi näinud Mary abikaasana inglast. Sobivaks kandidaadiks peeti Edward Courtenay'd, Plantageneetide dünastia viimset meessoost esindajat. Courtenay oli Mary'st üle kümne aasta noorem, omas imposantse kuju, suuri teadmisi, kuid ka kalduvusi lõbusaks kergemeelseks eluks. Karl V-le ei olnud aga Courtenay vastuvõetav. Rahutult jälgis Simon Renard Courtenay külaskäike Prantsuse saadiku Antoine de Noailles majja. Karl V ei julgenud enam viivitada, ta esitas Mary'le abikaasaks oma poja Philipp'i. Mary Tudor oli parimaks partiiks Euroopas. Selle abieluga oleks Inglismaa tõmmatud Hispaania mõjupiirkonda ning oleks loodud vastukaal Henri II kavatsusile kindlustada Mary Stuart'i kaudu, kes pidi abielluma dofääniga, Prantsusmaa mõju Inglismaal. Renard ei lakanud Philipp'i voo rusi esile tõstmast Mary ees. Ta muretses Tiziani maali Hispaania printsist. Mary nägi sellel noort tõsist meest, loks kis helepruunide juustega ja Habsburgide rippuva huulega. Ta armus pildisse ning otsustas abielluda originaaliga.

Henri II võitles meeltheitvalt Inglismaa ühinemise vastu Hispaaniaga. Levitati koledaid teateid Hispaania inkvisitsioonikohtute tegevusest, millega püüti Inglise protestantidele esile manada koledusi, mis neid ootaksid, kui Inglismaa troonile saab hispaanlane. Rõhutati Philipp'i upsakat käitumist flaamlaste vastu, mis neid ässitanud vastuhakkamisele.

Riiginõukogus ja parlamendis kuuldus protestihääli. Rahvas tungis kirikuisse, segas jumalateenistusi ning ähvardas katoliku vaimulikke. Anonüümsed

Mary't häbistavad pamfletid tungisid kuninganna eraruumidesse. Kuid Mary oli kõikumatu; ta lubas ennem surra, kui abielluda mõne teisega.

Juba teiskordselt murdis Mary rahvale antud lubaduse. Katoliku kiriku taastamine ja abiellumine Hispaania printsiga ähvardasid võtta inglastelt nende vabaduse, alistades neid võõraste ülemvõimule. Nüüdsest peale protestantism kujunes ühtlasi poliitiliseks teguriks, omandas poliitilise värvingu ning sai Inglismaa vabaduse aluseks.

Mary populaarsus kahanes päev-päevalt. Rahva sümpaatiat kaldus Elisabethile, kes oli protestant ja puhtinglise päritoluga. Ka välimuselt oli ta reljeefseks kontrastiks oma õele. Kahekümneaastasena seisis Elisabeth oma nooruse täielises õitsees. Ta hoiakus avaldus Mary'l puuduv majesteetlikkus, tal olid imeilusad silmad ja suurepärased käed, mille ilu Elisabeth ise teadlikult püüdis alati esile tõsta. Inglise noorema generatsiooni püüdlused, Inglismaa tulevik olid kehastunud Elisabethis. Uus ja vana Inglismaa pörkasid kokku neis mõlemas Henry VIII tütres.

Pärast Mary kroonimist jahenesid ta sõbralikud suhted Elisabethiga, milleks mõjuvalt kaasa aitas Simon Renard. Karl V käsilasele ei jäänud teadmatuks Elisabethi kasvav populaarsus ning Inglise protestantide soov teda näha troonil katoliikliku Mary asemel. Renard vihkas Elisabethi. Võib-olla Renard'i nõuandel hakkaski Mary survet avaldama Elisabethile, et ta siirduks katoliku usku. Õukonnas peeti jälle katoliku jumalateenistusi. Riiginõunikud ja õukondlased kohanesid uute oludega, Elisabeth aga hoidis end kõrvale ega tulnud ühelegi messile. Tera-vate usuliste vastuolude tõttu, mis valitsesid Londonis, võis Elisabethi eeskuju saada ohtlikuks Mary'le. Rahvas oleks leidnud selles moraalset toetust vastu-panuks kirikuelus teostatud ümberkorraldusile. Renard'i arvates ei olnud Mary küllalt aktiivne protes-

tantismi summutamisel. Kuigi keiser olevat soovitanud Mary'le hoiduda üleliigsest karmusest, ei olevat ta sellega veel mõelnud protestantidele vabaduse andmisega ohtlike vastaste amnesteerimist. Eriti häiris Karl V saadikut Jane'ile ja Elisabethile osutatud järeleandlikkus. Mary oli veendunud, et Jane oli tõmmatud riigipöörde keerisesse Northumberlandi hertsogi ohvrina, seepärast ei saatnud ta teda tapalavale, millega Renard ei tahtnud sugugi leppida. Elisabethi vastu aga ässitas Renard Mary't, levitades juhuslikult kogutud kuuldusi, nagu kavatsesid protestandid tõsta mässi Elisabethi ja Courtenay kasuks. Pärast Mary keeldumist abielluda Courtenay'ga hakati viimase nime ühendusse viima Elisabethiga. Need kuuldused olid levitatud de Noailles poolt, kes energiliselt agiteeris Inglismaa ühinemise vastu Hispaania. Ta lähenes Courtenay'le, soovitas sellel abielluda Elisabethiga, et siis ühiselt esineda trooninõudlustega. Selle tagajärjel puhkenud rahunud oleks võinud Prantsusmaa kasustada omis huves, kõrvaldades Mary kui ka Elisabethi ning seades troonile Mary Stuart'i, kelle kihlusi dofääniga oli peatselt oodata. Nii oleksid Karl V pretensioonid nurjunud ja Inglise riik oleks alistatud Prantsusmaa mõjule. Oma sõbraliku suhtlemisega Prantsuse saadikuga suurendas Elisabeth veelgi Mary ja Renard'i kartusi. Viimane, kes kõikjal haistis Prantsusmaa reetlikke intriige, ütles kroonimispidustustel kuulnud olevat Elisabethi kaebeid, et ta väike kroon tüütavat teda, millele vastanud Prantsuse saadik: „Oodake, te saate varsti parema.“

Juba septembrikuu algul muutus Mary niivõrd vaenulikuks, et karistuse kartusel Elisabeth otsustas alistuda. Ta avaldas nõusolekut katoliku usku siirdumiseks ning palus õelt vastavaid raamatuid või mõnd õpetajat, et jõuda veendumusele, milles seisid tema eksimused. Maarja sünnipäeval võttis Elisabeth

esmakordselt osa katoliku jumalateenistusest. Kuninganna oli tulvil rõõmu. Skeptiliseks jäi vaid Renard, kes ei uskunud, et Elisabeth võttis tõsiselt oma usuiliste veenete muutmist. Tähelepanematuslega messiajal olevat Elisabeth oma sõpradele ilmselt näidanud, et ta vaid simuleerib. Kahtlused valdasid uuesti Mary't. Paar nädalat hiljem usutles ta Elisabethi, paludes avameelselt tunnistada, kas ta poolehoid katoliku usule on tekkinud sisemise äratundmise järgi, või on ta ainult mänginud seda farssi kahtluste kõrvaldamiseks. Elisabeth eitas simuleerimist; ta toimingus ei tulevat otsida valelikkust, vajaduse korral olevat ta nõus esinema vastava deklaratsiooniga. Hoolimata sellest protestist polnud Mary'l usku Elisabethi sõnade tõesse, ja endiselt skeptiliseks jäi ka Renard.

Oktoobris muutus Mary vahekord Elisabethiga veelgi pinevamaks. Mary laskis samal kuul kokkutulnud parlamendi poolt tühistada Henry VIII lahutuse Aragoonia Katariinaga, millise aktiga rehabiliteeriti seaduslikult Mary pärimisõigused troonile, jäeti aga Henry VIII abielu Anna Boleyniga juriidilise sanktsioonita. Hoolimata oma sünni illegitiimsusest oli Henry VIII poolt antud pärilusstatuudi põhjal Elisabeth siiski Mary'le järgnev kandidaat Inglise troonile. Seda pärilusstatuuti tahtiski Mary nüüd muuta, pöördudes nõupärimistega riiginõukogu mõjukama liikme Pageti poole. Viimane, olles teadlik parlamendi meelsuse orientatsioonist, soovitas Mary'l loobuda oma kavatsusist. Parlament ei andvat iialgi nõusolekut Henry VIII testamendi muutmiseks. Mary'le olevat isiklikult kasulikult avalikult kuulutada Elisabeth troonipärijaks, lubada tal abielluda Edward Courtenay'ga, vabastades seega inglise rahva kartusest, et Philipp võib end ise pärast ta surma kuulutada Inglise kuningaks. Kuid Mary ei võtnud kuulda Pageti nõu. Südametunnistus ei lubavat tal trooni

jätta oma õele. Elisabeth olevat valelik, kes simuleerivad poolehoidu katoliku kirikule, kes levitavad oma eeskujuga ketserlust ning toetavat igat reetlikku intriigi. Mary eelistas Elisabethile Englise troonipärijana kas Šoti kuningannat, Suffolk'i hertsoginnat või Lennox'i krahvitari. Ta sümpaatia kaldus eriti viimase poole. Uuesti kerkis päevakorrale minevikku vajunud Aragoonia Katariina ja Anna Boleyni probleem. Sedapuhku jätkasid võitlust nende tütreid.

Elisabethi positsiooni ohtlikkust iseloomustab kujukalt de Noailles' informatsioon Pariisi: „Printsess on sattunud niisuguse viha alla, et keegi õuedamidest ei julge kõnetadagi teda. Printsess ei tundu kurvastavat selle üle. Ta igatseb vaid päeva, millal ta võiks lahkuda Londonist oma endisesse asukohta.“ Mary näitas avalikult Elisabethi seisundi degradeerimist, määrates pidulikel juhtudel talle asukoha Suffolk'i hertsoginna ja Lennox'i krahvitari taha.

Vastu tulles korduvalt avaldatud soovidele, lubas Mary lõpuks tal minna Ashridge'i. Õdede jumalagajätt toimus väliselt sõbralikult. Elisabeth palus Mary't mitte pimesi usaldada kõiki kuuldusi ja kui peaksidki esile kerkima mõningad kahtlused, lubatagu tal isiklikult selgitada tõsiolusid. Ligi 500 noorukit õukonnast saatis printsessi. Elisabeth kartis, et säärane sümpaatia-avaldus ta vahekorra Mary'ga veelgi pinevamaks muudab. Teelt saatis ta käskjala õe juurde, paludes talle järele saata katoliku jumalateenistuse korraldamiseks vajalikke esemeid. Seekord ei tulnud Mary vastu neile soovidele, nähes selles vaid teravat pilget.

Rahva meelepaha kasvas järjest. Elisabethi lahkumispäeval leiti audientsisaalist põetud pea ja lõigatud kõrvadega koer. Kaela ümber oli seotud nõõr sedeliga, milles ähvardati surmata kõiki katoliku vaimulikke.

Räägiti avalikult, et naisel ei tuleks lubada mõõka kanda. Kui see aga paratamatult siiski peaks nii olema, kandku mõõka pigem „meie lady Elisabeth“. Mary meeleolu oli masendav. Üleliigsete pingutuste tõttu haigestus ta. Oli hetki, millal ta kaalus tõsiselt küsimust, kas ei tuleks ometi toimida Pageti nõuannete järgi ja lasta Courtenay'l abielluda Elisabethiga.

2. jaanuaril 1554. a. saabusid Karl V saadikud Londonisse abielulepingu sõlmimiseks. Londoni elanikud olid ärevil. Poisikesed loopisid keisri saadikuid lumepallidega. Jaanuari lõpul puhkesid juba varem ennustatud rahutused Kent'i aadliku Thomas Wyatt'i ässitusel. Viibinud valitsuse ülesandeil korduvalt Hispaanias, oli Wyatt õppinud vihkama uhkeid, fanaatilisi hispaanlasi, kelle ohust tahtis ta päästa Inglismaad. Ta deklareeris oma valmisolekut lojaalseks jääda Mary'le, kui ta loobub Philipp'ist. Ka Edward Courtenay oli segatud vandeseltsi. Kuid mässu ebaõnnestumise kartusel reetis ta mõned vandeseltslased, mistõttu nurjusid samal ajal kavatsetud väljaastumised Devonis, Midlandis ja Wales'is.

Wyatt tungis mässulistega Londonisse ning sihtis peaataagi Whitehalli lossile. Sel kriitilisel hetkel ei kaotanud Mary pead. Energiliselt andis ta käsklusi, laskis ehitada barrikaade ja julgustas sõdureid ning ehmunud õukondlasi. Asjatult lootis Thomas Wyatt Londoni elanike abile. Opositsiooniline element ei liitunud temaga. Kuninganna Mary lubas Londoni elanikele loobuda abielust Philipp'iga, kui parlament ja aadlikud leiavad, et see abielu ei ole soovitav riigi hüveoluks. Lubadused mõjusid, „*Long live Queen Mary!*“ (Kaua elagu kuninganna Mary!) hüüete saatel tuli kuninganna Whitehall'i. Veel samal päeval värbas end 20 000 vabatahtlikku valitsuse kaitseks. Juba 7. veebruaril oli mäss likvideeritud ja Thomas Wyatt vahistatud.

Rahutuste puhkemisel oli Mary kutsunud Elisabethi tagasi Londonisse. Elisabeth ei riskinud järgneda kutsele, sest ta teadis, et iga väiksemgi opositsiooniavalduks viidi tavaliselt ühendusse tema nimega. Elisabeth ei lahkunud Ashridge'ist, vabandades end oma haiglase tervisega, mis ei lubavat tal ette võtta pikka teekonda. Renard kahtles Elisabethi tervises. Ta nõudis printsessi vahistamist ja sunniviisi Londonisse toomist. Valitsus sai teateid, et Elisabeth olevat salaja ühenduses olnud Thomas Wyatt'iga. Kinnipeetud Prantsuse saadiku kullerilt leiti šifreeritud kiri, milles teatati Elisabethi eelseisvast abielust Couternay'ga ja nende ühistest troonipretensioonidest ühes koopiaga Elisabethi kirjast Mary'le. Nüüd ei kaheldud Elisabethi süüis. Kohe pärast mässu summutamist saadeti Mary käsul kolm riiginõunikku koos arstidega tugeva eskordi saatel Ashridge'i. Elisabeth oli tõesti haigestunud, ta keha oli üleni paistetunud. Sääraste haigushoogude all ta kannatas sageli. Kuid arstide arvates võis Elisabeth siiski teele asuda. Londonisse saabumisel lükkas Elisabeth kõrvale kandetooli eesriided, et end näidata rahvale. Ta oli üleni riidetatud valgesse, ta nägu oli haiglaselt kahvatu, kuid majesteetlikult uhke hoiak ei reetnud midagi teda vallanud kartusist, mis üha kasvasid linnas avanevate õudsete vaatepiltide tõttu. Väravail lebasid surmatud mässajate verised pead, kahekümnel võllal kõlkuksid raisakullide söödana hukatute korjused. Süütu Jane'i surm tapalaval rääkis sündmuste traagilisusest. Thomas Wyatt, Suffolk'i hertsog ja Edward Courtenay ootasid oma saatust Toweris.

Karl V nõudis Elisabethi kahjutuks tegemist, enne kui ta poeg Philipp astub Inglismaa territooriumile. Ta soovitas Elisabethil lasta abielluda Savoja hertsogiga. Sel juhul oleks tulnud legitimeerida Elisabethi sünd, mida aga Mary kategooriliselt keeldus tegemast. Renard ründas Mary't palvetega paigu-

tada Elisabeth Towerisse enne Philipp'i saabumist: seal vähemalt ei saavat ta üritada uut mässu hispaanlaste vastu.

Erilise agarusega asuti otsima Elisabethi kompromiteerivaid süütõendisi. Thomas Wyatt'i ülekuulamisi venitati, teda meelitati, ähvardati piinamistega, et välja pressida teateid Elisabethi kahjuks. Selgus, et Thomas Wyatt oli saatnud talle kaks kirja ja saanud ka suulise vastuse. 15. märtsil langes kohtuotsus Thomas Wyatt'i kohta, kes mõisteti surma, kuid mingeid kindlaid tõendeid ei läinud korda temalt hankida Elisabethi kohta. Mary oli nõutu. Järgmisel hommikul asus kantsler Gardiner koos selleks määratud komisjoniga Elisabethi ülekuulamisele. Rahulikult, iga sõna kaaludes andis ta oma vastused, eitades kategeooriliselt Prantsuse saadikuga salasepitsuste pidamist ja Thomas Wyatt'i kirjade kättesaamist. Hoolimata Gardineri pingutusist ei olnud ülekuulamisel tulemusi. Tuli paratamatult leppida selle otsusega, mis arvatavasti Elisabeth ise oli kratsinud aknaruutu: „Kahtlustusi on mitmeid, kuid ei ühtki tõendit.“ Gardiner soovitas rakendada tavalisi inkvisitsioonikohtu võtteid: paigutada Elisabeth paariks nädalaks Towerisse, siis vabastamise lubadusel sundida teda üles tunnistama, et hiljem samade andmete põhjal viia tapalavale. Selle nõuande järgi toimitigi, kuigi riiginõukogu liikmed William Howard ja Sussex'i hertsog protesti avaldasid. Võib-olla, et Mary isiklikult ei olekski rutanud otsuse tegemisega, kui Renard ei oleks talle mõista andnud, et abielu Philipp'iga võib nurjuda, kui Elisabethi kohta ei tehta kindlaid korraldusi.

Saades vahistamiskäsu, ei tahtnud Elisabeth uskuda kuulnud sõnu, niivõrd masendav oli nende mõju. Teada oli, et ainult vähesed pääsesid Towerist eluga. Elisabeth ei uskunud, et Mary oli sellest teadlik, seepärast ta palus kokkusaamist õega. Seda ei võimal-

datud talle. Siis ta palus, lubatagu tal vähemalt kirjutadagi kuningannale. Vana heatahtlik Sussex'i hertsog ei suutnud enam vastu panna armastatud kuninga Henry tütrele: omal riisikol täitis ta printsessi soovi, lubades kirja edasi toimetada. „Mylord, ma ei unusta iialgi tänast päeva,“ tähendas seepeale Elisabeth.

Kirjas Mary'le kinnitas Elisabeth oma lojaalsust ja palus muuta tehtud otsust. Mary võimaldagu talle isiklikku kokkusaamist, et ta võiks end puhtaks pesta kõigist süüdistusist. Olles veendunud, et Mary'le on sihilikult edasi antud valetateid tema kohta, tuletas Elisabeth meelde hertsog Somerseti sõnu, et ta vend ei oleks iialgi hukkunud, kui tal oleks olnud võimalik temaga isiklikult läbi rääkida. „Ma palun jumalat,“ jätkas Elisabeth, „et ta ei laseks Teil tõena võtta kõiki neid laimusi, mis on sihitud Teie õe vastu, neid laimusi, mis on tekkinud sellest, et tõtt ei ole tahetud uskuda ning meeeldi on levitatud vaid kuritahtlikku valet. Juhatagu südametunnistus Teie Majesteedile õiglasemat teed, et Teie mind hukka ei mõistaks süüteo eest, millest ma sugugi teadlik ei ole. Seepärast palun ma veel kord Teie Majestecti, minu sõnu kuulda võtta.“

Elisabethi kiri ei äratanud Mary's mingit kaastunnet. Vastupidi, ta tegi kibedaid etteheiteid kirja kirjutamise võimaldamise eest Sussex'i hertsogile, samale isikule, kes 1553. a. juulikuu päevald esimesena Mary'le appi ruttas.

„Minu isa ajal ei oleks keegi julgenud nii käituda,“ pahandas kuninganna, „kõik pidid vankumatult täitma oma kohuseid. Kui isa vaid üheks tunniks ellu ärkaks!“

Palmipuudepäeval toimetati Elisabeth salaja Towerisse, et mitte tähelepanu äratada Londoni elanikes. Oli udune, vihmane hommik, rahvas viibis kirikus. Tähelepanematult libises paat piki Thames'i edasi, peatudes lõpuks „Reetjate-trepi“ ees. Siin, tõstes sil-

mad taeva poole, ütles Elisabeth teda ootavaile valvureile ja sõdureile: „Armas Jumal, iialgi ei oleks ma arvanud siia tulla vahialusena. Ma palun teid kõiki uskuda, et ma ei tule siia reetjana, vaid isikuna, kes kuningannale on surmani ustav.“

Elisabethi hoiti karmi järelevalve all, et ta ei saaks ühendusse astuda teiste vahialustega. Toweris viibisid samal ajal ka Edward Courtenay ja Robert Dudley.

Viiendal päeval pärast Towerisse saabumist kuulati Elisabeth uuesti üle kantsler Gardineri ja mõne riiginõukogu liikme poolt. Elisabeth kaitsis end nii julgesti ja osavasti, et krahv Arundel tema ette põlvili laskus ja kõikide hämmastuseks andestust palus. Seni oli krahv Arundel olnud kuninganna ustavaks toetajaks, nüüd sattus ta aga Mary viha alla.

Protestantide jälitamise ja Elisabethi vahistamise tõttu kasvas opositsioon Londonis, mis ilmselt avaldus üksikuis sündmusis. 5. märtsil oli kogunenud linna lähedale asuvale aasale ligi 300 last, kes, jagunedes kahte leeri, mängisid kuninganna Mary't ja Wyatt'i. Mäng lõppes prints Philipp'i vahistamisega, kes riputati võlla. Suurte hulkadena voolas rahvast kuulama linnamüüride saladuslikku vaimu. Kui hüüti: „Jumal kaitsku kuninganna Mary't“, ei kuulnud mingit vastust. Hüüti aga: „Jumal kaitsku lady Elisabethi!“, kostis hää: „Nii see olgu!“. 2. aprillil, parlamendi kokkutuleku päeval, olid Londoni tänavad üle külvatud lendlehtedega, milles kutsuti üles kõiki inglasi kokku hoidma, et takistada Hispaania printsi tulekut Inglismaale.

11. aprillil viidi lõpuks tapalavale Thomas Wyatt, kes kõigile pealtvaatajaile avalikult tunnistas, et Elisabeth kui ka Courtenay ei olevat teadnud tema poolt alustatud mässuüritusist. Sellega olid Elisabethi vastu tõstetud süüdistused kokku varisenud. Kohtunikud deklareerisid, nad ei saavat vastavate tõendite puu-

dumisel Elisabethi süüdi mõista. 22. aprillil keisrile läkitatud kirjas tähendas Renard, et kohtunikud ei olekski julgenud seda teha kartusel, et sellisel juhul Elisabethi lähim sugulane lord-admiral William Howard, kelle käsutuses seisid kuningriigi sõjalised jõud, ta kaitseks välja astub. Riiginõukogus tekkisid lahkeliid: mõned otsustasid päästa Elisabethi, teised Courtenay'd. Mary seisis raske dilemma ees. Elisabethi edasijätmine Towerisse võis kujuneda ohtlikuks riigi julgeolekule. Vahialuse vabastamisel aga võis Philipp keelduda Inglismaale tulemast, eriti kuna Renard oli täiesti veendunud, et kui Elisabeth vabastatakse, hakkavad ketserid mässama ja kuulutatavad ta kuningannaks. Lõpuks leiti lahendus: Elisabeth otsustati saata Oxfordshire'is asuvasse Woodstocki mõisa ja tema järelevalve usaldada riiginõukogu liikmele Henry Bedingfield'ile.

Mai keskel, pärast kahekuust Toweris viibimist, algas Elisabeth Thames'i mööda teekonda talle määratud uude asukohta. Teel sai Elisabeth elanike sümpaatia-avalduste osaliseks: heiistati kirikukelli, toodi lilli ja maiustisi niisugusel hulgal, et Elisabeth pidi lõpuks ise paluma neid enam mitte tuua. Hansalaste „Terasõuest“ möödumisel lasti kahurist kolm aupauku. Ka Bedingfieldi karistused ei suutnud vaigistada rahva juubeldamist.

Bedingfieldile anti kuninganna poolt valjud eeskirjad Elisabethi üle järelevalve teostamiseks. Sir Henry täitis talle usaldatud ülesannet väga kohusetruult, põrgates seejuures sageli kokku „suure daami“ — nii nimetas ta Elisabethi — „loendamatute tujudega“, kes alatasa püüdis talt välja meelitada mõningaid mööndusi valju režiimi suhtes. Woodstocki läheduses asuval künkjal pidas salkkond sõdureid öösiti valvet. Elisabethi külastamine ilma Bedingfieldi loata oli täiesti keelatud. Kate Ashley kõrvaldati. Thomas Parry'le usaldati küll hoolitsemine Elisabethi maja-

pidamise eest, aga ta ei tohtinud elada printsessiga ühes majas. Bedingfieldi pahameeleks asus ta elama Woodstocki lähemasse naabrusesse „Härja“ kõrtsi, mis hiljem kujuneski Elisabethi sõprade kogunemiskohaks. Elisabethile ei antud tarvitada sulge, paberit ega tinti. Ka raamatute pärast pidi ta sageli sõnelema oma valvuriga, kes kartis nende kaudu salasõnumite edasitoimetamist. Parry oli toonud ühe kõite Cicerot ja Taaveti salmide ladinakeelse tõlke. Bedingfield saatis need Londonisse läbivaatamiseks. Elisabeth sai raamatud tagasi, kuid järelevalvet kõvendati veelgi. Kuninganna Mary avaldas pahameelt, et oli julgetud läkitada Elisabethile niisuguseid raamatuid.

Juulis 1554. a. saabus Mary poolt kauaoodatud Philipp. Inglise lordid leidsid ta lahkema ja vastutulelikuma olevat, kui nad seda võisid oodata ühelt Hispaania printsilt. Kuid Philipp'i antipaatiat külma, ketserliku Inglismaa vastu ei lasknud inglaste ja hispaanlaste suhteid muutuda sõbralikuks. Isa nõuandel kandis Philipp rõivastuse all terasrüüd. Ta rohkearvulist teenijaskonda treeneriti relvade tarvitamise oskuses. Mary ruttas Philipp'ile vastu Winchesterisse, kus toimus laulatus. Viis päeva hiljem, 19. augustil, saabus kuninglik paar Londonisse. Linn oli lipu-ehetes. Inglise taltsutasid oma pahameelt, Philipp'i saabumisel korraldatud pidustused arenesid rahulikult. Väike vahejuhtum sündis vaid ühe kunstniku kas juhusliku ettevaatamatuse või sihilikkuse tõttu. Grace-church'i tänavas asuvale veevärgitornile olid välja pandud üheksa kuulsaima inglase portreed, nende hulgas ka Henry VIII oma. Viimast oli kunstnik kujutanud Piiblit käes hoidvana, millel leidis pealkiri: *Verbum Dei* — Jumala sõna. Gardiner, kes esimesena seda tähele pani, oli meeletu. Kunstnik maalis kohe Piibli asemele kuningale kätte paari kindaid.

Inglaste kartused hispaanlaste võimaliku inva-

siooni kohta ei tahtnud raugeda. Septembrikuu algul levisid kuuldused, et 12 000 hispaanlast olevat teel Inglismaale, ehkki Philipp oma isikliku käitumisega ei andnud mingit põhjust säärase kartuse tekkimiseks. Kohe peale laulatust oli ta oma teenijaskonna ja kaasatunud sõdurid tagasi saatnud Hispaaniasse. Ta ümbritses end inglastega, võttis õukonda teiste hulgas ka hiljuti Towerist vabastatud Robert Dudley, kelle vastu Philipp tundis suurt sümpaatiat.

Seoses abiellumisega Philipp'iga teostus Mary teine palavam soov: Inglise kirik tuli tagasi Rooma paavsti rüppe. 30. novembril vabastas kardinal Pole parlamendi koosolekul inglise rahva paavsti vande alt, millele järgnes Inglise kiriku Rooma kuuriaga ühinemise pidulik pühitsemine St. Pauli katedraalis. See fakt tähendas Mary valitsuse siirdumist teise ajajärku, mis ajaloos on talle andnud „Verise“ kaasnime. Protestantide jälitamist toimetati nii veriselt, et isegi keisri ja Prantsusmaa saadikud olid sellest kohutatud. Ollakse arvamusel, et Mary olevat seda teinud Philipp'ile meeldimiseks, kellele Hispaania inkvisitsioon ei tundunud küllalt radikaalsena. Kuid ketserite märtrisurm ei vähendanud Inglise protestantide arvu. Vaen Rooma vastu süvenes veelgi. Leppimine paavstiga oli kaasa toonud vaid inkvisitsioonikohtu koldusi. Kuninganna Mary sai inglastele hirmuvalitsetjaks. Ketserite protsessiga ei kõrvaldanud ta ainult oma usulisi, vaid ka poliitilisi vastaseid.

Keset neid sündmusi ei ununenud Elisabethi küsimus, vaid tõusis seda akuutsemalt esile, et kuninganna Mary tundis end raseda olevat. Kui ta peaks surema lapsevoodis, kuidas kindlustada siis Hispaania mõju Inglismaal? Tõenäoline oli, et pärast Mary surma protestandid kuulutavad kohe Elisabethi kuningannaks, eriti kuna riiginõukogu mõjukamad liikmed, nagu Howard, Arundel, Paget jt., sümpatiseerisid talle. Philipp'i arvates lahenduks probleem kõige so-

bivamalt, kui Elisabeth abielluks Hispaania mõjualuse isikuga. Säärase kandidaadina esitas Philipp Savoja hertsogi. Viimase maa-alad oli okupeerinud Prantsuse kuningas. Nende taasvallutamiseks vajalise abi andmisega võis Philipp kindlustada endale liitlase. Ka Simon Renard, Elisabethi põline vaenlane, ei nõudnud enam ta surmamist. Mary surma korral oleks Elisabeth Inglismaa valitsejana siiski vastuvõetavam Prantsuse dofääni abikaasast Mary Stuart'ist. Neil kaalutusil leidiski Elisabeth endale Philipp'is ja Simon Renard'is uued eeskostjad ja ka Mary ise muutus sõbralikumaks Elisabethi vastu. Kui ta sureb, pääseb troonile Elisabeth. Leppimine õega tasandaks sel juhul tee ta armastatud Philipp'i mõju säilitamiseks Inglismaal.

Aprilli keskel 1555. a. sai Bedingfield käsu tulla viivitamatult oma hoolealusega Hampton Court'i. Mary kahtlustused Elisabethi suhtes ei olnud siiski veel kadunud, järelevalve teostamist jätkati ka siin. Elisabeth olevat põlvili palunud oma õde uskuda ta süütust ja lojaalsust. „Sa püsid veel ikka kangekaelselt oma ütluse juures,“ vastanud Mary, „võib-olla tahad veel väita, et sind on ülekohtuselt karistatud.“ „Ei, Majesteet,“ vastanud Elisabeth, „ma olen oma koormat alandlikult kandnud ja tahan seda ka edaspidi kanda. Ma palun vaid Teie Majesteeti minust olla paremal arvamusel ja uskuda, et teie troonile astumisest saadik olen olnud alati teie ustav alam ja seda tahan ka jäädavalt olla.“ Elisabethi sõnad ei jätnud mõjustamata Mary't. Mõne nädala pärast vabastati Bedingfield oma kohustusist ja Elisabeth võis vabalt liikuda lossis.

Mary ootas last. Aprilli lõpul levisid Londonis kuuldused, kuningannal sündinud poeg. Kirikuis peeti tänujumalateenistusi. Poola saadik õnnitles audientsil Philipp'i lapse sünni puhul. Nädalad möödusid, igatsusega oodatud troonipärija ei sündinud. Mary oli

sihilikult simuleerinud rasedust, et pikendada Philipp'i viibimist Inglismaal, kes ei jõudnud enam oodata hetke, millal ta võiks tagasi pöörduda kodumaale. Nurjunud lootused lapse suhtes täitsid rõõmuga Inglise protestante, kes nägid nüüd Elisabethil tee olevat vaba troonile.

26. augustil 1555. a. lahkus Philipp Inglismaalt. Mary läks koos Elisabethiga Greenwich'i. Siin frantsisklaste kloostris otsis ta lohutust teda tabanud pettumusis ja palus Kõigevõimsamalt abi üha kasvavate raskuste vastu. Verised surveabinõud polnud summutanud protestantide julgust. Nende tegevuse salaniidid laienesid, tungides isegi Elisabethi lähemasse ümbrusse. 1555. a. kestel võeti korduvalt vahistamisi ette Elisabethi teenijaskonnas. Sama aasta maikuus viidi Towerisse ka ta itaalia keele õpetaja Baptista Castiglione, keda kahtlustati mässumeelse dialoogi koostamises ja selle levitamises. Teadmata on, kui võrd Elisabeth isiklikult toetas protestantide võitlust Mary vastu. Viimase usaldus ta vastu aga oli kasvanud. Elisabethi üle ei teostatud enam järelevalvet ja oktoobris võis ta vabalt lahkuda Hatfieldi.

Sama aasta sügisel kokkutulnud parlamendis puhkes avalik opositsioon Mary tegevuse vastu. Koosolekud olid väga tormised. Kuninganna poolt esitatud välismaile põgenenud protestantide kohta käiv määrus lükati tagasi. 1556. a. avastati uus protestantide poolt sepitsetud mässukava. Välisriikidesse põgenenud Inglise protestantidest kavatseti Prantsusmaa toetusel koostada armee, kes paneks toime riigipöörde Inglismaal, kõrvaldaks Mary ja kuulutaks kuningannaks Elisabethi. Mässukavatsused said teatavaks Mary'le veel enne, kui suudeti asuda nende teostamisele. Prantsuse valitsus oli end kompromiteerinud. Henri II reageeris vaid de Noailles' ärakutsumisega Londonist, kes oli olnud eriti aktiivne Mary-vastase liikumise elustamisel Inglismaal. Ühenduses mässu-

osaliste juures toimetatud juurdlusega vahistati ka mõned isikud Elisabethi lähemast ümbrusest. Londonis leiti Somerseti majast suur kohver, mis sisaldas antikatooliklikke raamatuid, brošüüre, laule ja karikatuure. Kohver kuulus arvatavasti Kate Ashley'le. Ta viibis kolm kuud vahi all. Pärast vabanemist ei lubatud tal enam tagasi minna Elisabethi juurde.

Elisabethi vastu ei võtnud Mary seekord ette mingit erilist aktsiooni. Teades, et inglise rahvas nägi oma tulevikku Elisabethis, ei julgenud ta seda teha. Kibestus täitis teda seda rohkem, et ta ise polnud suuteline andma rahvale oodatud troonipärijat. Küll aga seati Hatfieldis sisse jälle valve, kuigi sümpaatsel kujul, kui seda oli tehtud pärast Wyatt'i mässu. Seekordseks hooldajaks määrati Thomas Pope, Oxfordi Trinity College'i asutaja. Heameelega alistus Elisabeth uutele korraldustele, mis vabastasid ta kõigest vastutusest, kui tulevikus jälle rahunuti üritataks tema nimel. Ilmselt hoidis ta end kõigist kõrvale, omades niivõrd au- ja kohusetunnet, et ta ei tahtnud kõrvaldada oma õde illegaalsel teel. Kuid Elisabeth ei saanud seda vältida, et tema nime korduvalt proklameeriti valitsusevastase elemendi poolt. Nii ilmus juulikuus 1556. a. Essex'i krahvkonda keegi isik, kes esines Courtenay'na ja kuulutas Elisabethi kuningannaks ning ennast kuningaks.

Inglismaalt äraolekul mõjustas Philipp Mary't, et viimane jätkaks Elisabethi abielu sobitamist Savoja hertsogiga. Mary aga ei pooldanud seda abielu. Ta oleks pidanud sel juhul tunnistama Elisabethi Inglise trooni pärijaks, millist sihti taotleski Philipp selle abieluga, et kindlustada oma positsiooni Inglismaal pärast Mary surma. Philipp'i pihhisale tähendas Mary, et Elisabeth ei olewat tema õde ega Henry VIII laps, vaid kellegi häbematu naise tütar, kes olevat rängasti solvanud teda ja tema ema, Aragoonia Katariinat. Kuid Philipp'i survel, kelle soove Mary ei suutnud

täitmata jätta, kutsuti novembris 1557. a. Elisabeth Londonisse, et talt saada nõusolek abiellumiseks hertsogiga. Elisabeth keeldus seda tegemast. Ta sattus uuesti Mary viha alla ja pidi tagasi tõmbuma Hatfieldi.

Märtsis 1557. a. tuli Philipp tagasi Inglismaale, et inglasi kaasa tõmmata sõtta Prantsusmaa vastu. Riiginõukogu ei pooldanud sõda, millest polnud loota vähimatki kasu Inglismaale. Küll oleks see aga kaasa toonud suuri kulusid. Kuid Mary ei arvestanud riiklike huvidega. Olles tulvil rõõmu Philipp'i tagasituleku üle, ei suutnud ta ka sel puhul keelduda oma nõusoleku andmisest. Inglismaa avas sõjalise tegevuse Prantsusmaa vastu. Sõda aga valmistas inglasele vaid pettumusi: nad kaotasid oma viimse toetuspunkti mandril — Calais. Ebaõnnestunud sõja tõttu vähenes Mary prestiiž ka Inglise katoliiklaste hulgas. Isegi Mary ustavaim nõuandja kardinal Pole oli olnud sõja vastu. Mary pidi paratamatusega pealt vaatama oma sise- kui ka välispoliitilise tegevuse äpardumist. Tapalaval ja sõjarindel oli asjatult valatud inglaste verd, toodud seda ohvriks fanaatilisile usulisile veendumustele ja pimedale kiindumusele Philipp'isse. Neis mõlemas Mary südamel haaranud asjas tuli tal pettuda. Vereküllane jälitamine ei lammatanud protestantismi ja juulis 1557. a. lahkus Philipp uuesti Inglismaalt, et siia mitte kunagi enam tagasi tulla.

Mary katsumisile tuli peatselt lõpp. 17. novembril 1558. a. kella 1 paiku hommikul suri Inglise kuninganna, olles enne surma riiginõukogu liikmete surve all määranud Elisabethi oma järglaseks tingimusega, et ta jääks katoliiklaseks.

Elisabethi trooniletulek.

Kuninganna Mary surm vabastas Inglismaa aastaid kestnud survest. Rõõmutunne valdas rahvast. Needsamad kirikukellad, mis kuue aasta eest olid triumfeerivalt kuulutanud Mary troonileastumist, teatasid nüüd võidurõõmsalt inglasile ta valitsuse lõppu.

William Cecil, lord Burghley.

Julmad veretööd protestantide jälitamisel ja inglaste rahvusliku tunde solvamine Hispaania autoriteedile alistamisel kui ka Calais kaotamisel prantslastele sundisid katoliiklasi ajutiselt unustama usulisi lahkkelisid protestantidega ning ühinema ühises vaenus Mary vastu.

Mary surmapäeval lahkus parlament, kuulutades

üksmeelselt Elisabethi kuningannaks. Kiirelt koostas Sir William Cecil proklamatsiooni inglise rahvale, milles kutsus kõiki inglasi tunnustama Elisabethi ainsaks seaduslikuks valitsejaks ning alistuma uue kuninganna korraldusile. 23. novembril Elisabeth saabus Hatfieldist Londonisse, et vastu võtta oma isa ja õe pärandit.

See riik, mille troonile astus Elisabeth, kujutas vaid varemeid Henry VIII hiilgepäevade Inglismaast. Juba Henry VIII valitsuse lõpul oli sõda Prantsusmaaga tühjendanud riigikassa. Edward VI valitsusaeg oli veelgi süvendanud riigi majanduslikke raskusi. Katastroofiliseks muutus Inglismaa seisund aga kuninganna Mary ajal, kes Philipp II-le antud toetus- tega ja Prantsusmaaga alatud ebapopulaarse sõjaga veeretab riigile ülejõu käivaid kohustusi.

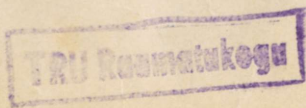
Mitte üksnes riigi majanduselu ei olnud varemeis, vaid ka ta sõjaline kandepind ei moodustanud enam kaitset vaenlase võimaliku sissetungi puhul. Arvurikkad kindlused, mis Henry VIII oli ehitanud kloostreilt ja kirikuilt sekulariseeritud varandustega ranniku ja šoti piiri kindlustamiseks, olid enamasti varemeis, ilma sõjaväe ja varustiseta. Inglise talupoeg, kes moodustas sõjaväe kandvama osa, oli võhik uute tulirelvade kasutamises; ka oma esivanemate traditsioonilise relva — vibu käsitemise oli ta unustanud. Inglise sõjalise eliidi — vanade aadliperekondade read olid juba Roosisõdade ajal jäänud hõredaks. Nende asemele tulnud, enamasti linnakodanikest võrsunud väikeaadel — *gentry* — ei tundnud huvi sõjanduse vastu, vaid jätkas tegevust esiisadelt saadud päriuslike äri- ja talupidamis- ja maanõuetega kohaselt, kasvata- des lambaid oma mõisus ning äritsedes villa eksporti- mise alal.

Lisaks neile sisepoliitilisile raskusile kerkis noorele kuningannale tõsine oht Prantsusmaa kujul, kes, olles vallutanud Calais, omas täielise ülekaalu ka šoti-

maal Mary Stuart'i kaudu, kel olid paavsti ja kõigi katoliiklaste silmis suuremad legaalsed õigused Inglise trooni suhtes kui Elisabethil endal.

Nende raskete ülesannete lahendamisel, mis Elisabethile esitas Inglise troon, näitas ta end tõelise Tudorina. Selge, praktiline mõistus ühendatud valitsushimu, isekuse ja iseloomukindlusega, mis tugesid riigimehe oskusel ning riigi huvides osavalt kasutatud kavalusel, need jooned avastasid temas Henry VIII tütre. Rahva üldise sümpaatia tõttu ei puudunud Elisabethil häid sõpru oma alamate hulgas, kes ruttasid nõuannetega toetama noort kuningannat. Neist tuleb esijoones mainida Cambridge'i ringkonnast pärinevaid mehi, kellega Elisabeth oli seotud hariduslike sugemetega ning kelle läheduses oli möödunud ta senine elu. Tähtsama kujuna neist eraldus sir William Cecil, kes jäi Elisabethi ustavamaks abiliseks neljakümne aasta kestel. Võrsunud maa-aadlist, oli ta siirdunud pärast ülikoolis juriidilise hariduse omandamist riigiteenistusse, tõustes Edward VI ajal protektor Somerseti erasekretäriks. Pärast viimase langust ülendati ta Northumberlandi hertsogi poolt riigisekretäriks. William Cecil ühendas endas reaalpoliitiku praktilisust igat olukorda arvestava tegudemehe ettenägelikkusega. Kaaluv mõistus juhtis ta tegevust, ilma et ta oleks enda lasknud kunagi kaasa haarata impulssidest, mis oleksid taotelnud kättesaamatute ideaalide tagaajamist. Cecili suurest diplomaatilisest oskusest annab tunnistust pääsemine pärast lady Jane Grey vahistamist vaid kergema karistusega, nimelt ameti kaotamisega. Ehkki usulisilt vaateilt veendunud protestant, oli ta sunnitud kuninganna Mary ajal alistuma riiklikule kirikule, kuigi üldiselt oli teada, et ta sealjuures siiski säilitas oma protestantliku meelsuse.

Cecil haaras esimesena kinni muutunud olukor-
rast trooni vahetusel. Juba 18. novembril ruttas ta

koos Thomas Gresham'iga Hatfieldi, et Elisabethiga nõu pidada tühja riigikassa täitmiseks Antverpeni pankureilt hangitava laenu suhtes. 20. novembril andis ta riiginõukogu liikmena ustavusvande kuningannale, kes teda tervitas järgmiste sõnadega: „Tunnen teie vastu suurt usaldust ja olen veendunud, et teie ei lase end mõjustada oma tegevuses mõningaist kõrvaltegereist, et teie riiki ustavalt teenite ja minule, hoolimata minu isiklikest soovidest, alati niisugust nõu annate, mis on kasulik riigi üldise hüvangu seisukohalt.“

Delikaatseks probleemiks kujunes riiginõukogu koosseisu küsimus. Üldpoliitilise suuna ümberorienteerumise tõttu ei olnud riiginõukogu Mary-aegses koosseisus enam mõeldav. Ent vanade liikmete järsu vallandamisega oleks võinud tekkida opositsiooniline liikumine. Elisabeth toimis selles asjas väga ettevaatlikult. Kuuele riiginõukogu liikmele, kes olid olnud Mary isiklikeks sõpradeks, anti mõista, et nende vabatahtlik lahkumine on soovitatav. Elisabeth palus neid oma lahkumisele vaadata mitte kui teenitud karistusele, vaid pigemini näha selles faktis tõsiasja, et riiginõukogu ei saavuta paljude liikmetega kunagi seda üksmeelt, mis on võimalik väiksema kogu juures. Osa vabanenud kohtadest asendati uute protestantliku meelsusega isikute määramise teel. Ka riigiametnike suhtes võttis Elisabeth ette mõningaid väiksemaid ümberkorraldusi. Kantsleri kohalt lahkus Yorki peapiiskop, kuigi Elisabeth isiklikult ta vastu tundis sümpaatiat. Cecili lähem sugulane sir Nicholas Bacon nimetati varahoidjaks ja Elisabethile ustavale Thomas Parry'le usaldati kojameistri amet. Sir William Cecili määramisega esimeseks riigisekretäriks tegi ta riigi huvides väga sobiva valiku.

Noored aadlikud tõttasid üksteise võidu Londonisse, et pääseda kuninganna õukonda, lootes siin rajada teed edaspidisele karjäärile. Sel ajal üldiselt

maksva arvamuse tõttu oli iga tähtsusetumgi kojamet küllaltki väärikas selleks, et seda endale ihaldada. Nii paisus Elisabeti õukond koos teenijaskonnaga 1500 isiku suuruseks.

Õukonna keskuseks, selle teljeks, mille ümber keerles kogu elu, oli kuninganna. Noorele meeldivale naisvalitsejale kerkis raske küsimus, millisele seisukohale asuda teda ümbritsevate õukondlaste hulgas, kellest kaaluv enamus kuulus meestele. Elisabeth pidi võitma õukonna poolehoidu, sellest olenes ka valitsuse edaspidine õnnestumine. Ta pidi olema suuteline säilitama õukonna hiilgust ja väarikust, et tõmmata sinna tähelepanuväärseid mehi, sest iga valitseja menu olnes suurel määral teda ümbritseva miljöo mõjust. Samuti pidi ta oskama säilitada oma prestiiži meeldidavate meeste hulgas, et õukonna elu ei laskuks naeruväärse komöödia tasemele, kus armunud noored ja vanad mehed oleksid võistelnud noore kuninganna armuosalistena oma võimu pärast. Elisabethi ülesanne oli seda raskem, et üldine arvamused siiski üleolevalt suhtus naise võimeisse ning naise sobivusse valitsejaks. Kujukalt illustreerivad seda kuulsa Šoti reformaatori John Knox'i sapilised kirjutised „naiste valitsuse“ vastu. „Naine“, lausub ta, „on nõrk, kannatamatu, muutlik ja rumal olend. Kui nõrk valitseb tugeva üle, kui rumal juhib tarka, lühidalt — kui naise võimule on alistatud mehed, siis järgneb sellele õigluse ning korra hukkumine. Piibel, kirikuisad, Aristoteles, kogu antiikmaailm on olnud selsamal arvamusel.“ Isegi Elisabethi ustavaim abiline William Cecil tähendas kord halvaks panevalt välismaa saatkonna delegaadile, kes oli esitanud oma ettepaneku isiklikult kuningannale, et niisuguse tähtsa küsimuse mõistmine ületavat naise arusaamise piire. Säärase mentaliteedi juures osutas Elisabeth suurt taktitunnet ning haruldast leidlikkust, et kindlustada trooni sõltumatust ja iseseisvust. Ta oli tulvil teotsemisiha,

täis soovi midagi teha, mis jäädvustaks ta nime hili-
semate põlvede mälus. Oma mõju säilitamisel lähtus
Elisabeth vanade roomlaste põhimõttest: *divide et
impera* — jaga ja valitse. Riiginõukogus ei esitanud
ta oma ettepanekuid ametlikel istungeil, kartes leida
seal vastupanu meeste üleolevas suhtumises temasse
kui naisesse. Ka ei tahtnud ta valitseda ilma riiginõu-
kogu kaasabita, olles teadlik, et mõnede sammude eba-
õnnestumisel veeretatakse kogu süü tema kui naise
oskamatusetele. Elisabeth eelistas nõu pidada iga nõu-
kogu liikmega eraldi, viies nii alati läbi oma soovide
absoluutse täitmise. Seda saavutas Elisabeth tänu
oma teravale mõistusele ja suurele eruditsioonile.
Mitme võõrkeele valdamise tõttu võis ta iseseisvalt
suhteid arendada ka välismaa diplomaatidega, sest
inglise keelt ei osanud sel ajal ükski välisriigi esin-
daja.

Vähe alles osati hinnata Elisabethi valitsemise
esimesil aastail selle naise harukordseid võimeid.
Nii inglased kui ka välisriigid ootasid aina pikisilmi
momenti, millal ta abielluks, et anda üle oma abikaa-
sale valitsemise koorem.

5.

Elisabeth ja kirik.

Elisabethi päritolu ja kasvatus, jälitamine, mille
osaliseks ta oli saanud Mary valitsemise ajal, ning
inglise rahva enamiku soovid määrasid need põhialu-
sed, millele kuninganna pidi rajama Inglise kirikuelu
korraldamise.

Elisabeth ei võinud käia kirikuelus Mary poolt
rajatud rada, juba selllepärast, et katoliku kiriku ar-
vates oli Elisabeth väljaspool abielu sündinud Anna
Boleyni laps, kel polnud õigusi Inglise troonile. Tõe-
näoline on, et paavstilt oleks olnud võimalik saada
Elisabethi sünni legaalsuse tunnustamist, kuid paavst

oleks nõustunud seda tegema ainult Elisabethi täielisel alistumisel katoliku kiriku autoriteedile, mis aga käis vastu selle Tudorite dünastia markantsema esindaja vaateile valitseja võimust. Oma isa eeskujul arvas ta trooni olevat saanud ainult Jumalalt, kelle kõrval ei tunnustanud ühtki teist võimu endast kõrgemaks. Renessansiaegse hariduse osaliseks saanud isikuna oli Elisabethile talumatu ka see moraalne surve, millega katoliku kirik tõkestas vaimuelu arengut, kuigi talle ei olnud täiesti vastuvõetav ka Lutheri ja Calvini õpetus. Calvini dogmatismi ja Rooma despotismi vahel keskteed otsides, oleks ta isiklikult piirdunud vaid nende uuendustega, mis kirikuelus olid kehtima pandud Henry VIII ajal. Kuid inglise rahva usulise meelsuse tõttu ei saanud ta peatuma jääda neil aluseil. Inglise rahva aktiivsem ja mõjukam element nõudis radikaalsemaid reforme, mitte soovides enam taluda Rooma kuuria hegemooniat taotlevaid võimupüüdlusi ka ilmlikes asjus. Eriti vihatud olid vaimulikud kohtud. Katoliku vaimulikkude verejaneline fanatism Mary ajal oli süvendanud vaenu nende vastu. Rahva viha katoliku kiriku vastu vallanduski kohe pärast Mary surma. Purustati pühakute kujusid, vahistati preestreid ja kirikuis hakati pidama protestantlikke jumalateenistusi. Eriti kujukalt ilmes rahva protestantlik meelsus Elisabethi kroonimispidustustel. 15. jaanuaril 1559. a. Londoni tänavail korraldatud allegoorilisel etendusil esines ingliskeelset Piiblit kandev naine tõe sümbolina, mis pidi kokkuvarisenud riigielu jälle viima õitsengule. Piibel annetati kuningannale, kes seda suudeldes taeva poole tõstis ja annetajaid südamlilikult tänas.

Protestantliku kiriku taastamist võis Elisabeth teostada üksnes järk-järgult. Kõige suuremat ohtu oli karta paavst Paul IV poolt, kellelt polnud loota mingisuguseid mööndusi ta kergesti ärritava iseloomu tõttu. Karta oli ka, et ta võis kuulutada Inglis-

maa valitsejaks Mary Stuart'i ning usaldada selle otsuse teostamise viimase äiale, Prantsuse kuningale, kes vaid ootas hetke, millal alistada Šotimaaga ühendatud Inglismaad oma võimule. Sellest ohust tuli Inglismaa päästa. Elisabeth osutas haruldasi võimeid laveerida vastaste vahel, kasustades nende omavaheolist vaenu. Esijoones püüdis ta säilitada sõbralikke suhteid Philipp II-ga, kes omas suurt mõju paavsti juures. Alistumist paavstile teeskles Elisabeth Rooma kuuria juurde endise Inglise esindaja jätmisega *chargé d'affaires*'ina, lubades sinna saata peatselt suuremate õigustega esindust. Ka lossikirikus jätkati algul veel katoliku jumalateenistusi.

Kuid mida rohkem veendus Elisabeth inglise rahva poolehoiust temale ja protestantlikule kirikule, seda aktiivsemalt hakkas ta end avaldama Inglise rahvusliku kiriku taastamisel. Suuremat vastupanu Inglismaal oli karta piiskoppidelt, kes ässitasid rahvast võitlusse sissetungiva ketserluse vastu. Siin tuli Elisabethile appi õnnelik saatus. 1558. a. lõpuks oli surma tõttu vabanenud 11 piiskopkonda, millega tunduvalt harvenesid opositsiooni kandvad read. Jaanuaris 1559. a. kokkutulnud parlamendis leidis Elisabeth suurt toetust. Parlamendi otsusega taastati Inglise rahvuslik anglikaani kirik, lähtudes seega Augsburgi usurahus püstitatud põhimõttest: *cuius regio, eius religio* — kelle valitsus, selle usk. Oma korraldusis jäi see kirik täiesti sõltuvaks riigivõimust, kuigi ettevaatuse pärast Elisabeth loobus kandmast oma isa poolt vastuvõetud kirikupea tiitlit. Liturgiline jumalateenistus rajati Edward VI ajal väljatöötatud *Prayer Book*'i aluseile. Piiskopiamet säilitati, sellega ühtlasi ka osa endise kiriku välispidisest hiilgusest. Katoliku kiriku hierarhilise korra alalejätmine oli aina soovitav Elisabethi usupoliitilisile kavatsusile. See korraldus oli loodud paavsti absoluutse võimu süvendamiseks, sama korraldus võis vastavaid teeneid

osutada ka Inglise trooni teenistuses. Jäeti enamasti alale ka katoliku kiriku rituaalne külge. Elisabethile isiklikult imponeeris katoliku kiriku välispidine tseremoniaalne hiilgus. Sellega ühtlasi tasandati teed uue kirikuga leppimiseks ka neile, kes veel kinni hoidsid vanust traditsioonest.

Uuele kirikukorraldusele nõuti vaimulikelt ustavusvannet. 9400 vaimulikust tõrkusid seda tegemast vaid 200, kes kaotasid oma kohad. Canterbury peapiiskopiks nimetas Elisabeth oma ema kaplani Matthew Parkeri, kes asus kindlal käel teostama parlamendi otsuseid.

Mõningate katoliiklike traditsioonide säilitamine kutsus esile pahameele protestantismi äärmuslasis, kellele anglikaani kirik tundus veel küllaltki katoliiklikuna. Eriti häiris neid endiste vaimulike ametisse jätmine, kes sageli pidasid kirikuis osale kogudusele jumalateenistust katoliiklike kommete järgi, teisele osale aga jagasid armulauda kahel kujul. Tagajärjetult katsusid juhtivad riigimehed mõjustada Elisabethi radikaalsemaile uuendusile, nõudes esijoonel endiste katoliiklike preestrite asendamist uute protestantlike vaimulikkudega. Elisabeth oli siin järeleandmatu. Kiriku reorganiseerimine pidi toimuma järk-järgult. Ta laskis endisil vaimulikel jääda kohtadele, ja alles pärast nende surma pidi neile järgnema noorem protestantlik generatsioon. Nii kujunes Elisabethi ajal lõplikult välja anglikaani kirik, mis oli loodud trooni kõrguselt, kuid tõmbas kaasa ka inglise rahva, omandades seega rahvusliku kiriku iseloomu. See tekkis opositsiooniaktina Rooma kuuria despootlike kalduvuste vastu, rahvusliku üritusena pidi selle kiriku olemasolu säilitama Elisabeth.

Elisabethi esimesed välispoliitilised edusammud.

Need sidemed, mis olid loodud Inglismaa ja Hispaania vahel kuninganna Mary abiellumisel Philipp II-ga, katkesid Mary surmaga. Loota oli, et troonile astumisel Elisabeth loobub inglise rahvale eba-meeldivast Hispaania-sõbralikust poliitikast. Oleks Hispaaniaga suhete määramine olnud Elisabethi isiklikuks asjaks, ta oleks kahtlemata sammunud seda teed. Kuid Inglismaa valitsejana pidi ta arvestama riigi üldeuroopalist positsiooni, mis aga nõudis talt Hispaania-sõbralike suhete jätkamist.

Kogu keskaja kestnud Inglise-Prantsuse vastuolud, mis likvideerusid ajutiselt Saja-aastasele sõjale järgnenud pikema rahuperioodiga, kerkisid nüüd uuesti ähvardavalt päevakorrale. Ei olnud enam vaja kahelda selles, miks otsis Prantsusmaa Inglismaale vaenulise Šotimaa sõprust. Šoti kuningas James V oli abiellunud Prantsuse troonile lähedalseisva Mary Guise'iga, kes pärast oma abikaasa surma 1542. a. valitses regendina Šotimaad. Tema tütar, Šoti kuningatroni pärija Mary Stuart, elas Pariisis Prantsuse troonipärija abikaasana. Oma põlvnemise tõttu Tudorite dünastiast olid tal kõigi katoliiklaste silmis suuremad õigused Inglise troonile kui Anna Boleyni tütreel. Mary Stuart kujunes viimasele seda ähvardavamaks võistlejaks, et Inglismaal oli juuri võtnud vool, mis taotles Šoti- ja Inglismaa ühinemist ühiseks Briti kuningriigiks. Juba Henry VIII päevil tehti mõlema riigi poolt diplomaatilisi üritusi selle mõtte teostamiseks ajal, mil kerkis päevakorrale James V abiellumise küsimus printsess Mary'ga. Šoti inglise-sõbralikud poliitikud oleksid meeleldi näinud Edward VI-t Mary Stuart'i abikaasana. Mõlemad kavat-

sused aga nurjusid, viimane eriti protektor Somerseti oskamatusে tõttu, mis lähendas Šotimaad veelgi rohkem Prantsusmaale. Prantsuse-Šoti ühised ambitsioonid manitsesid Elisabethi ettevaatusele ning sundisid teda eelseisvaks võitluseks tuge otsima Philipp'ilt.

Kuid ka tugev Hispaania ei suutnud oma positsiooni säilitada Euroopas ilma Inglismaa abita. Madalmaade peremehena ei võinud Philipp II ükskõikne olla Inglise trooni saatuse vastu. Olid ju Madalmaade majanduslikud huvid tihedasti seotud Inglismaaga, kust saadi kalevi valmistamiseks vajalist toormaterjali — villa. Samuti oli Briti saar soodsaks operatsioonibaasiks sõja korral Hispaaniaga, mille valdamine Habsburgide põlise rivaali — Prantsusmaa poolt võis kujuneda saatuslikuks Hispaania julgeolekule.

Olles teadlik sõbralike suhete tähtsusest Inglismaaga, tahtis Philipp II uuesti kindlustada oma autoriteeti Habsburgide dünastia traditsiooniliste võtetega, nimelt abielu teel. Kohe pärast Mary surma saadeti pinna sondeerimiseks Londonisse krahv Feria, kellele Philipp II pani suuri lootusi, sest et Feria eelseisva abielu tõttu endise kuninganna Mary õuedaamiga leidis hõlpsamat pääsu Elisabethi juurde. Philipp II polnud aga teinud sobivat valikut. Feria oli tüüpiline Hispaania aadlik, kõrk ja üleolev, kes ei suutnud ohjenduda alati vihjamast Elisabethile, et viimane võlgnevat tänu oma elu ja trooni eest vaid Philipp'ile. Säärase esinemisega suurendas ta aga Elisabethi eelarvamusi Philipp'i suhtes ja tekitas esimesi teravamaid lahkhelisid. Mitte Hispaania kuningas, vastas Elisabeth, ei olevat teda tõstnud Inglise troonile, vaid inglise rahvas. Feria oli solvatud, et teda ei asetatud õukonnas teiste riikide saadikuist eelistatummasse seisundisse: talle ei pakutud elamisruume kuninglikus lossis ega küsitud talt nõu riigi-

asjade arutlemistes. „Minu eest põgenetakse kui kuradi eest,“ kirjutab ta kuningale meeleheites.

Philipp II esimeseks tingimuseks tema poolt kaavatsetava abielu suhtes oli nõue, et Elisabeth jääks ühes oma rahvaga ustavaks katoliku kirikule. Ka pidi Elisabeth abiellumiseks paavstilt isiklikult luba küsima, nõustudes ühtlasi täitma kõiki paavsti poolt avaldatud soove. Philipp II abielukavatsused näitavad kujukalt, kuivõrd vähe oli ta teadlik inglise rahva poliitilisest ja usulisest meelsusest. Kui juba 1553. a. inglaste avalik arvamus protestis kuninganna Mary abielu vastu Hispaania valitsejaga, siis oli see opositsioon veel suurenenud pärast traagilisi kogemusi Mary valitsuse ajast. Ka Elisabethi isiklikud elamused olid hoiatuseks selle ühenduse loomise eest. Pinevate suhete tõttu Prantsusmaaga aga ei võinud Elisabeth Philipp'i kosimist kategooriliselt tagasi lükata. 1558. a. lõpul Prantsusmaaga alustatud rahuläbirääkimised olid ajutiselt katkestatud Mary surma tõttu. Henri II oli küll loobunud oma pretensioonest Napoli ja Milano kohta, kuid ei tahtnud loovutada Calais'd Inglismaale. Selles küsimuses aga olid inglased järeleandmatud: Calais kaotus riivas nende rahvuslikku au. Samal seisukohal oli ka Elisabeth. „Inglismaa peab Calais tagasi saama,“ rõhutas ta Prantsuse esindajale, „see häbiplekk tuleb kaotada inglise rahvalt.“ Niisuguses olundis oli kõigiti kasulik säilitada Philipp'i illusioone abielu võimalusest: kosilasena astus ta Inglismaa huvide eest aktiivsemalt välja. Inglismaa ühinemisel Hispaaniaga oli Madalmaade julgeolekuks tähtis, et Calais ei jääks Prantsusmaa valdusse. Calais tähtsusele Hispaania seisukohalt juhtis Philipp'i tähelepanu korduvalt hertsog Alba, kes 1558. a. oktoobrikuu lõpul teatas kategooriliselt Prantsuse kuningale, et Philipp ei kavatsevat iialgi Prantsusmaaga rahu sõlmida ilma Elisabethi nõusolekuta, hukkugu seetõttu kas või kogu kristlik maailm.

Neil põhjusil katsus Elisabeth aega võita Feriale lõpliku vastuse andmiseks, rahustades viimases tekkinud kahtlusi paljuütleva lubadusega, et kui ta üldse abielluvat, siis eelistavat ta kõigist Philipp'i. Samal ajal aga laskus Elisabeth salajastesse läbirääkimistesse Henri II-ga. Viimane, kartes Philipp II mõju kasvamist, läkitas Elisabethi juurde Prantsusmaal sõjavangina viibiva lord Grey Wiltoni ettepanekuga, et Inglismaa teeks Hispaania teadmata eraldi rahu. Inglismaale anti lootusi Calais tagasisaamiseks, kui Elisabeth nõustub abielluma Henri II poolt esitatud kandidaadiga. Et Elisabethil ei olnud kindlaid tagatise, kuivõrd ta võis usaldada Henri II, loobus ta salajaste läbirääkimiste jätkamisest, kuid andis oma nõusoleku separaatrahu tegemiseks. Neist Prantsuse kuninga ettepanekuist informeeris ta Philipp II, teatades ühtlasi sellele, et juhul, kui Prantsusmaa tingimused osutuvad kasulikuks Inglismaale, ta ei keeldu neid vastu võtmast ka Hispaania nõusolekuta. Julgustatud Prantsusmaa järeleandmisist, ütles ta 20. märtsil Feriale, et ta ei kavatsevat üldse abielluda. Vaevalt olevat loota, et paavst loa annaks abiellumiseks oma õemehega. Kui FERIA tuletas talle meelde Prantsusmaa poolt ähvardavat ohtu, tähendas sellele Elisabeth, ta riik ei olevat nii vaene ega rahvas nii arg, et ei julgeks välja astuda oma kodumaa ja vabaduse kaitseks. „Kurat on võtnud ta oma võimusesse,“ informeeris FERIA Philipp'i, „ta toon on pigem ähvardav kui kartlik.“

Elisabeth nõudis Henri II-lt separaatrahu tingimusena Calais tagasiandmist. Avameelselt deklareeris ta sealjuures oma poliitilise suuna rahvuslikku põhijoont, mis olevat tingitud ta puhtinglise päritolust, vastandina ta õele, kelle soontes voolav hispaania veri viinudki Inglismaa Hispaania mõjupiirkonda. Ta ise olevat vaba neist päriuslikest kalduvusist ning seepärast oma tegevuses ka sõltumatu Hispaaniast.

Läbirääkimised Prantsusmaaga nurjusid. Henri II poolt esitatud kandidaat, kelle isik on kahjuks jäänud teadmatuks, ei olnud Elisabethile vastuvõetav.

5. veebruaril 1559. a. astus rahukonverents uuesti kokku Cambray's. Philipp II oli kannatamatu. Elisabethi kõhklemine häiris teda. Prantsusmaa omalt poolt katsus kõigiti tekitada lahkhelisid Hispaania ja Inglismaa vahel. Nii hoiatas Prantsuse sõjaväe ülemjuhataja Montmorency lord Howardit mitte usaldada Philipp'i, kes taotlevat Calais ühendamist Madalmaadega. Samal ajal pöördus ta hertsog Alba poole noomitusega, et Hispaania ohverdavat end asjatult Inglismaa kasuks — Inglismaa legaalne valitseja olevat vaid Mary Stuart, ja kui prantslased kunagi loovutavat Calais, siis üksnes temale. Elisabethile endale oli kasulik, et ta võistlejaks Inglise troonile oli Mary Stuart: viimase pretensioone ei võinud Hispaania kuidagi toetada. Ketserlik Elisabeth oli siiski eelistatavam Mary Stuart'ist. Seepärast Philipp II jätkaski Elisabethi huvide kaitsmist konverentsil.

12. märtsil lõpuks jõuti kokkuleppele. Prantsusmaa nõustus 8 aasta pärast tagasi andma Calais. Vastasel korral pidi ta aga Inglismaale maksma kahjutasu $\frac{1}{2}$ miljoni krooni suuruses, kui Prantsusmaa seni ei olnud end vabastanud mõnel teisel teel maksukohustusist või Elisabeth jälle sõjaliselt okupeerinud Calais. Rahulepingu pidid oma allkirjadega ratifitseerima ka Prantsuse troonipärija ja tema abikaasa. Prantsusmaa pidi ühtlasi tunnustama Elisabethi Inglise täisõiguslikuks valitsejaks.

Henri II oli Elisabethile teinud mööndusi Inglismaale sümpatiseeriva liberaalse erakonna mõjul, mille eesotsas oli Navarra kuningas. Liberaalne partei pidi aga varsti taanduma võimsate Guise'ide eest, kes ihkasid sõda Inglismaaga, et Prantsusmaa võiks end vabastada teda siduvaist rahutingimustest. Mary Stuart hakkas kandma Inglise vappi ja Prantsuse

troonipärija kirjutas alla rahulepingule Hispaaniaga Šoti-, Inglis- ja Iirimaa kuningana.

Cambray rahuga oli Elisabeth saavutanud oma esimese märgatava välispoliitilise edu. See kindlustas Elisabethi positsiooni — Inglise parlament võis nüüd julgemalt asuda anglikaani kiriku restaureerimisele ja Elisabeth ise lõplikult tagasi lükata Philipp'i kosimise. Märtsi algul deklareeris Elisabeth Feriale, et ketserina ta ei saavat abielluda Philipp'iga. Ta tahtvat jälgida isa eeskuju, kes hülgas oma esimese abi-kaasa, et see oli tema venna lesk. Feria oli üllatunud Elisabethi kõneluse teravast toonist. Eriti aga mõjus tasse Elisabethi avalik tunnistus, ta ei tahtvat enam lubada oma alamail saata raha paavstile Rooma, nimetades sealjuures piiskoppe logardite jõuguks.

Feria soovitas Philipp II viibimata välja astuda, et mitte lasta Prantsuse kuningal ette jõuda. Karta oli, et paavst paneb Elisabethi kirikuvande alla, kuulutab Inglismaa valitsejaks Mary Stuart'i ja volitab Prantsusmaa kuningat ususõda algama Inglise ketseritega. Philipp II aga ei tahtnud sõda. Ta lükkas edasi oma kavatsetud tagasisõidu Hispaaniasse ja jäi olukorra lahendamist ootama Flandriasse, koondades sinna sõjaväge ja laevu. Prantsusmaa poolt ähvardavat ohtu püüdis Philipp II vältida esijoonel diplomaatilisel teel. Olles pettunud Elisabethi kosimise nurjumisest, pöördus ta nüüd niisamasuguste sidemete loomiseks Prantsusmaa poole. Juba varem oli peetud läbirääkimisi Henri II ja Katariina di Medici tütre Elisabethi abiellumise kohta Don Carlosega. Poja asemele asus nüüd isa. Philipp II oli õnne: 3. aprillil kirjutati alla ametlikule abielulepingule.

Samal ajal palus Philipp II paavsti viivitada otsuse tegemisega Elisabethi ketserliku tegevuse kohta, andes lootusi Inglise kiriku tagasipöördumise võimalusiks paavsti rüppe. Ka rõhutas ta Elisabethi tagasihoidlikkust parlamendi poolt vastuvõetud otsuste

teostamisel, mis olevat kujukalt väljendunud talle pakutud kirikupea tiitlist loobumises. Oma uut esindajat Inglismaal, Aquila piiskoppi Alvarez de Quadra't instrueeris Philipp II, kuidas vaos hoida Inglise katoliiklasi, et need ei hakkaks mässama: seda oleks võinud profiteerida Prantsusmaa oma huvides. Kõige tõhusamaks abinõuks Inglismaa sidumiseks endaga pidas Philipp siiski Elisabethile sobiva abikaasa leidmist. Kandidaadidena esitas ta Austria printse Ferdinandi ja Karli. Et eelmisel korral Philipp'i huvides ettevõetud samasuguse ülesande teostumine äpardus krahv Ferial, lahkus viimane nüüd Londonist. Tema asemele asus osav ja kaval Alvarez de Quadra.

Kõigi oma kavatsuste äpardumisel oleks lõpuks Philipp kaalule pannud oma viimse abinõu, esitades Elisabethile võistlejaks Inglise troonile Jane Grey õe lady Catherine'i, kes oli Henry VIII testamendis ette nähtud üheks troonikandidaadiks sel juhul, kui Henry VIII lapsed peaksid surema järglasteta. Juba Feria oli astunud ühendusse Catherine'iga. Julgustatud Hispaania poolt antud lootusist, oli viimase käitumine Elisabethi suhtes muutunud niivõrd üleolevaks ja upsakaks, et ta kõrvaldati õukonnast. Philipp II sepsitses plaane Catherine'i põgenemiseks Inglismaalt. Selle teostamine usaldati Alba poolt kellelegi Flandriasse põgenenud arvatavale Inglise katoliiklasele, kes aga tõeliselt oli lord Cecili salaluure teenistuses. Põgenemine pidi teostuma Hispaania saadiku abil. Cecili informeeriti neist kavatsusist aegsasti, seega äparduski lady Catherine'i põgenemiskatse.

Philipp II kõhklemine tuli kasuks Inglismaale. Sõjalise väljaastumise korral oleks Inglismaa iseseisvuse küsimus olnud väga problemaatiline. Ranniku kaitseks võis Inglismaa välja panna vaid 7 suuremat ja 8 vähemat laeva. Tarvituskölblikke kahureid leidis kõigest 30. Vibudest, nooltest, püssidest ja muust varustisest jätkus ainult 3000 mehele. Sõjaväe distsip-

lineerimatuses kõneles kujukalt kapten Turneri raport Cecilile 6. märtsist, milles teatati, et sõdurite hulgas olevat levinud niisugused pahed, mida vaevalt inimese mõistus suutvat kujutella.

Mary Stuart.

Kuid seni kui Elisabethi võistlejaks oli Mary Stuart, võis Inglismaa kindel olla Hispaania sõbralikkusele. Inglismaa vallutamine oleks paratamatult kaasa toonud uue sõja Prantsusmaaga, mida aga Philipp ei soovinud. Neid Prantsuse-Hispaania vastuolusid oskas Elisabeth osavasti kasustada oma huvides, säilitades sealjuures vabaduse nii sise- kui ka

välispoliitilises tegevuses. Seesama Philipp II, kes oli varem deklareerinud, et abielludes Elisabethiga ohverdab ta end vaid seepärast, et päästa Inglismaad ketserlusest, mõjus ise kaudselt kaasa reformatsiooni süvendamiseks ja katoliikliku opositsiooni vaoshoidmiseks Inglismaal. „Sada tuhat kuradit on selles naises,“ pidi piiskop Quadra tunnistama Feriale; „ei ole kuigi mõnus temaga asju ajada.“

Üldine välispoliitiline konjunktuur muutus 1559. a. suvel. 10. juulil suri Prantsuse kuningas Henri II turniiril saadud haavadesse. Troonile astus Mary Stuart'i abikaasa François II. Kuninga alaeasuse tõttu võtsid valitsuseohjad enda kätte Mary Stuart'i sugulased Guise'id. Ei olnud enam kahtlust, et Šotimaa kaudu ette võetakse mõni aktsioon Mary Stuart'i kasuks.

7.

Elisabeth Šoti protestantide toetajana.

Reformatsiooniline liikumine, mis purustas katoliku kiriku Inglismaal, ei jätnud puudutamata ka Šotimaad. Ent kui Inglismaal reformatsioon viidi läbi kuningate ja parlamendi poolt, algas siin rünnak katoliku kiriku vastu rahvas ise.

Šoti katoliku kirik oli laskunud suurde korrupsiooni. Kõrgemate vaimulikkude ebamoraalne elu häiris rahva usulisi tundeid. Näit. kardinal Beaton veetis õhtu enne surmaööd koos oma armukesega. Peapiiskop Hamilton nõutas järjest parlamendilt lubasid oma arvuka lastepere legitimeerimiseks.

Opositsiooniga katoliku kiriku vastu ühines veel rahvuslik vaen Šoti regendi Mary Stuart'i ema Mary Guise'i vastu. Katoliiklasena takistas ta protestantismi levimist, prantslannana eelistas aga oma kaasmaalasi šotlasile. Opositsiooni hingeks sai Calvini

pooldaja John Knox, kes arvas end Jumala poolt olevat kutsutud šoti rahvast päästma.

Pärast mõneaastast äraolekut Genfis pöördus John Knox tagasi kodumaale 1559. a., leides eest kääriva rahva. 11. mail jutlustas ta Perth'is. Jutluse lõpul lausus keegi poisiohtu noormees solvava märkuse katoliku vaimuliku kohta, kes tahtis pidada seal-samas messi. Preester vihastus ja lõi solvajat. Poiss haaras kivi ja purustas sellega ristikuju. See vahejuhtum oli väljakutseks. Märatsev rahvahulk lõhkus kiriku aknaid, purustas altari ja pühakute pilte, tormas siis edasi kloostrisse, ajas mungad välja ja pani kloostri põlema.

Lepitajatena astusid välja šoti aadlikud. Nad palusid Mary Guise'ilt luba konverentsi kokkukutsumiseks, et saavutada kokkulepet kalvinistide ja katoliku vaimulikkude vahel. Kuid vastavalt Prantsusmaalt saadud instruksioonidele ei nõustunud Mary tegema mingeid mööndusi, vaid vastupidi kavatses Prantsuse sõjaväe abil summutada igasuguse vastuhakkamise. Teade regendi vastutulematusest kallas õli tulle. Mässulaine haaras kogu maad, tõmmates endaga kaasa ka suurel hulgal šoti aadlikke, kes lootsid reformatsiooni õnnestumisel saada kasu kirikuvaranduste sekulariseerimisest.

Protestantlik kongregatsioon — nii nimetasid end mässajad — palus abi Elisabethilt, olles teadlik, et nende ürituste õnnestumisega olid seotud ka Inglismaa huvid: mässu ebaõnnestumise korral oleks Prantsuse vägedele avanenud tee Inglismaale; protestantide võit šotimaal aga kindlustaks Inglise julgeolekut ja kaitseks Elisabethi Mary Stuart'i ambitsioonide eest. Sel juhul oleks võimalik olnud realiseerida juba varem hellitatud lootusi personaaluniooni loomiseks mõlema riigi vahel. Mary Stuart'i kõrval oli järgmiseks šoti trooni pärijaks krahv Arran, kes oli juba Henry VIII, personaaluniooni mõtte aktiivseima alga-

taja poolt ette nähtud Elisabethi abikaasaks. Vastava ettepanekuga esinesidki šotlased, lootes kindlustada seega endale toetuse saamist. „Teil on kuninganna,“ ütles kongregatsiooni saadik Inglismaa esindajale Pariisis Nicholas Throgmorton'ile, „meil aga on oma prints Arran. Need mõlemad moodustavad vahendi Inglis- ja Šotimaa ühendamiseks.“ Inglise riiginõukogu pooldas seda abielu eriti sellepärast, et krahv Arran oli protestant. Tõenäoliselt samuti ka Elisabeth ise, mida tõendab ta vihje de Quadrale: ta võtvat endale abikaasaks niisuguse isiku, kes valmistavat tõsist peamuret François II-le.

Krahv Arran viibis sel ajal pantvangina Prantsusmaal, moodustades tagatise ta isa lojaalsuseks Prantsusmaa huvidele. Teate saabumisel šotis puhkenud mässust põgenes ta Prantsuse võimude eest Genfi. Prantsuse valitsus oli ärevil ja Mary Stuart käskis käituda temaga kui reetjaga. Nicholas Throgmortoni abiga toodi Elisabethi käsul krahv Arran salaja Inglismaale, kust ta edasi toimetati Šotimaale. Arrani isik ei avaldanud meeldivat muljet Elisabethisse, mispärast Inglismaal vaibusid jutud abiellumisest. Arvatavasti ilmneseid selles noores aadlikus juba siis hullumeelsuse tunnused, mille ohvriks ta hiljem langeski. Elisabeth kasustas teda nagu teisigi vaid vahendiks oma poliitiliste eesmärkide taotlemisel.

Sõjalise abi saatmise suhtes kõhkles Elisabeth. Šoti kongregatsioon osutus liiga saamatuks võitluses Mary Guise'i käsutuses oleva mõnesajalise Prantsuse väesalgaga. Linnad alistusid üksteise järele. Augustis evakueerisid protestandid Edinburgh'i ning tegid regendiga rahu. Kokkutulnud parlament pidi lahendamada olukorra. Mary Guise aga ei kohustunud Prantsuse abiväe laialisaatmiseks, mida kongregatsiooni aktiivsemad liikmed nõudsid. Esimese sõjalise väljastumise ebaõnnestumine võttis ka Elisabethilt usalduse Šoti protestantide vastu; sellega liitus veel tugev

antipaatiat John Knox'i isiku suhtes. Mary Katoliiklase ja Mary Guise'i poolt teostatud protestantide jälitamine oli John Knox'ile andnud põhjuse satiirilise teose avaldamiseks naisvalitsejate vastu, missugusest teosest tundis end olevat puudutatud ka Elisabeth. Kui šoti protestandid pöördusid abipalumisega Inglismaa poole, saatis Knox vabanduse oma kirjutise kohta Elisabethile. Selles toonitati, et Elisabethil ei maksvat raamatus avaldatud vaateid pidada kehtivaks enda kohta, sest Jumala arm olevat teda varustanud niisuguste võimetega, mis ei olevat ühelegi teisele naisele osaks saanud. Kui Elisabeth suvatseb end alandada Jumala ees, olevat ta valmis teda võtma oma erilise kaitse alla ja ülistama ta tegusid. „Unustage oma kõrge päritolu ja kõik, mis on ühenduses au ja kuulsusega; kuid ärge unustage, et Teie kord kartuses oma elu eest pöördusite tõelisest Jumalast ja andusite ebajumala teenistusele,“ kirjutab Knox Elisabethile. Oli arusaadav, miks Cecil keelas šoti protestantidel nimetamast John Knox'i nime: see oli õukonna poolt vihatuim isik.

Šoti küsimus aga nõudis kiiret otsustamist. Seda mõistis esijoones Cecil. Pikemas kuningannale esitatud memorandumis rõhutas ta tungivat vajadust saata abi protestantlikele naabreile veel enne suurema Prantsuse abiväe päralejõudmist. Cecili mõjul Elisabeth lõpuks andis järele. Abiandmine pidi aga toimuma täiesti salaja, et mitte anda Prantsusmaale põhjust sõja kuulutamiseks Inglismaale. Ametlikus kirjavahetuses ei mainitud kuninganna nime. Cecil šifreeris ja dešifreeris ise kõik tähtsamad kirjad. Isegi kõiki riiginõukogu liikmeid ei pühendatud saladusse. Augusti algul läkitati esimene rahaline toetus šoti protestantidele. Sir Ralph Sadler viis neile 3000 naela. „Ütelge šotlasile,“ tähendas Cecil Berwicki komandandile, „et Inglismaa ei lase neid iialgi hukkuda.“

Inglismaalt saadud toetuse mõjul hakkasid uuesti kogunema kongregatsiooni liikmed, mille arv kasvas päevast päeva. Kuigi abisaatmine toimus suure saladuse katte all, tekkisid siiski Mary Guise'il kahtlused Inglismaa erapooletuse suhtes. Eriti kasvasid need, kui kongregatsioon tasus Inglise ja Flaami rahaga oma tingisõdureile.

Mary Guise esitas Elisabethile sellekohase protesti ja Prantsusmaa saadik Londonis juhtis korduvalt Elisabethi tähelepanu Berwicki komandandi salajasele ühendusele kongregatsiooniga. Isiklikus kirjas Mary Guise'ile lükkas Elisabeth tagasi kõik need süüdistused. Ta ei olevat saatnud kongregatsioonile mingit toetust ega seisvat nendega ka kirjalikus ühenduses. Näidatagu vaid mõnda tema allkirjaga varustatud kirja. Kui aga mõni ametnik on tema teadmata ühenduses olnud šotlastega, siis nimetatagu neid, et ta neid võiks karistada. Hampton Court'is Prantsuse saadikule antud audientsil viis Elisabeth viimase Mary Guise'i pildi ette, kiitis selle avameelsust, headust ja õilsust ning palus talle edasi anda kõige sõbralikumaid tervitusi. „Kui otsustada välise esinemise järgi,“ teatas saadik regendile, „siis tundub, et tal on kõige kindlamad kavatsused säilitada mõlema riigi vahel sõprust ja rahu.“

Septembri lõpul suurenesid kaebused. Elisabeth rahustas jälle Prantsuse saadikut, üteldes, ta ei kuuluvat nende isikute hulka, kes teotsevad teisiti, kui nad kõnelevad. Ta ei saavat selle vastu midagi parata, kui valetateid levitatakse üle piiri. Naerdes käskis ta neid sõnu korrata regendile. Nüüd veendus Prantsuse saadik esmakordselt Elisabethi teesklemises. „Temas on rohkem simuleerimist kui avameelsust,“ teatas ta; „vähe inimesi oskab nii hästi teeselda kui tema.“

Kongregatsiooni vägedel ei olnud ka nüüd õnne. Nad said korduvalt lüüa. Oli aeg Inglismaal aktiiv-

semalt välja astuda, seda enam et Prantsusmaalt toodi alatasa juurde uusi abivägesid. Tõhusama abi saatmise küsimus kutsus esile riiginõukogus detsembrikuus 1559. a. suuri vaidlusi. Eriti oli abiandmise vastu Nicholas Bacon. Inglismaa olevat nii vaene, ütles ta, et sõja riskimine Prantsusmaaga võiks kujuneda saatuslikuks. Sissetulekud katvat vaevalt riigi kulusid, rääkimata välis- ja siselaenu tasumisest. Möödunud aastate katk ja nälg olevat tunduvalt vähendanud elanike arvu, vaevalt jätkuvat neist põlluharimiseks. Kuidas oleks siis veel võimalik kujundada sõjaväge! Tingisõdurite palkamiseks ei leiduvat tühjas riigikassas raha. Ka olevat kahjulik välismaal värvatud sõdureid tuua Inglismaale, eriti kui inglise rahva enda seas ei valitsevat üksmeel. Šotlastega seotult ei olevat Inglismaal võimalik leida ühtki liitlast. Pealegi olevat šotlased näidanud viimaseis lahinguis oma saamatust: nad ei suutnud kolme tuhat Prantsuse sõdurit maalt välja ajada. Mässuliste abistamisega legaalse valitseja vastu võivat Inglismaa enda vastu pahameelt välja kutsuda teistes riikides. Sõda Prantsusmaaga kujuneks ülejõu käivaks: Prantsusmaa olevat neli korda suurem Inglismaast, omades seega ka neli korda rohkem elanikke ja raha. Tal olevat hästi väljaõpetatud sõjavägi ning hulk osavaid väejuhte. Seisvat väljaspool kahtlust, et sõja korral Philipp II abistavat prantslasi, sest et tal Mary valituse ajal saadud kogemuste põhjal ei olevat põhjust sümpatiseerida inglasile. Kui ta ei peakski toetama prantslasi, siis tegevat seda ometi kindlasti paavst.

Bacon soovitas jätkata vaid rahalise toetuse saatmist šotlasile. Kuid Cecil nõudis viibimata Inglismaa väljaastumist. Teda toetas energiliselt Pariisist saabunud Inglise saadik Throgmorton. Neil õnnestus oma nõusse saada veel teisigi riiginõukogu liikmeid. Lõpuks 24. detsembril riiginõukogu andis oma nõusoleku interventsiooniks.

Elisabeth oli abitus seisundis: ta ei teadnud, misugusele seisukohale asuda lõpliku otsuse tegemisel. Kuninganna osa selles küsimuses oli sedavõrd raskem, et kavatsetava aktsiooni moraalne vastutus langes ainuüksi temale. Riiginõukogu otsus oli vaid nõuandva tähendusega. Elisabethi kõhklemine viis Cecili tasakaalust välja: ta palus end vabastada ametist. See mõjus — Elisabeth andis järele. Madalmais viibivale Greshamile anti volitus laenu tegemiseks 200 000 naela suuruses. Šoti piirile koondati Norfolk'i juhatusel 4000 jalameest ja 1000 ratsanikku. Admiral Winter lahkus Gillinghamist 14 laevaga, võttes suuna Firth-of-Forth'i poole, et takistada Prantsuse laevade tulekut šotimaale. See aktsioon pidi toimuma ta enda riisikol, näiliselt veel ilma kuninganna teadmata.

23. jaanuaril 1560. a. võttis Winter kinni Firth-of-Forth'is kaks Prantsuse sõjalaeva ühes mõne veostuslaevaga, mis tõid varustist Fife'i krahvkonna kaudu St. Andrews' sihis Prantsuse saadiku d'Oysel'i juhatusel edasiliikuvale Prantsuse väeosale. Forth'i okupeerimisega katkes d'Oysel'i väel ühendus merega, millega lõppes ka varustise toomise võimalus. Kujunenud olukorras oleks kerge olnud hävitada šotis viibiv Prantsuse väesalk. Winter saatiski vastavad teated Berwickis asuvale Norfolk'i hertsogile, soovitades kohe vägedega liikuda üle piiri. Firth-of-Forth'i sündmuste kohta esitas Mary Guise arupärimised nii admiral Winterile isiklikult kui ka Elisabethile. Winter eitas kategooriliselt Elisabethi teadlikkust aktsioonist, motiveerides seda oma isikliku sooviga abistada Prantsuse surve all ägavaid šotlasi. Elisabeth aga teatas, ta olevat kohustanud hertsog Norfolk'i asja üle kuulama ning süüdlast vahialusena Londonisse tooma.

Winteri aktsioon ei kujunenud veel *casus belli*'ks. Noor admiral jäi edasi Firth-of-Forth'i ja jätkas ranniku blokeerimist. Samal ajal aga takistas torm Prant-

suse abiväe päralejõudmist. Jaanuaris lahkus Dieppe'ist Prantsuse ultra-katoliikliku partei juhi hertsog Guise'i vend markii d'Elboeuf kuue laevaga, mis kandis pardal üle kahe tuhande sõduri. Kuid merel tabas laevastikku torm, ajades laevu osalt Hollandi, osalt Inglise rannikule ja purustades neid seal. D'Elboeuf'il endal õnnestus tagasi jõuda Dieppe'i, ta kaaslane De Martigues aga pääses Šotimaale vaid saja sõduriga.

Prantslaste kaotus andis Elisabethile aega sõjalisiks ettevalmistusiks. Veebruari algul näis, nagu oleks kogu Inglismaa muutunud sõjaleeriks. Elisabethi ennast võis näha iga päev hobusel sõjalisi harjutusi pealt vaatamas. Gresham, Elisabethi lähim nõuandja finantsasjus, saadeti salaja Madalmaisse; tal õnnestus teha sealseilt pankureilt suuremat laenu, mille eest ta muretses sõjavarustist, kuigi ametlikus kirjavahetuses ta rääkis sameti ja siidi ostudest. 27. veebruaril sõlmis Elisabeth Šoti kongregatsiooniga Berwickis lepingu, võttes Šotimaa avalikult oma kaitse alla, et säästa selle vabadust; vastutasuks šotlased töötasid inglasi abistada prantslaste sissetungi puhul Inglismaale.

Ent missugusele seisukohale asus Šoti saatuse suhtes Philipp II? Mõlemad Šoti küsimuses tülis olevad riigid — Inglis- ja Prantsusmaa — pöördusid jaanuaris 1560. a. Philipp II poole vastastikuste kaebustega. Elisabeth saatis Madridi erilise saatkonna, kes pidi esitama protesti kuningale prantslaste teguviisi kohta. Prantsusmaal võimul olevad Guise'id koos Limoges'i piiskopiga ei näinud Elisabethi soovis abistada šotlasi muid motiive kui vaid soovi takistada seal katoliku kiriku võimule pääsemist, mispärast ka nende arvates Philipp II kui katoliku kiriku tähtsaim tugi ei võiks kuidagi soodustada Inglise mõju kasvamist Šotimaal. Philipp II ei võinud lubada Šotimaa annekteerimist Prantsusmaa ega Inglismaa poolt: mõlema

riigi mõju kasvamine Britannias oleks võinud kujuneda ohtlikuks Madalmaade küsimusele. Prantsusmaa ihaldas endale neid majanduslikult õitsvaid provintse; Elisabethi võidu korral oli karta Madalmaade protestantide hulgas Hispaania-vastase liikumise vallandumist. Philipp II nägi vaid ühte väljapääsu: ta pidi mõjustama Elisabethi oma abiväge tagasi tõmbama Šotimaalt, et selle asemele ise saata Madalmaist sõdureid prantslastega koos opereerimiseks. Sel juhul oleks võinud Philipp prantslastega ühiselt jagada võidu tulemusi. Cecili mõjul ei võtnud aga Elisabeth kuulda Philipp'i nõuandeid. 28. märtsil lord Grey tungis üle Šoti piiri 6000 jalamehe ja 2000 ratsanikuga.

Kuigi inglaste esimene rünnak Leith'i kindluse kallale löödi tagasi suurte kaotustega, olid prantslased kohe valmis algama rahuläbirääkimisi. Hugenottide salajane agitatsioon haaras Guise'ide tähelepanu, mis pärast nad ei julgenud enam vägesid maalt välja saata. Ka lamas Mary Guise haigena ja oli oodata ta peatset surma. 17. juunil tuli rahukonverents kokku Edinburgh'i. Inglise esindajaks oli Elisabeth määranud Cecili. Rahuläbirääkimiste ajal tõusis veelgi inglastele soodus välispoliitiline konjunktuur: Mary Guise suri, Hispaania väge tabas raske kaotus Põhja-Aafrikas, millega oli kõrvaldatud inglaste kartus Philipp'i eest; hugenottide rahutused Prantsusmaal järjest kasvasid. Neil põhjusil suurenesid Elisabethi ambitsioonid. Ta nõudis Calais tagasiandmist ja poole miljoni krooni suuruse hüvitussumma tasumist. Salajases instruksioonis Cecilile rääkis Elisabeth koguni oma kavatsusest abistada hugenotte ja okupeerida Calais asemel mõni Prantsuse kindlus.

6. juulil 1560. a. kirjutati alla rahulepingule, mis tähistas suurt võitu Inglismaa prestiiži kasvamisel. Prantsusmaa tunnustas Elisabethi õigusi Inglise troonile, prantslased pidid evakueerima Šotimaa ja valit-

suse üle andma Šoti aadlikest moodustatud riiginõukogule.

Edinburgh'i rahulepinguga oli Elisabeth lõplikult võitnud šotlaste sümpaatia. Berwicki kokkulepe uuendati ja jälle tuli kuuldavale hääli, mis nõudsid Elisabethi abiellumist krahv Arraniga. Isegi Šoti katoliiklased pooldasid neil alusel teostatud Inglise-Šoti uniooni.

8.

Elisabeth ja Mary Stuart.

Hoolimata varem antud lubadusest keeldusid noor Prantsuse kuningas François II ja tema abikaasa Mary Stuart ratifitseerimast Edinburgh'i rahutingimusi. Endiselt tituleerisid nad endid Inglise valitsejaks ning jätkasid Inglise vapi kandmist. Inglise poliitilisele silmapiirile ähvardasid kerkida jälle ohupilved. Kuid saatus ise lahendas kriitilise momendi: 5. detsembril 1560. a. suri François II; tema venna Charles IX troonile astumisega langes Prantsusmaal ebapopulaarseks saanud Guise'ide võim ja valitsuseohjad läksid kuninga ema Katariina di Medici kätte.

Abikaasa surm kujunes saatuslikuks Mary Stuartile. Ta pidi rõõmu- ja päikeseküllaselt Prantsusmaalt tagasi pöörduma süngele ning ebasõbralikule Šotimaale, et seal vastu võtta kuningakrooni. Mary oli alles hiljuti astunud 19-sse eluaastasse ja üldise arvamuse kohaselt oli ta veetlevamaid naisi Prantsusmaal. Otsustades selleaegsete maalide järgi ei saa aga Mary't pidada eriliseks iluduseks. Temast hoovav šarm peitus pigemini ta lõbusas tujus ning elavas iseloomus. Kasvanud renessansiaja Prantsusmaal, ta oli omandanud tollest Euroopat vullanud kultuurivoolust rohkem seltskondlikke finesse kui huvi intellektuaalsete küsimuste vastu. Selles suhtes erines ta oma rivaalist

Elisabethist põhjalikult. Mary eelistas tantsu ja ratsutamist teadusile. Vastavalt ajavaimule oli ka tema õppinud ladina keelt, kuid kunagi ei jõudnud ta selle valdamisel kõneoskuseni. Kuna Elisabeth tundis suurt huvi teoloogiliste küsimuste vastu, lõpetas Mary sellisulised kõnelused lühidalt lausega, et ta teadvat ise, kuidas ta pidavat uskuma. John Knox'ile vastas ta kord: „Teist on mul raske aru saada; kui aga need siin oleksid, kes on õpetanud mind, küll need juba leiaksid teile õige vastuse.“

Etiketikällane kajaolu ei suutnud aga summutada Mary tunnete spontaansust. Ta jäi uhkeks ning kirglikult tundeliseks. Kriitilistel hetkil ta kaotas kergesti tasakaalu ning laskis afektidel mõjustada oma otsuseid. See iseloomuviga viiski ta traagilise lõpuni.

Ei saa väita, et Mary'l oleks puudunud arusaamine riiklikest asjust. Korduvalt avaldas ta siingi selgelt-nägevat taipu, kuid valitsejana ei suutnud ta oma autoriteeti maksma panna. Selleski suhtes erines ta terava kontrastina Elisabethist. Riiginõukogu koosolekuist võttis Mary alati osa, kuid ta piirdus siin vaid pealtkuulamise ning ajaviiteks näputöö tegemisega. Elisabeth aga viibis üksnes erilistel juhtudel nõukogu istungeil, hoides end sihilikult eemale, et mitte alluda nõunike mõjule. Kui ta aga juba kord seal oli, siis oskas ta alati tabavate sõnavõttudega viia ministreid vaikimisele neis küsimusis, mida ta ei pooldanud.

Raske oli Mary'l leppida selle alandava seisukorraga, millesse asetas teda François II surm. Prantsusmaa kuningannast oli saanud tähtsusetu šoti valitseja. Mary tahtis tõsta oma prestiiži uue abieluga. Kandidaatenena võisid arvesse tulla Don Carlos, Austria ertshertsog Karl, Rootsi ja Taani kuningas. Kõigist neist eelistas Mary Philipp II poolearuga poega Don Carlost: unioon vägeva Hispaaniaga oli kõige mõju-rikkam. Elisabeth kui ka Katariina di Medici olid valvel: neile oli vastuvõtmatu Mary tihedam side

Philipp II-ga. Nende mõlema survele nurjusidki esimesed läbirääkimised kavatsitava abielu asjus ja pettunult lahkus Mary 14. augustil 1561. a. Calais'st ning paar päeva hiljem maabus Šotimaal.

Algul oli Mary kavatsenud minna kodumaale Inglismaa kaudu. Ta palus seks Elisabethilt läbisõiduluba, kuid viimane keeldus seda andmast, nõudes enne Edinburgh'i rahulepingu ratifitseerimist, mispeale ägestunud Mary vastas Inglise saadikule Pariisis, et ta võivat Šotimaale pääseda ka Inglismaa pinda puudutamata. Siitpeale algas traagiline heitlus mõlema kuninganna vahel, heitlus, mida peeti elu ja surma peale ja mis paratamatult pidi lõppema ühe langusega. Kas oligi võimalik oodata midagi muud peale vaenuliku vahekorra tekkimist nende vahel? Elisabeth oli ässitanud šotlasi oma valitseja vastu, oli pannud seal maksma oma ülemvõimu nii usuliselt kui ka poliitiliselt. Mary aga ei tunnustanud neid korraldusi, nähes Elisabethis vaid talle kuuluva Inglise trooni usurpaatorit.

Nii usulised kui ka poliitilised olud Šotimaal olid Mary'le kõigiti ebasümpaatsed. John Knox juhtis kantslist rahvast. Prantsuse lõbuküllasest õukonnast tulnud kuninganna tundus tolele fanaatilisele puritaanile liiga frivoolsena selleks, et väärida alamate lugupidamist ja Jumala armu. Eriti kurjustas ta Mary tantsukire pärast: mõttetu „karglemine“ ei sobivat korralikule naisele. Šotimaa poliitilise elu juhtimine oli läinud pärast Edinburgh'i rahu sõlmimist Inglise-sõbralike protestantlike aadlike kätte, kellelt Mary samuti ei võinud loota poolehoidu.

Mary hindas õieti olukorda, kui ta algul näiliselt leppis oma positsiooniga. Ta kinnitas protestantliku kiriku kehtivuse pärast seda, kui ta oli näinud, mis suguse ääretu meelepaha olid äratanud rahva seas kuninglikus kabelis katoliku kommete kohaselt korraldatud jumalateenistuseks tehtud ettevalmistu-

sed. Katoliku preester pääses suuri vaevu omakohtust. Samuti tegi ta ka mööndusi šotlaste poolt soovitud sõbralike suhete säilitamiseks Inglismaaga. Ta kutsus valitsuse etteotsa Inglise-sõbralikud Šoti aadlikud, Maitlandi ja oma illegitiimse venna krahv Murray, ning teatas Elisabethile oma nõusolekust ratifitseerida Edinburgh'i rahulepingut, kui Elisabeth tunnustaks ta õigusi Inglise troonile juhul, kui ta peaks surema ilma järeltulijata.

Kuid see näiline alistumine ei tähendanud veel Mary vaenu kustumist protestantismi kui ka Inglismaa vastu. Võitluseta vabatahtlik alistumine oma alamate soovidele ei vastanud Mary tulisele temperamendile ega Guise'ide poolt sisendatud vaateile valitseja õigusist. Salaja astus ta kontakti Prantsusmaaga ning süvendas suhteid paavstiga. Ja jälle algas ta läbirääkimisi oma abiellumise asjus Don Carlosega.

Märgatav on, et Elisabeth sel ajal tõsiselt otsis lähenemist Mary'ga ning seda esijoones ühenduses Inglise trooni pärimise küsimusega. 1562. a. haigestus Elisabeth raskelt rõugeisse. Haiguse kriisiaegadel, millal kuninganna tundide viisi lebas teadvuseta ja inglased vaevalt veel julgesid loota ta paranemist, kerkis päevakorrale küsimus, kes peaks pärima trooni pärast Elisabethi surma. Oldi kartusel üksikute troonipretendentide vahel võimaliku kodusõja puhkemise pärast; hirmuga manati esile rahva pärimuses säilinud Roosisõdade koledusi. Niipea kui Elisabeth paranes, esinesid mõlemad kojad petitsioonidega, Elisabeth abiellugu ning kindlustagu sel teel rahu Inglismaale pärast oma surma.

Abiellumise küsimus oli Elisabethile isiklikult raskeks probleemiks. Hispaania, Austria ja Prantsusmaa kandidaadid olid ebasoovitavad nii Inglise rahva kui ka riigi huvide seisukohalt. Inglasist oli Elisabeth kiindunud vaid lord Dudley'sse, kel aga kahjuks ei olnud rahva sümpaatiat. Dudley abikaasa Amy

Robsart'i õnnetu surm 1560. a. sügisel põhjustas kuul-
duste tekkimist, nagu oleks Dudley surmanud oma
abikaasa Elisabethi kaasteadmisel, et luua endale või-
malusi abiellumiseks kuningannaga. Olles teadlik ava-
liku arvamuse vaateist, ei riskinud Elisabeth abielluda
Dudley'ga. Rahva poolehoidu eelistas ta isiklikule

Lord Robert Dudley.

abieluõnnele. Miks ei abiellu Inglise kuninganna —
selle küsimuse vastu tunti pidevat huvi nii kodu- kui
ka välismaal. Põhjusi otsiti esijoones ta teadlikkusest
mitte suuteline olla pärijaid andma kui ka isiklikes
kalduvuisis mitte kellegagi soovida jagada oma võimu.

„Madame, ma tunnen teie suuri võimupüüdeid,“ tähendas keegi šotlane Elisabethile; „teie mõtlete nii: kui abielluksite, oleksite vaid Inglismaa kuninganna, nüüd aga olete nii kuningas kui ka kuninganna ühtlasi; teie ei talu kedagi enda üle.“

Inglise troonipretendentidest pärast Elisabethi surma võisid kõne alla tulla Catherine Grey ja Mary Stuart. Juba Elisabethi valitsuse algul oli Philipp II sepsitsenud riigipööret Catherine Grey kasuks, mis aga ebaõnnestus. Elisabethi teadmata oli Catherine Grey salaja abiellunud protektor Somerseti vanema poja, Hertfordi krahviga. Hispaania saadiku Quadra teateil oli see abielu plaanitatud Dudley vastaste poolt, kes kavatsesid kõrvaldada Elisabethi troonilt Catherine Grey kasuks juhul, kui ta peaks abielluma Dudley'ga. Elisabeth tühistas abielu ning paigutas mõlemad asjaosalised Towerisse. Seega oli kõrvaldatud üks trooninõudlejaist. Elisabethi isiklik sümpaatia kaldus Mary Stuart'i poole. Ta oli nõus Mary't tunnustama oma järglaseks, kui viimane abiellub isikuga, kes väärib tema usalduse. Niisuguse isiku arvas Elisabeth olevat leidnud Dudley's. Tekib küsimus, mispärast tahtis Elisabeth siduda oma armastatu saatust teisega ning teda kõrvaldada oma lähedusest? Tõenäoline on, et Elisabeth tahtis sel teel vaigistada levinud kuuldusi oma lubamatust vahekorra Dudley'ga kui ka kindlustada Inglise proteksiooni šotimaa üle. Elisabethi kavatsused lõppesid täielise fiaskoga. Kui Elisabeth 1563. a. esitas Londonis viibivale Maitlandile vastava ettepaneku, vastas see ironiseerivalt, Elisabeth abiellugu ise Dudley'ga ning loovutagu juba pärast surma oma mees ühes riigiga Mary'le. Mary'le isiklikult tundus abielu Dudley'ga *mesalliance*'ina — abieluna ebavõrdsete poolte vahel. Dudley ei põlvnenud Inglise põlisest aristokraatiast ning ta suguvõsa prestiiži langetasid ta isa ja vanaisa surm tapalaval. Mary lugupidamine Dudley'st ei tõusnud ka siis, kui Elisa-

beth andis viimasele Denbigh'i paruni ja Leicesteri krahvi tiitlid.

Mary Stuart'i ambitsioonid läksid kaugemale. Möödunud paari aasta kestel oli enam-vähem stabiliseerunud ta positsioon Šotis, ta ise oli saanud küpsemaks ning kogemusilt rikkamaks. Ta tahtis nüüd ise-seisvalt teotsema hakata ning vabaneda Elisabeth'i hooldamisest. Mary haaras uuesti kinni abielu mõttest Don Carlosega, kuigi ei saa kahelda, et ta ei oleks olnud teadlik selle langetõbise vaimsest seisukorrast. Mary ei hoolinud sellest, ta vajas vaid võimsa Philipp II abi oma ambitsioonide teostamiseks. Šotimaa ühinemisel Hispaaniaaga ei oleks keegi julgenud disputeerida ta õigusi Inglise troonile pärast Elisabethi surma.

On avaldatud arvamusi, et Mary püüdlused läksid veelgi kaugemale, ta olevat siis juba hellitanud lootusi Hispaania abiga Elisabethi kõrvaldamiseks. Kuigi otsesed faktilised andmed puuduvad selle väite tõestamiseks, näitavad nii mitmedki asjaolud, et need arvamused ei olnud täiesti alusetu. Vaevalt ilma Mary kaasteadmisseta oleks Londoni Hispaania saadik esitanud Philipp II projekti Elisabethi troonilt tagandamise kohta, mis oleks võimaldanud Briti saare mõlema riigi ühinemist Hispaania ülemvõimu all. Seepärast tõrkuski Mary esialgu kinnitamast Edinburgh'i rahulepingut ja lükkas tagasi 1564. a. kevadel Elisabethi kutse isiklikuks kokkusaamiseks.

Sama aasta sügisel jahenesid tunduvalt mõlema kuninganna suhted. Poliitiliste põhjuste kõrval aitasid kaasa ka isiklikud motiivid: Elisabeth kadestas Mary't selle ülistatud šarmi pärast. Hoolimata intellektuaalsest ülekaalust, mis asetab Elisabethi määratu kõrgemale tavalisest naisetüübist, oli tal siiski kõige suuremal määral edevust soovida esineda ilusaima naisena. See soov ilmnes seda teravamalt, et loodus polnud teda varustanud erilise iluga. Kaasaeglased ülis-

tavad vaid ta käte täiuslikku vormi, mispärast Elisabeth eelistaski neid hoida nii, et nad kergesti tähelepanu ärataksid. Kui septembris 1564. a. Mary saatis Inglismaale õukondlase James Melville'i, keskusteli Elisabeth temaga moeasjadest, demonstreerides oma inglise, prantsuse kui ka itaalia tualette. Sealjuures oli ta väga meelitatud Melville'i märkusest, et itaalia rōivastuse tegumood sobivat kõige paremini ta blondide juustega. Kohe ruttas Elisabeth küsima, kes on neist ilusam, kas Mary või tema. Mitte soovides anda vastust Elisabethi kahjuks, tähendas kõnetatu laveerivalt, Elisabeth olevat ilusaim kuninganna Inglismaal ja Mary ilusaim kuninganna Šotis. See vastus ei rahuldanud Elisabethi, ta tahtis kuulda resoluutsemat otsust. Kuid ka seekord sai ta põikleva vastuse, nad olevat mõlemad oma õukonna ilusaimad naised. Melville pidi veelgi assisteerima Elisabethi muusikaliste võimete ja tantsuoskuste demonstreerimisel, et ta suudaks tõmmata paralleele Inglise ja Šoti kuninganna vahel ning teha võrdlevaid otsuseid. Rahuldustundega võis lõpuks Elisabeth lasta lahkuda kavalal šotlasel, teada saanud selle arvamuse, et Mary ei tantsivat nii hästi ja reeglipäraselt kui Inglise kuninganna.

Põnevusega ootas Mary Philipp II nõusolekut abiellumiseks Don Carlosega. Vastuse saatmine aga viibis: Madalmais tekkinud käärimiste tõttu pidi Hispaania säilitama sel hetkel sõbralikke suhteid Inglismaaga. Vanade lootuste uue nurjumise pärast ei heitnud Mary veel meelt. Ta huvi pöördus nüüd noore Šoti aadliku, lord Darnley poole, kes oma ema, krahvitar Lennox'i kaudu põlvnes Tudoreist, olles seega lähemais sugulussidemeis Mary endaga. Mõned ajaloolased väidavad, et Mary valiku põhjuseks olnud ta sügav kiindumus noorde 19-aastasessa jonnaka ning upsaka loomuga poisisse. Mary iseloomustas teda ilusaima ja lõbusaima mehena, keda ta iialgi olevat näinud. Saatuslikuks osutus aga hiljem, et Mary ei

tundnud siis veel selle ilusa välimuse taga peituvat piiratud intelligentsi, jõhkruks ning alatut egoismi. Tõenäoline on siiski, et isiklik sümpaatia Darnley'ga ei osutunud ainsaks teguriks abiellumise otsustamisel, vaid sellega liitusid veel poliitilised kaalutlused. Darnley oli katoliiklane, omades seega šoti kui ka Inglise katoliiklaste poolehoidu. Nende kaasabil lootis Mary end vabastada šoti protestantlike lordide ja Elisabethi eestkostmise alt. Ühtlasi oleksid need abielusidemed veelgi rohkem kindlustanud ta õigusi Inglise trooni suhtes.

Darnley isa, krahv Lennox, olles inglastele osutatud teenete eest kodumaalt välja saadetud, asus Henry VIII ajal pagulasena elama Inglismaale. Ta varandused konfiskeeriti ning jagati ta vastaste, šoti lordide vahel. Kavatsitava abielu sepitsemise esimesed niidid läksid välja Darnley vanemalt. Krahv Lennox kui ka ta abikaasa hellitasid neid lootusi juba kohe pärast François II surma, mispärast nad sattusid Elisabethi viha alla, kellele ei võinud olla teadmata Lennox'ite salajane agitatsioon Inglise katoliiklaste hulgas Mary Stuart'i kasuks. Nüüd aga, millal Mary isiklikult oli huvitatud Darnley'st, ärkasid taas vanad kahtlused. Kui septembris 1564. a. Darnley palus endale luba šotimaale minekuks, keelduti talle seda andmast. Samal ajal aga saatis Elisabeth oma esindajad Berwicki, kes pidid Maitlandi ja Murray'ga kokku leppima Mary Stuart'i abielu tingimuste kohta Leicester'iga. Nagu võiski oodata, nurjusid läbirääkimised: Mary jäi kindlaks oma otsusele mitte iialgi abielluda isikuga, kes ei oleks vastuvõetav katoliiklastele.

Et avalikud läbirääkimised Darnley'le šotimaale tuleku loa hankimiseks ei andnud tulemusi, otsustas Mary Stuart murda Elisabethi vastupanu kavalusega, s. t. kasustada võitluses oma vastasega samasugust taktikat, millele Elisabeth ise oli rajanud oma

diplomaatilise tegevuse. 1565. a. algul deklareeris ta avalikult oma nõusolekut alistuda Elisabethi soovidele. Ta tegi seda nii veenvalt, et Maitland ei kahelnud enam, vaid rõõmuga teatas Cecilile, et see ülesanne, mille kallal nad mõlemad nii kaua innukalt olivat töötanud, s. t. Šoti- ja Inglismaa unioon olevat lõpuks teostumas. Cecil, Leicester kui ka Elisabeth uskusid Mary sõnade tõde. Darnley'le anti luba minna Šotimaale kolmeks kuuks. 13. veebruaril 1565. a. jõudis Darnley Šotimaale halbade ennustuste saatel: kolmel eelmisel ööl nähti fantastilisi sõdurikujusid võitlemas tühjel tänavail. Kuid kuninganna ega õukond ei hoolinud neist ennustusist. Darnley'le korraldati hiilgav vastuvõtt: pidu järgnes peole. Pärast Darnley saabumist nõudis Mary uuesti, et Elisabeth tunnustaks teda Inglise trooni pärijaks. Elisabeth ei andnud kindlat otsust — troonijärgluse küsimus pidi lahtiseks jääma, kuni ta ise lõplikult pole otsustanud oma saatust. Mary nägi, et Elisabethi poolt pole tal oodata suuremat vastutulelikkust. Nüüd valmis tal kindel kava edaspidiseks teotsemiseks, seda enam et Philipp II eelistas Darnley't Leicester'ile. Hispaania saadik Londonis de Silva julgustas Inglise katoliiklasi kui ka Mary't ennast, andes lootusi Philipp'i abile, kui peaksid kerkima mingisugused raskused. Et Darnley oli Inglise alam, tuli abiellumiseks vormiliselt luba hankida Elisabethilt. Selleks saatis Mary Maitlandi Londonisse. Oli arvata, et selle ülesandega viimane ei tule toime. Maitland ise ei pooldanud Darnley't, seepärast ongi põhjendatud mõningate ajaloolaste arvamused, nagu oleks ta salaja ässitanud Elisabethi Mary vastu. Maitlandi saabumisel Inglismaale 15. aprillil 1565. a. räägiti juba avalikult Londonis Mary abielust Darnley'ga kui teostunud faktist. Lady Lennox ruttas kinnitama neid kuuldusi. Inglise katoliiklased rääkisid võidurõõmsalt kättejõudnud headest aegadest, millal Šoti kuninganna an-

nab Hispaania toetusel tagasi neilt võetud õigused. Elisabeth oli rahutu. Esimeses ärevuses laskis ta lady Lennox'i paigutada Towerisse ning saatis Nicholas Throgmortoni kiires korras Šotimaale, et päästa veel, mis vähegi võimalik. Maitland soovitas tungivalt Mary'le loobuda Darnley'st ja valida kas Arundel, Norfolk'i või Condé hertsog. Sel juhul võivat ta Inglismaalt leida suuremat vastutulelikkust, kui ta oleks võinud seni loota. Kuid Maitlandi manitsused ega hertsog Alba hoiatused, mitte lasta oma vahekorda Elisabethiga teravaks kujuneda, ei veennud Mary't. Ta saatis Throgmortonile juba ette teate, et Elisabeth olevat küllalt mänginud temaga, ta tahtvat nüüd käia oma rada. Maitland oli meeleheitel. Ta kahetses vaid, et Throgmortonile ei olnud kaasa antud volitust sõja kuulutamiseks. 29. juulil 1565 teostus oodatud sündmus: Mary abiellus Darnley'ga, pannes selle sammuga esimese nurgakivi oma hilisemale traagilisele saatusele.

Mary võiduröömutsemisele järgnes varsti kibe pettumus. Darnley isik oli sobimatu kavatsetud poliitilise ülesande täitmiseks. Darnley ja krahv Lennox'i upsakas käitumine, nende hooplevad ähvardused endiste vastaste suhtes võõrutasid Mary'st ta senised pooldajad. Lahkhelid suurenesid uuesti Šoti aadlikes, kes omavahelisi tülisid oskasid lahendada vaid sõjalisel teel. Võimsad Hamiltonid, 1559. a. revolutsiooni algatajad, nägid Lennox'ite võimu suurenemises neid varitsevat tõsist ohtu, millist kartust suurendasid veelgi Darnley avalikud ähvardused, ta näitavat hertsog Hamiltonile, kuidas ta suutvat teda pea võrra lühemaks teha. Eriti ärevil olid Šoti protestandid, kellele polnud teadmata, missuguseid lootusi panid Lennox'ite perekonnale Inglise katoliiklased.

Elisabeth ruttas kasustama šotlaste rahulolematust. Ta lubas abistada neid, kui nad tõstavad relvad Mary vastu. Õhutatud neist lubadusist, Šoti protes-

tantlikud lordid eesotsas Murray ja Argyle'iga kogunesid juuli keskpaiku Stirlingisse, töötades relvadega kaitsta protestandi kirikut ja uniooni Inglismaaga. Kuid Inglismaalt loodetud abi peale väikese rahalise toetuse ei tulnud. Elisabeth oli provotseerinud lordide väljaastumise vaid selleks, et hirmutada Mary't järeleandmisele. Kui aga soovitud tulemused jäid saavutamata ja Mary ise energiliselt mässajaile vastu ruttas, lõi Elisabeth kartma: ta ei julgenud alata avalikku sõda Mary'ga. Ka Cecil kõhkles. Ei võidud kindel olla, et sõja korral katoliiklased ei ürita sise-misi rahutusi ja Philipp II ning paavst neile ei paku oma abistavat kätt. Pettunud lootusis Inglismaalt tõhusama toetuse saamiseks, lagunes kongregatsioon. Enamik kokkutulnud lordidest lahkus, otsides leppimist Mary'ga. Ainult väike osa koos Murray'ga põgenes Mary tugeva rünnaku eest Inglismaale. Šoti põgenikke ei võtnud Elisabeth oma kaitse alla. Välismaa saadikute juuresolekul avaldas ta laimust Murray'le vastuhakkamise eest oma kuningannale. Säärane käitumine isikutega, kes olid oma elu kaalule pannud Inglismaa huvide eest, leidis kõikjal halvaks paneva arvustuse. Kaasaeglased mainivad, et Londonis polnud maja, kus ei oleks naeruvääristatud kuninganna tegevust, rääkimata veel sellest pahameelest, mida tundsid šoti protestandid.

Niisugune suhtumine Elisabethi käitumisse on mõistetav vaid selleaegse poliitilistest ja usulistest kirgedest ülespiitsutatud meeleolu taustal. Meie aga võime anda objektiivsema hinnangu. Nii mitmedki laidetud detailid Elisabethi tegevuses on mõistetavad, lähtudes jesuiitide kuulsakssaanud põhimõttest: otsarve pühendab abinõu. Elisabethi ülimaks sihiks oli Inglismaale rahu ja teistest riikidest sõltumatu positsiooni säilitamine. Tõsi on, et selle ülesande teostamisel ta ei valinud abinõusid, kuigi ta seetõttu sageli sattus teravasse konflikti oma mõjukamate nõunik-

kude Cecili ja Walsinghamiga, kes oleksid meeeldi näinud sirgjoonelisemat ja avameelsemat väljaastumist nii sise- kui ka välispoliitiliste küsimuste lahendamisel. Küsitav on, milline taktika oleks olnud kasulikum Inglismaa riiklikkude huvide seisukohalt. Vastuvaidlematuks ajalooliseks tõsiasjaks jääb küll fakt, et Inglismaa jõudis Elisabethi ajal niisuguse majandusliku ja kultuurilise õitsenguni, mida see riik varem kunagi polnud tundnud. Kui seekordki Šoti konfliktis Elisabeth oleks end avalikult deklareerinud Murray pooldajaks, ta oleks küll päästnud oma presitiži, kuid oleks tõmmanud Inglismaa kodusõja keeresse.

Mary pühitses triumfeerivalt oma võitu. Ent võidurõõm oli üürike. Uuesti kerkisid kõuepilved ning seekord Mary perekondlikus elus. Juba mõned kuud pärast abiellumist pidi Mary veenduma kibedas tõsiasjas — Darnley sobimatuses tema abikaasana. Viimase upsakus, jonnakas võimuhimu ning kalduvus ohtrale alkoholi tarvitamisele kutsusid esile teravaid vastuolusid. Mary usaldus ta vastu vähenes, ja ta sattus samal ajal endise rändmuusikandi, protestantide silmis paavsti salajase agendi Riccio mõju alla. Šotimaa jagunes uuesti leerideks, moodustusid kuninga ja kuninganna parteid. Mary-vastane element koondus Darnley ümber, lootes temalt Šoti põgenike, eeskätt Murray rehabiliteerimist. Nende kaasaabi kasustas Darnley oma arvatava võistleja kõrvaldamiseks. 1566. a. kevadel surmati Riccio vandeseltslaste poolt Mary eluruumides. Kui teostunud mõrvaga oli Darnley lootnud suurendada oma mõju, siis ta eksis. Kui Mary, kelle soojemad tunded ta vastu olid juba varem jahenenud, oli saanud vandeseltslasilt teada, kelle algatusel nad toimisid, hakkas ta nüüd oma meest vihkama. Pettumus Darnley's viis Mary meelegeitele. 6 aastat oli ta tagajärjetult pidanud võitlust oma poliitiliste ambitsioonide eest. Usalduse

kaotamisega Darnley vastu varisesid need nüüd lõplikult kokku. Üksinda, mahajäetuna leidis ta end keset kergesti mässule süttivaid vaenulikke šotlasi. Ta vajas abi, tugevat mehekätt, ja selle ta leidis nüüd Bothwellis. Heitlusest väsinud Mary unustas poliitilised kombinatsioonid, temasse jäi vaid naine, kes andus täie alistumisega uuele kirele, hoolimata neist tagajärgedest, mis sellest võisid tekkida. Ühine vaen Inglismaa, protestantismi ning eeskätt Murray vastu sidus neid. Juba 22-aastase noorukina oli Bothwell võidelnud Mary ema ja Prantsusmaa eest siis, kui Inglise väed seisid Leith'i all. Ka hiljem jäi ta ustavaks oma veendumustele. Maitlandi ja Murray valitsuse ajal sepsits ta plaane Mary vabastamiseks nende mõju alt. Kuid aeg ei olnud selleks veel küps, — ta loobus oma kavatsusist ja siirdus Prantsusmaale. Sealt tagasi tulnud, mõjus ta seda enam Mary'sse, et temast hoovas Pariisi rafineeritud kommete hõngu.

Pärast Riccio surmamist uitas Darnley kõikide põlualusena mööda šotimaad: oma lihtsameelsuses oli ta reetnud Mary'le mõrva kaassüüdlased, mispärast ta endised sõbradki said ta vaenlasiks. Niisugune olukord oli Darnley'le talumatu — ta mõtles lahkumisele šotimaalt. „Adieu, Madame“, kirjutas ta Mary'le, „kaua aega Te enam mind ei näe.“ Kuid kindlusetu ja vankuv, nagu Darnley oli, õnnestus Prantsuse saadikul kergesti teda mõjustada muutma oma otsust.

Enamik šotlasi oleks meeleldi näinud Darnley kõrvaldamist. Mis teel seda aga teostada? Lahutus ei võinud tulla arvesse, sest äsja Mary'l sündinud poeg James oleks seetõttu kaotanud oma sünnilegaalsuse. Kartusest välismaa saadikute eest ei võidud lavastada ka kohtuprotsessi. Jäi järele vaid Darnley ohutuks tegemine salajasel teel.

Toetudes rahulolematute aadlike nõusolekule asuski Bothwell mõtte teostamisele. Detsembris

1566. a. kirjutati alla lepingule mitte enam taluda „noore idioodi ja upsaka türanni“ valitsust ning lubati toetada üksteist, kellel neist õnnestuks kahjutuks teha Darnley't. Missugusele seisukohale asus Mary? Kuigi hiljem vandeseltslased ja Mary ise eitasid viimase kaastadmist nende salanõust, näitavad siiski edaspidised sündmused, et Mary ka ise kaasa aitas kavatsetud aktsiooni teostamiseks. Et suurendada veelgi Darnley vastaste arvu, amnesteeris ta sama aasta lõpul Inglismaal maapaos olnud Riccio mõrva kaassüüdlased. Darnley taipas, et nende tagasitulekus helisesid kättemaksu taotlevad surmakellad. Salaja, kellelegi sõna lausumata hiilis ta isa juurde Glasgow'sse.

Jaanuari algul 1567. a. külastas Mary rõugeisse haigestunud abikaasat. Näiliselt püüdis ta külaskäiguga saavutada lepitust, tõeliselt aga täitis ta sel teel vandeseltslaste poolt määratud ülesannet. Õrna, andestava abikaasana ruttas ta oma mehe haigeveodi juurde, kõik ohtu kandvad kahtlused haihtusid selle osava näitleja ees. Õhtul üksinda jäänud, valas aga Mary ülevoolavaist tundeist pakitseva südame pikka-des kirklikkudes kirjades Bothwell'ile. Taltsutamatu kirk, südametunnistusepiinad, vaen Darnley ja lady Bothwelli vastu loovad meeoleolu, mis vaevab ja teeb rahutuks. „Ma pean edasi kandma neid kohutavaid kohustusi,“ kaebab ta oma armsamale, „Sa oled minu teinud reetjaks, ma vihkan end. Kui see ei oleks Sinu pärast, ma ei oleks iialgi seda osa mänginud, pigem sureksin. Mu süda lõhkeb valust. Meie mõlemad oleme seotud kahe valeliku inimese külge. Saadan vabastagu, ja Jumal ühendagu meid! Seda ma ihkan ja neis lootusis ma suren. Ära mõtle enam temale (lady Bothwellile), kelle valelikke pisaraid Sa ei või kõrvutada minu suurte piinadega, mida pean ma tundma selleks, et võita endale kohta Sinu kõrvale. Neetud olgu see rõugeis poiss, kes on valmistanud

mulle nii palju piina!“ Nii järgnedes tunnetevoolum vahelduvalle tõusule ja mõõnale Mary unustab oma au, oma kohused ja tuleviku. Ta ei näe oma elu mõtet muus kui vaid pimedas andumuses isikule, keda ta hindab üle kõige. „Ütle mulle, mis sa soovid, ma teen kõik,“ nii lõpetab ta oma kirja.

Jaanuari lõpul viis Mary Darnley Edinburgh'i, lubades pärast paranemist temaga jälle koos elada. Linnavärvavate juures võttis neid vastu Bothwell. Darnley paigutati lagunenud Kirk-o-Fieldi kiriku juures asuvasse endisesse dominiiklaste elamusse. Mary veetis palju aega siin, hoolitsedes näiliselt suure andumusega oma paranenud abikaasa eest. Sel viisil jõudis kätte 9. veebruar. Oli pühapäeva õhtu, Mary pidi selle öö veetma Kirk-o-Fieldis. Korraga meenus talle Holyroodi lossis korraldatav maskipidu: kohustused sundivat teda sellest osa võtma. Mary lahkus, jättes teeseldud armastuse tähiseks oma sörmuse petetud Darnley'le ning lausudes nagu juhuslikult: „Täna aasta eest surmati Riccio.“ Ööl vastu esmaspäeva äratas tugev plahvatus Edinburgh'i rahulikke kodanikke. Darnley maja oli purunenud, tema ja ta paaži laibad leiti naabruses asuvast aiast.

Vaevalt on olnud mõnel isiklikel motiividel toimunud mõrval säärased laiaulatuslikud tulemused kui Kirk-o-Fieldi tragöödia. Sündmus endast oli tähtsusetu. Mõrva teel vastase kõrvaldamine ei olnud haruldaseks nähtuseks XVI sajandi Šotimaal, mille anarhilises, veel feodaalajastust säilinud traditsioonidest läbiimbunud õhkkonnas omavahelised tülid tavaliselt lahendati relvade abil. Kuid Darnley kallal toimepandud mõrv kummutas senise korra Šotimaal, kiskus revolutsiooni keerisesse Inglismaa ning mõjustas katoliiklaste ja protestantide omavahelisi heitlusi kontinendil.

Teate saabumisel Darnley surmamisest olevat Katariina di Medici hüüdnud: „Mary võib rõõmus-

tada, et ta lõpuks on vabanenud tollest noorest narrist!“ Säärase arvamusega oleks üldiselt ühinetudki, kui teadmata oleks jäänud Mary ja Bothwelli osavõtt mõrvast. Lossiteenijad olid näinud Bothwelli ja ta kaaslasi minevat majja, kus viibis Darnley, enne ja pärast eksplosiooni. Need kuuldused levisid kiiresti. Rahvas instinktiivselt aimas õieti peasüüdlase olevat Bothwelli. Edinburgh'is levitati häbistavaid lendlehti tema ja kuninganna kohta. Aprilli algul nähti hullunud meest karjuvat mööda tänavaid: „Häda neile, kes mind sundisid valama verd. Jumal, ava oma viha ja karista neid, kes hukkasid süütu!“ Need kahtlused leidsid välisriikides vastukaja. Mary esindaja Prantsusmaal teatas, Pariisis räägitavat avalikult, et mõrv olevat toimunud Mary õhutusel. Samasisuline oli ka Elisabethi kiri. „Ma ei täidaks õilsalt ustava sõbra kohuseid,“ kirjutab ta märtsis, „kui räägiksin Teile vaid meeldivaist asjust ega teeks katset päästa Teie au. Ma ei saa jätta mainimata seda, millest kõik räägivad. Kõikjal imestatakse, et mõrvarite tabamise asemel Teie vaatavat sellele läbi sõrmede. Teie ei tahtvat sihilikult neid vastutusele võtta, sest nad olevat osutanud Teile suure teene teadmisel, et mingit karistust ei järgne. Palun Teid, soovitan tungivalt mõrvas süüdi olev isik, olgu see kas või Teie lähim sõber, vastutusele võtta.“

Kuid kõik hoiatused ja manitsused jäid hüüdvaks hääleks kõrves. Mary ei mõelnudki kohtu kätte anda kõikide poolt süüdistatud Bothwelli, vaid vastupidi külvas teda üle endisest veel suurema tähelepanelikkusega. Darnley riided ja hobused anti Bothwellile, tema käsutusse läksid Edinburgh'i ja mitmed teised tähtsad kindlused. Krahv Lennox'i nõudmisel lavastati küll protsess Bothwelli süüdistamiseks. Kuid kaebaja ise ei julgenud ilmuda kohtusse ega saatnud sinna ka tunnistajaid, mispärast otsus langeski Bothwelli kasuks. Nädal hiljem laskis Bothwell lordidel

alla kirjutada aktile, milles need deklareerisid oma valmisolekut kaitsta teda laimuste eest ning abistada nende raskuste kõrvaldamisel, mis võiksid esile ker- kida tema abiellumisel kuninganna Mary'ga. Kui 24. aprillil Mary väikese saatjaskonnaga oli teel Stir- lingist Edinburgh'i, tungis neile kallale Bothwell ja viis Mary Dunbari lossi. Röövimine oli lavastatud nende ühisel kokkuleppel, et anda paratamatuse ilmet kiires korras teostatud laulatusel. Samal ajal kuu- lutati maksvusetuks Bothwelli esimene abielu. 15. mail 1567. a. ühendas ta end teiskordselt Šoti kuningan- naga.

Tundub, nagu oleksid salajased jõud Mary't pide- valt edasi tõuganud hukkamise teel. Kui juba abi- elu Darnley'ga oli ekslikuks sammuks, siis kandis saatuse ühendamine oma abikaasa mõrvariga rahva silmis kriminaalset ilmet. Kes aga kõige vähem kuri- tahtlikku nägi selles aktsioonis, see oli Mary ise. Asjatult püüdis Bothwelli sõber ja lähim sugulane Huntly veel viimsel hetkel veenda Mary't ta teo sobi- matuses. „Ma ütlesin talle,“ kirjutab Mary Both- wellile, „et kui Sina ise minust loobuda ei taha, ei suuda mingi oht mind takistada täitmast Sulle antud lubadust.“ Huvitav on siinjuures meelde tuletada ka Mary Londoni agendi, piiskop Thomase kirja Mel- ville'ile märtsikuus 1567. a.: „Inglismaal teatakse, et Tema Majesteet kavatsevat abielluda Bothwelli, oma abikaasa mõrvariga. Kui ta abiellub tolle mehega, siis kaotab ta Jumala armu, oma reputatsiooni ja kõikide poolehoiu Inglis-, Iiri- ja Šotimaal.“

Rahva kasvavat rahulolematust ei suutnud Mary vaigistada suuremate mööndustega protestantlikule kirikule. Bothwelli soovil toimus nende laulatus protestantliku õpetuse alusel. Maikuus 1567. a. kin- nitas Mary 1560. a. väljaantud usuakti, millega kee- lati katoliku jumalateenistus Šotis. Viimase mäaru- sega tegi Mary endale vaid kahju. Ta kaotas ka Šoti

katoliiklaste poolehoidu. Prantsusmaa aga vaatas Mary'le kui „kadunud naisele“. Šoti protestandid ja katoliiklased ühinesid oma vaenus Mary vastu. Juba kuu aega pärast abiellumist pidi Bothwell põgenema nende ülemvõimu eest. Mary aga paigutati vangina üksikul saarel asuvasse Lochleven'i lossi. Oleks Mary kahetsenud oma tegu ja nõustunud tühistama oma abielu, ta oleks päästnud trooni. Kuid ta jäi uhkeks ja järeleandmatuks. Ta ustavus Bothwellile oli vankumatu. Ilmne oli lordidele, et vabanemise korral Bothwell tuleb tagasi Norramaal, kuhu tal õnnestus põgeneda. Mary tuli teha kahjutuks. Kuna lordide kätte olid sattunud Mary't kompromiteerivad kirjad Bothwellile, mille põhjal teda oleks võidud vastutusele võtta Darnley mõrvas, loobus Mary 24. juulil talle avaldatud surve mõjul troonist oma poja James'i kasuks. Murray nimetati regendiks.

Elisabeth jälgis Šoti sündmuse kasvava põnevuse ja rahutusega. Ta taotlused Šoti küsimusis olid selged: karistada Darnley mõrvareid ja takistada Mary abiellumist Bothwelliga, kelle sümpaatia kaldus Prantsusmaa poole. Selles suunas ta püüdiski mõjustada Mary't juba eelpoolmainitud kirjas. Kui aga Mary vangistati lordide poolt, ei kiitnud seda heaks Elisabeth. Ta nägi selles sündmuses vaid eeskuju, mis oleks võinud luua pretsedendi Inglise katoliiklaste käitumisele tema suhtes. Sisemised segadused Šoti maal võisid kujuneda kahjulikuks Inglismaale ka välispoliitiliselt. Inglise võimudele ei võinud olla teadmata, millise agarusega Katariina di Medici jälgis Šoti sündmuse. Prantslased olid end lahti ütelnud küll Mary Stuart'ist, kuid nad lootsid süvendada oma mõju, lähenedes rahulolematuile lordidele, eeskätt Murray'le. Katariina di Medici ja Charles IX-nda salajaseks sooviks oli Mary interneerimine kloostriisse ja noore Jamesi kasvatuse usaldamine nende kätte. Selles sihis mõjustatigi tõhusate abilubadustega

Pariisis viibivat Murray't ja meelitati suurte gratifikatsioonide lootustega Hamiltone. Neil kartusil pöörduski Elisabeth autoritatiivsel toonil Šoti lordide poole, nõudes kõige esmalt Bothwelli süü tõestamist ja Mary'le ta endiste õiguste taastamist. Sealjuures Elisabeth manas esile neid raskusi, mis võiksid kerkida šotlasil, kui nad ei vabastaks Mary't. Esijoones võivat Prantsusmaa tulla neid karistama. Kui Prantsusmaa aga loobub sellest, olevat kindel, et Mary kaitseks astub välja Philipp II. Ka tema, Elisabeth ise saatvat sel puhul oma väed Šotimaale.

Elisabethi agressiivne taktika Šoti lordide suhtes võis tõsta Elisabethi kui valitseja moraalset prestiiži Mary pooldajate hulgas, kuid kahjulik oli see asjale endale. Elisabethi üleolev, käskiv toon solvas uhkeid Šoti aadlikke, riivas nende rahvuslikke tundeid ja ässitas neid vastupanule seda enam, et Prantsusmaa ei väsinud välja sirutamast oma abipakkuvat kätt. Šotlasilt sai Elisabeth kategoorilise vastuse: kui Elisabeth loobub neid abistamast ja jätkab vahelesegamist nende suhteisse Mary'ga, on nad sunnitud vastu võtma Prantsusmaa ettepanekud. Šotlaste vastupanu pani Elisabethi raevutsema. 11. augustil peale lõunat kutsus Elisabeth Cecili enda poole, tehes talle kibedaid etteheiteid, et keegi ei aitavat teda Mary päästmisel. Ta käskis viibimata nõuda Šoti lordidelt Mary vabastamist, ähvardades vastasel korral tarvitusele võtta kõige karmimad abinõud. Cecil püüdis rahustada Elisabethi: säärane deklaratsioon võivat vaid kahjustada Mary seisukorda. Šotlased võivat veelgi rohkem vihastuda ning ärevuses surmata Mary. Kurjad inimesed võiksid siis ütelda, et Elisabeth oma terava esinemisega olevat seda taotelnud sihilikult. Samal hetkel saabus Throgmortonilt Edinburgh'ist teade, mis kinnitas Cecil'i aimusi. Throgmorton soovitas toimida ettevaatlikult. Iga vaenulikum väljaastumine võivat kiirendada Mary surmamist.

Et Elisabeth ei suutnud kokkuleppele jõuda konföderatsiooniks liitunud aadlikega, astus ta salaja ühendusse prantsusesõbralike Hamiltonidega, kelle kohta oli teada, et tasu eest olid nad alati valmis muutma oma meelsust. Pinnaks silmas Elisabethile oli Murray, sest ta kartis, et viimane ei suuda andestada talle tema endist alandamist. Miks pidigi Murray eelistama Elisabethi, kes kord karmide sõnadega eemaldas ta oma lähedusest, Katariina di Medicile ja Charles IX-le, kes külvasid teda üle auavaldustega, meelitasid tiitlite ning kingitustega ja olid nõus teda sõjaliselt toetama? Elisabeth saatis Hamiltonidele 3000 marka ning andis mõista abisaatmise jätkamist, kui nad organiseerivad vastupanu Murray'le. Hamiltonide katsed šoti kodusõja üritamiseks aga nurjusid. Mary pooldajate arv oli niivõrd väike, et Hamiltonid arvasid kasulikuma olevat läheneda regendile. Seejärel võis septembris Murray rõõmuga teatada Throgmortonile: viimsed tõrkuvad lordid olevat alistunud, šotlaste ühises rindes ei leiduvat ühtki lõhet.

Säärasesse rahunenud meeolellu langes kõuekärगतusena teade Mary põgenemisest Lochlevenist 2. mail 1568. a. Meeldiv polnud see teade Elisabethile endalegi. Mida pidi ta nüüd ette võtma, missugusele seisukohale asuma? Mingil tingimusel ei võidud lubada Prantsusmaa vahelesegamist. Mary avalik toetamine Murray vastu oleks paratamatult kaasa toonud sõja, mida Elisabeth igati soovis vältida. Kerkinud raskuste lahendamisel ta võttis uuesti tarvitusele oma eelistatud vahendi: sundida ähvardustega vastaseid järeleandmisele. Ta hoiatas Murray't mitte vastu hakata Mary'le ning pakkus end viimasele vaheltsobitajaks kokkuleppe saavutamisel šotlastega. Kui Mary aga peaks vastu võtma Prantsusmaa abi, reageerivat Inglismaa sõja kuulutamisega. Elisabethi käskjalg ei saanudki viia neid teateid määratud kohtadesse. Hamiltonide toetusel Mary ümber koondunud

vähesed salga löödi Murray poolt põgenema 13. mail. Ka Mary ise otsis pääsu põgenemises. Kuhu aga minna? Jõuda Dumbartoni ja sealt edasi purjetada Prantsusmaale? Algul kavatseski Mary nii teha, kuid siis tekkisid tal kahtlused oma ämma pärast. Prantsusmaal võis teda oodata vaid mõni klooster, mille müüride vahelt põgenemine osutuks raskemaks kui Lochlevenist. Jäi ainult lootus Elisabethi poolt lubatud toetusele. Pärast kolmepäevast rasket ratsutamist jõudiski Mary 16. mail 1568. a. Solway kaudu Inglismaale, kus ta jäi peatuma piiri läheduses asuvasse Carlisle'i. Puhanud siin mõned päevad, pöördus Mary kohe Elisabethi poole abiotsimisega, apelleerides neile lubadusile, mis viimane talle saatis Lochlevenis viibimise ajal. Elisabethi loobumise korral lubas Mary abi otsida mujalt, kas Prantsusmaalt, paavstilt, Hispaanialt või koguni türklasilt. Mingil tingimusel ei saavat ta jätta kätte tasumata oma alamaile.

Elisabeth suhtus Mary saatusse nüüd juba teisiti. Ehkki teoreetiliselt ta ei pooldanud alamate vastuhakkamist oma legaalsele valitsejale, ei võinud need teoreetilised printsiibid enam esile kerkida siis, kui praktilised olusuhed nõudsid teisititeotsemist. Ilmne oli Elisabethile, et Mary restaureerimise küsimus pidi lõplikult kaduma päevakorrast. Kui ta vahel tegigi selles suunas kaudseid vihjeid, siis ei saa neid võtta tõsiselt. Teiselt poolt ei võidud ka Mary'le jätta vabu käsi abi hankimiseks välismailt. Prantsusmaa ja Hispaania toetusel võis Šotimaa küsimus kujuneda Inglismaale ohtlikumaks kui kunagi varem. Sellest võis järelduda ainult üks lahendus: Mary tuli jätta Inglismaale. Kuid küsimuse ka niisugusel lahendumisel kerkisid esile uued raskused. Hoolimata Inglismaal teostunud reformatsioonist olid põhjapoolsete Inglismaa krahvkondade elanikud peaaegu saja-protsendiliselt katoliiklased. Ka ei olnud Tudorite

tsentralistlikud püüdlused siit suutnud välja tõrjuda keskajast säilinud feodaalset lokalismi. Siinsed elanikud alistusid meelsamini kohalikele võimsaile lordidele kui neist kaugel elavale ketserlikule kuningannale. Seetõttu oli Põhja-Inglismaa aadlike võim eriti tugev. Katolitsismi ja lokaalset autonoomiat taotlevate püüdlustega osutusid nad kardetavaks keskvoimule. Neil tingimustel võis Mary viibimisel Inglismaal olla ebasoovitavaid tagajärgi. Rahulolematud katoliiklased võisid koonduda ta ümber. Et need kartused polnud põhjendamata, näitasid juba esimeste päevade sündmused pärast Mary Inglismaale jõudmist. Ümbruskonna lordid tõttasid suure vaimustusega lugupidamist avaldama Mary'le, mis võis vaid halba ennustada Elisabethile.

Mary diskrediteerimiseks katoliiklaste silmis lavastas Elisabeth 1568. a. sügisel ta süüdistamisprotsessi Darnley mõrvas. Süüdistatule ei antud luba juurdluskomisjoni ette ilmumiseks, et end suuliselt kaitsta. Elisabeth taotles ainult Mary't kompromiteeriva materjali avalikkuse ette toomist, et sellega tutvuksid Põhja-Inglismaa võimsad lordid, esijoones Norfolk'i, Northumberlandi ja Westmorelandi hertsogid. 1569. a. algul lõpetas juurdluskomisjon oma tegevuse. Mary kohta ei fikseeritud küll kindlat süüdistust, kuid ei võetud ka vastu otsuseid, mis oleksid rehabiliteerinud ta prestiiži. Küll pälvib aga tähelepanu samal ajal Elisabethi poolt vastuvõetud resolutsioon, mis õigustas Murray ja tema pooldajate tegevuse. Juurdlusel ei olevat midagi selgunud, mis heidaks varju nende aule ja lojaalsusele.

Nende „koduste“ raskuste kõrval, mis Mary viibimine Inglismaal võis esile kutsuda, oli Elisabeth täiesti teadlik ka välispoliitilisist komplikatsioonidest, mida lähem tulevik võis tuua. Kas jäid mandri katoliiklased passiivseiks pealtvaatajaiks, kui katoliiklik valitseja kõrvaldati troonilt ketserlikkude ala-

mate ja vangistati ketserliku vastase poolt? Mary Stuart võis saada nende silmis usuliseks märtri, võitlus kelle eest kujuneks ühtlasi võitluseks katolitsismi eest. Kuhu see naine ka ei läinud, mida ta ette ei võtnud, tema päritolu kui ka usulised vaated olid kahjulikud Inglismaale kui ka protestantismile. Tõtt sisaldasid peapiiskop Parkeri sõnad Mary Inglismaale jõudmisel: „Ma kardan, et meie hea kuninganna istub nüüd pigis.“

Jaanuari lõpul 1569. a. toodi Mary rahutust põhjast sügavamale sisemaale, Boltoni. Siin algas lord Shrewsbury järelevalvel endise šoti kuninganna vangipõlv.

9.

Mäss Põhja-Inglismaal.

Aprillis 1569. a. paigutati Mary süngest Tutbury lossist lord Shrewsbury mõisasse Wingfieldi. Otsustades kirjavahetuse järgi jäi mõlema kuninganna vahetõtt näiliselt kõige soojemaks. Nad töötasid teineteisele jääda ustavaiks ja armastavaiks õdedeks.

Kuid Mary intrigeeris salaja edasi. Läbielatud pettumused ei vähendanud sugugi ta poliitilisi ambitsioone. Mitte fantastilise lootusena, vaid reaalse tõsisajana võttis ta oma ütlust: „Kolme kuu pärast olen ma Inglismaa kuninganna.“ Juba enne šotimaalt põgenemist oli ta olnud salajases ühenduses Inglise katoliiklastega, saades neilt paljutõotavaid lubadusi. Eespool on mainitud, missuguse sooja poolehoiuga tervitasid põhjapoolsete krahvkondade elanikud ta ilmumist Inglismaale. Mary šarmikas välimus, ta meeldiv šoti aktsent, ta elav, tabava huumoriga vürtsitud vestlus võlus nende südame. Meelitavate kirjade ja kalliste kinkidega mõjustas ta veelgi nende sümpaatiat kasvamist.

Paralleelselt ühenduse pidamisega Inglise kato-
liklastega astus Mary kontakti ka Inglise protestan-
tide opositsioonilise elemendiga. Juba kauemat aega
oli käärimas rahulolematuse konservatiivsete riigi-
nõunike hulgas, kes ei suutnud leppida Cecili domi-
neeriva positsiooniga. See uus mees, see tõusik nende
silmis, oli võtnud kuninganna oma mõju alla. Et ta
juhtis riiginõukogu tegevust, siis hargnesid temalt
kõik sise- ja välispoliitilised sihtjooned. Kõigist
ministreist oli Cecilil kuninganna suurim usaldus.
Elisabeth oskas õieti hinnata tolle suure riigimehe õig-
lasi ja omakasupüüdmatuid eesmärke, mis taotlesid
vaid Inglise riigi ja rahva hüvangut, kuigi ta tegevuse
üksikasjad ei toonud alati esile silmanähtavat kasu,
vaid lasksid tulemusi aimata alles tulevikus. Cecili
taktika oli julge ja ettevõtlik: ta ei kartnud kunagi
Inglismaa vastaseid tabada sobival hetkel.

Erilise arvustuse osaliseks sai Cecili välispoliiti-
line tegevus. Philipp II ei olnud veel võõrdunud
tahtejõuetu kuninganna Mary ajal kujunenud vaateist
Inglismaa alluvuse kohta Hispaaniale. Seda hoolda-
mispoliitikat püüdis Philipp jätkata ka Elisabethi
ajal. Tulise patrioodina ja veendunud protestandina
astus Cecil välja Inglismaa sõltumatuse eest. Ing-
lased ei olnud küll veel suutelised algama avalikku
võitlust Philipp'iga, kuid soodsail juhtudel tuli talle
siiski juba näidata kindlat kätt.

1568. a. solvas Philipp inglaste enesetunnet Ing-
lise saadiku W. Man'i ärasaatmisega Madridist, sest
teda süüdistati protestantismi kasuks agiteerimises
Hispaanias. Elisabeth reageeris sellele Inglise diplo-
maatilise esinduse kaotamisega Hispaanias. Ja ka
Cecil ei võinud seda solvamist andestada. Teades, et
Philipp ise oli seotud mauride ja madalmaalaste rahu-
tustega, ässitas ta Elisabethi konfiskeerima detsemb-
ris 1568. a. Hispaania kullalaevu, mis, olles teel Madal-
maisse, olid tulnud tormi eest kaitset otsima Inglise

sadamaist. Hertsog Alba vastas sellele julgele väljaastumisele Inglise kaupade konfiskeerimisega Madalmais. Antwerpen suleti Inglise kaubalaevadele. Teostatud sulustusega lootis Alba ruineerida Inglise majanduselu. Kuid Elisabeth ei ehmunud, vaid toimis analoogiliselt ja riigistas Hispaania varandused Inglismaal. Julged inglise kaupmehed viisid kaupade depoo Antwerpenist Hamburgi, tehes seal nii edukaid äritehinguid, et saadud kasust nad võisid suuri summasid anda Elisabethile laenuks. 1569. a. algul oli Inglismaa ja Hispaania suhe niivõrd pinev, et sõda tundus möödapääsematuna.

Sõjaohust Hispaaniaga tahtsid Inglismaad päästa Cecili vastased, eesotsas Norfolk'i hertsogiga. Oli selge, et see oli teostatav vaid Cecili kõrvaldamisega, mis oleks võimaldanud neil pääseda võimule.

Mary Stuart'i kaudu toimus Norfolk'i ja ta mõtteosaliste ühinemine katoliiklastega. Et Norfolk'i hertsog oli protestant, suhtusid algul katoliiklased teatud umbusaldusega tema lähenemisse. Kuid Mary'l õnnestus hajutada kahtlused. Ta kavatsetav abielu Norfolk'i hertsogiga pidi andma kindla tagatise mõlema partei sõprusele. Nii moodustatud triumviraat — Mary, Inglise katoliiklased, Norfolk — võisid ühiselt välja astudes jõuda oma eesmärkidele: vabastada Mary ja kindlustada ta õigused Inglise troonile, saavutada suuremad õigused katoliku kirikule Inglismaal, kõrvaldada Cecil ja anda riigi juhtimine riiginõukogu konservatiivsemate liikmete kätte.

Kuidas aga jõuda oma eesmärkideni, selles suhtes erinesid lepinglaste vaated. Katoliiklased ja Mary pooldasid relvadega väljaastumist välismaa toetusel, Norfolk aga oli igasuguse vägivalla ja välismaa interventsiooni vastu. Tema arvates piisaks ainuüksi nende ühinenud jõudude demonstreerimisest, et moraalselt mõjustada Elisabethi möönduste tegemiseks. Kuigi Mary'l polnud usaldust Norfolk'i poolt soovitatud

taktika mõjusse, nõustus ta siiski katsetama seda kava, tõmmates endaga kaasa ka Inglise katoliiklasi.

Samal ajal kui Mary suurendas oma mõju Inglismaal, otsis ta abi ka välisriikidelt. Ta pöördus Prantsusmaa ja Hispaania poole, hellitades lootusi, et mõlemad riigid ta eest ühiselt välja astuvad. Pärast Hispaania kullalaevade konfiskeerimist pani ta oma lootused peamiselt Philipp'ile, leides energilise toetaja Hispaania saadikus Londonis, Geran de Spes'is. Jaanuaris 1569. a. Mary teatas viimasele, et kui Philipp toetab teda, on ta kolme kuu pärast Inglismaa kuninganna.

Ka Norfolk ja ta kaaslased olid kontaktis Hispaania ja Prantsusmaaga. Nad ei soovinud küll välisriikidelt sõjalist abi, vaid ainult diplomaatilisel teel surve avaldamist Elisabethile. Riigipööre ei pidanud kindlustama ühelegi välisriigile võimu Inglismaal.

1569. a. märtsis puhkes meelepahatorm Cecili vastu. Leidub teateid, et Leicester olevat nõudnud Elisabethilt enamiku inglise rahva nimel Cecili väljaandmist. Kuid Elisabethi ajal ei olnud ministrite kõrvaldamine enam nii kergesti teostatav kui Henry VIII ajal. Ta oskas kaitsta oma ustavat abilist vaenlaste vastu ja Leicester pidi lahkuma karmi noomituse ja kibedate etteheidetega. Nüüd kavatsesid vastasrindlased toimida omapead ja vahistada Cecili kuninganna nõusolekuta. Kuid olukorra päästsid Leicester ja Cecil ise: Leicester, kes ei tahtnud Elisabethi usaldust täiesti kaotada, ähvardas neid reeta kuningannale, kui nad ei loobu oma kavatsusist. Cecil pani mängu oma osavuse. Arvatavasti ta ei teadnud, et Norfolk'i aktsioon läks kaugemale Inglise välispoliitika ümberorienteerumise nõudmisist. Seepärast ta tegi ettepaneku Norfolk'ile, mingi ta ise Madridi ja lähedagu seal oma heaksarvamise järgi tüli Philipp'iga. See mõjus. Kui talle oli lubatud veel isiklikke majan-

duslikke hüvitusi, loobus Norfolk ajutiselt opositsiooni jätkamisest.

Juba sügisel 1568. a. oli Elisabeth kuulda saanud Norfolk'i kavatsetavast abiellumisest Mary'ga. Ta nõudis Norfolk'ilt seletusi. „Kuidas? Minul olevat kavatsus naida toda kurja naist, kuulsat abielurikkujat ja mõrvarit?“ tõrjus viimane osavalt tagasi talle esitatud süüdistuse. „Ma armastan rahulikku und. Ma tean, et Mary pretendeerib teie kuninglikule kroonile. Kui ma abielluksin temaga, võiksite teie mind süüdistada soovis omandada teie krooni.“ Need sõnad rahustasid Elisabethi. Kuid Norfolk'i sõbrad jätkasid agiteerimist abielu kasuks ja Mary ise ründas hertsogit armastuskirjadega.

Elisabethi salaluure töötas hästi. Teda informeeriti vastaste tegevusest. Septembris 1569. a. esitas Elisabeth uuesti arupärimise Norfolk'ile, keelates tal kategooriliselt enam mõelda sellele abielule. Norfolk põgenes Põhja-Inglismaale oma sõprade-katoliiklaste juurde, et neilt nõu küsida. Need ja Mary pidasid momenti sobivaks mässu tõstmiseks, Norfolk aga kaotas julguse. Ta järgis Elisabethi kutsele ja tuli tagasi Londoni. 11. oktoobril paigutati ta Towerisse.

Norfolk'i saatuse ei hirmutanud Põhja-Inglismaa katoliiklasi: novembris puhkes mäss Northumberlandi ja Westmorelandi hertsogite juhatusel. Siit kavatsesid nad tungida edasi sisemaale ja vabastada Mary. Kuid mässulaine ei haaranud kõiki Inglise katoliiklasi; Kesk- ja Lõuna-Inglismaal jäid nad lojaalseks valitsusele. Ka välismaalt ei tulnud oodatud abi. Kiiresti vastusaadetud sõjaväega ei julgenud mässulised astuda võitlusse ja juhid põgenesid üle piiri Šotimaale. Neist anti Northumberlandi hertsog Elisabethile välja, kes ta laskis surmata, teised aga siirdusid hiljem Madalmaisse, kus nad said Philipp'ilt väikest pensiooni.

Ridolfi konspiratsioon.

Jaauanaris 1570. a. surmati Mary pooldajate poolt Šoti regent Murray. See oli suureks kaotuseks Inglismaale. Oma osavuse ja julgusega oli ta suutnud vaos hoida Mary sõprade-katoliiklaste agiteerimist. Need tõstsid nüüd jälle pead. Ainult tänu Elisabethi sõjalisele abile õnnestus protestantidel summutada katoliiklaste liikumine ja regendiks panna Elisabethi kandidaat krahv Lennox.

Hispaania ja Prantsusmaa nõudsid Mary vabastamist ja ta taastamist Šoti troonile. Prantsuse kuningas Charles IX ähvardas kogu oma sõjaväe saata Inglismaale, kui Elisabeth ei täida neid nõudeid. Ähvarduste sunnil Elisabeth näiliselt kapituleerus: ta algas läbirääkimisi Mary'ga, esitades viimase vabastamise tingimusena noore kuninga James'i väljaandmist pantvangina Inglismaale ja Mary loobumist igasuguseist pretensioonest Inglise troonile. Mary oli üle lootuste järeleandlik. Peale väikeste erandite nõustus ta vastu võtma talle esitatud tingimused. Läbirääkimisi takistas aga ootamatult Ridolfi konspiratsiooni paljastumine.

1571. aastal kevadel võtsid Cecili, vaheajal lord Burghley'ks nimetatud, salaagendid kinni Doveri sadamas kellegi isiku Charles Bailly, kes tuli mandrilt kirjadega, mis olid aadressitud Mary agendile Londonis. Piinamistega õnnestus Bailly'lt välja pressida teadet, et Robert Ridolfi olevat märtsis lahkunud Mary ülesandel Inglismaalt, et otsida abi hertsog Albalt, paavstilt ja Hispaania kuningalt sõjaliseks interventsiooniks Mary kasuks.

Ridolfi oli Firenzest Londonisse elama asunud Itaalia pankur, kes jätkas siin oma ärilisi tehinguid. Paavsti ülesandel astus ta Inglismaal ühendusse Elisabethi vastastega, esijoones Mary ja Hispaania saadi-

kuga. Kavalal itaallasel õnnestus ka hiljuti Towerist vabanenud Norfolk'i hertsogit uuesti liita Mary pool-
dajatega.

Ridolfi ja Hispaania saadiku algatusel valmis Mary pooldajail Inglismaal uus kava mässuliseks väljaastumiseks. Hertsog Albalt saadava abiga loodeti vabastada Mary ja kõrvaldada Elisabeth. Ühendatud Inglis- ja Šotimaa valitsejaiks oleks kuulutatud Mary ja Norfolk, kes oleksid abiellunud ja pannud uuesti kehtima katoliku usu.

Märtsi lõpul 1571. a. läks Ridolfi Mary ja Norfolk'i salajaste instruksioonidega hertsog Alba juurde. Viimasel ei olnud usaldust kavatsetava mässu teostumise vastu. Ta lubas vägesid saata Inglismaale vaid sel juhul, kui mässulised ise on suutnud valitsusväge-
dele vastu panna vähemalt 40 päeva.

Madalmaist siirdus Ridolfi edasi Rooma ja Madridi, kõikjal ennustades Elisabethi peatset kadu. Oma ülesande täitmise kohta saatis Ridolfi šifreeritud teateid salaagendiga Inglismaale. Need sattusidki eespoolnimetatud Charles Bailly kaudu Burghley kätte.

Samal ajal avastas õnnelik juhus ka Norfolk'i osavõtu vandeseltsist. Augusti lõpul katsus Norfolk Prantsuse saadikult saada raha edasi toimetada Mary pooldajaile Šotimaale. Raha tabati juhuslikult. Vahistatud Norfolk'i teenija avaldas Ridolfi šifreeritud kirja salavõtme, mis oli peidetud Norfolk'i maja katusekivide alla. Läbiotsimisel leiti muidki dokumente, mis paljastasid Norfolk'i ja Hispaania saadiku valitsusvastase intrigeerimise.

Ridolfi konspiratsiooni paljastumisel oli üldine meelepaha sihitud esijoones Mary vastu. Mais 1572. a. kokkutulnud parlament nõudis Elisabethilt viimase kohtulikule vastutusele võtmist. Londoni piiskop kirjutas Burghley'le, tekkinud olukorra lahendamiseks leiduvat ainult üks tee: asetada Mary pea Thames'i sillale, kus see oleks hoiatavaks eeskujuks teistele

riigiäraandjaile. Kuid Elisabeth eelistas pehmemaid vahendeid asja likvideerimiseks. Pärast pikka kõhklemist ta kirjutas lõpuks alla Norfolk'i surmaotsusele, mis viidi täide 2. juunil 1872. a. Mary't ei võetud vastutusele. Ta üle seati vaid karmim järelevalve.

Elisabethi pehmust Mary vastu ei kiidetud heaks. „Niikaua kui see kuratlik naine elab,“ kirjutas Prantsuse saadik Pariisist Burghley'le, „ei või kuninganna kindel olla oma julgeolekule ega ta ustavad alamad oma elule.“

Miks ei võtnud Elisabeth vastutusele Mary't ega saatnud teda nüüd tapalavale, mida ta hiljem siiski pidi tegema? Nii mitmedki ajaloolased on seletanud seda Elisabethi tundelise südametunnistusega, mis keelas teda oma lähemat sugulast tapalavale saatmast. Kuid jälgides üksikasjaliselt Elisabethi poliitilist tegevust, ei saa sedastada, et ta oleks end palju mõjustada lasknud tundeimpulssidest. Elisabeth oli esi-joones oportunist ja reaalspoliitik. Mary seekordne pääs on seletatav ainuüksi Elisabethi kartusega võimalikkude sõjaliste komplikatsioonide eest välisriikidega. Tõsi on, et Charles IX ei sümpatiseerinud isiklikult enam Mary'le, mida tõendab ta väljend Ridolfi konspiratsiooni paljastumisel: „See vaene narr, ta ei jäta enne, kui kaotab oma pea!“ Kuid Prantsusmaal olid võimsad Mary sugulased Guise'id, kes omal algatusel kavatsesid appi rutata Mary'le ning ootasid selleks vaid Prantsuse kuningalt luba.

Mary saatuse pärast olid veel valvel paavst ja Philipp II. Nende vahelesegamisel oleks ühinenud Elisabethi vastastega ka Prantsusmaa, et mitte lasta Philipp'il üksinda lõigata võidu saaki.

19. aprillil 1572. a. oli Prantsusmaa sõlminud Blois's lepingu Inglismaaga, mille põhjal šoti siseolude korraldamine jäeti mõlemale riigile ühiselt otsustada. Šotlastega läbirääkimiste pidamiseks saa-

deti Pariisist ja Londonist komissarid Edinburgh'i. Arvatavasti lootis Elisabeth, et neil läbirääkimistel selgub iseenesest Mary saatuse küsimus.

11.

Elisabethi osavõtt Prantsusmaa ususõdadest. Uued abielukavatsused.

Märtsis 1562. a. Prantsuse ultra-katoliiklaste juhi hertsog Guise'i poolt Vassy linnakeses hugenottide kallal korraldatud veresaun vallandas kauakestvad ususõjad Prantsusmaal.

Vassy veretööd ruttasid katoliiklastele kätte tasma hugenotid Condé printsi Louis juhatusel. Kuid sõjaline ülekaal oli katoliiklaste käes. Üksteise järele langesid neile saagiks hugenottide linnad, kus teostati protestantide metsikut hävitamist. Augustis oli ilmne, et ilma välisabita peavad hugenotid alistuma Guise'ide meelevallale. Ainsaks riigiks, kust hugenotid võisid abi loota, oli Inglismaa. Condé prints lubas Elisabethile hugenottide võidu korral tagasi anda Calais linna, mille tagatisena inglased võisid okupeerida Havre'i.

Cecili üllatuseks rahalises abiandmises äärmuseni kokkuhoidlik ja sõjalistesse üritustesse laskuda kartev Elisabeth sõlmis augusti lõpul printsiga lepingu, mille põhjal inglased pidid kohe võtma enda valdusse Havre'i ja laenama hugenottidele 140 000 naela.

Ei tule arvata, et praktiline Elisabeth oleks lasknud end mõjustada Prantsusmaal peetud usuliste võitluste ideelisest küljest, rutates appi võitlema jälitatud protestantide vabaduse eest. Mõõduandvad olid siin ainuüksi riiklikud tegurid. Prantsusmaa usulised heitlused ei piirdunud lokaalse tähtsusega, vaid kujunesid üheks kandvamaks lüliks Euroopas peetud kato-litsismi võitluses protestantismiga. Guise'id olid tihe-

das kontaktis protestantliku Inglismaa põliste vaenlastega — Hispaania ja paavstiga. Guise'ide edu Prantsusmaal tähistas ühtlasi Euroopa katoliitsismi võimu suurenemist. Missugust ohtu oli aga Elisabethyl karta katoliiklaste võidu puhul Prantsusmaal, seda näitavad kujukalt Cecili märkmikus leiduvad arutlused. Ettenägeliku riigimehe arvates tõuseksid sel juhul Philipp II ja Guise'id Euroopa diktaatoreiks, Hispaania vallutaks Iirimaa, Šoti kuninganna abielluks Don Carlosega ja Inglise katoliiklased tõstaksid välismaa abil üldise mässu. Cecili kartust süvendasid veelgi Greshami teated Antverpenist, et sealseilt pankureilt ei olevat enam võimalik raha laenuks saada, sest Guise'ide võidu tõttu olevat kadunud usaldus Elisabethi vastu.

Oktoobri algul Inglise väed okupeerisid Havre'i ja jäid sinna peatuma. Ainult väike salkkond vabahtlikke ruttas appi Roueni linnale. Enamik Inglise sõdureid jäi aga sõjalisest tegevusest eemale.

Esimene Prantsuse ususõda rauges peatselt. Condé prints langes katoliiklaste kätte vangi ja hertsog Guise sai surma Orléans'i müüride all. Juhtide kadumisega langes ka vastaste sõdimisind — 25. märtsil 1563. a. sõlmiti rahu.

Sõja lõppemisel ühinesid hugenotid katoliiklastega inglaste vastu. Condé leping Elisabethiga oli leidnud terava arvustuse ka hugenottide ridades: Havre'i üleandmine inglastele tundus neile riigiäraandmisena. Elisabeth oli nõus ühinema tehtud rahuga üksnes tingimusel, et täidetaks Condé lubadused ja Calais antaks tagasi Inglismaale. Prantslased aga ei tahtnud sellest kuuldagi. Arvatavasti oleks Elisabeth jätkanud sõda, kui Inglise vägedes poleks puhkenud kohutav taud, mille ohvriks langes sõdureid sadade kaupa nädalas. Inglismaalt kohale saadetud abiväe haaras taud oma võimusesse veel enne, kui see suutis astuda võitlusse.

29. juulil olid inglased sunnitud üle andma Havre'i. Rahuläbirääkimised venisid. Kokkuleppele jõuti alles järgmisel aastal. Troyes's sõlmitud rahu põhjal 1564. a. jäi Calais inglasile jäädavalt kadunuks.

Elisabethi interventsioon esimesse Prantsuse usutõtta diskrediteeris teda hugenottide silmis. Inglise kuningannas ei nähtud enam protestantismi ideelist toetajat, vaid valitsejat, kes protestantide ohust püüdis saada endale materiaalset kasu. Pettunud oli ka Elisabeth ise, eriti suurt pahameelt tundis ta Condé printsi vastu. Kohe pärast rahu sõlmimist hakkas ta viimaselt hugenottidele laenuks antud raha tagasi nõudma, tähendades sealjuures, et ta ei tahtvat kaotada oma raha neile, kes rahuläbirääkimistel loobusid oma sõprusel.

Calais taasvallutamise mõte näitab kujukalt Elisabethi liialdatud patriootiliste tunnete jonnakust, millest ta aga aeg-ajalt võõrdub. Calais omandamine oleks küll restaureerinud kuninganna Mary ajal langenud Inglise sõjalise prestiiži, kuid see oleks alati häirinud Inglismaa julgeolekut prantslaste poolt, kes ei oleks iialgi suutnud unustada selle linna kaotamist. Õigem tee oleks olnud Elisabethil hugenottide esimese abistamise korral loobuda maade omandamise pretensioonest ning lähenedes Prantsuse kuningale mõjustada niisuguse rahu saavutamist, mis oleks kindlustanud ka tema positsiooni. Calais nõudmisega aga laskis ta mööda libiseda soodsa juhuse. Pärast hertsog Guise'i surmamist lähenes Katariina di Medici mõõdukaile katoliiklastele ja Condé printsile. Nendega ühinedes oleks Elisabethil olnud kerge vaos hoida Mary Stuart'i ja Inglise katoliiklaste püüdlusi. Säärast taktikat Elisabethi poolt hugenottide küsimuses kartsidki hispaanlased, eriti Hispaania Londoni saadik Alvarez de Quadra, kelle arvamus järgi oleks Elisabeth sel teel asetanud end väljapoole igasugust ohtu.

Esimese ususõja tulemused tegid Elisabethi ette-

vaatlikumaks. Ta ei riskinud enam avalikult sõjaliselt välja astuda, kuigi ta jäi salajasse ühendusse hugenottidega, teades, et nende huvid olid tihedalt seotud tema omadega. On tõenäoline, et Elisabeth andis salaja hugenottidele raha ja sõjavarustist teises ja kolmandas ususõjas. Samuti ei teinud ta ka takistusi, kui Inglise meremehed koos hugenottidega võtsid ette merel retki katoliiklikele riikidele kuuluvate laevade röövimiseks.

1569. a. sügisel hugenottide kaotused Jarnac'i ja Moncontour'i juures ei lasknud enam kahelda katoliiklaste võidus. Hugenotid algasid rahuläbirääkimisi. Elisabeth oli hugenottide kaotuste puhul ärevil. Mitmed riiginõukogu liikmed pooldasid uut Inglise sõjalist interventsiooni hugenottide kasuks, Elisabeth ei riskinud seda aga enam teha. Küll saatis ta 1570. a. suvel oma esindaja Francis Walsinghami Pariisi, et alustatud läbirääkimistel hugenottidele välja kaubelda soodsamaid tingimusi.

See oli esimene avalik ülesanne, mille Elisabeth usaldas Walsingham'ile, kes Burghley kõrval tõusis varsti üheks tähtsamaks Inglise poliitikuks, juhtides aastast 1573, millal ta nimetati teiseks riigisekretäriks ja riiginõukogu liikmeks, ligikaudu kahekümne aasta kestel Inglise välispoliitikat*). Elisabethi valik oma esindaja saatmiseks hugenottide huvides Prantsusmaale langes Walsinghamile selle sügava protestantliku meelsuse pärast, mis ta oli omandanud Cambridge'i ülikoolis viibimise ajal. Kõigist Inglise riigimeestest omas ta kõige rohkem protestantide usaldust, mistõttu ta kujunes ka kõige sobivamaks isikuks hugenottide õiguste eest võitlemisel.

Walsinghami päralejõudmisel Prantsusmaale augustis 1570. a. oli juba St.-Germain'is alla kirjuta-

---

*) 1572. a. määrati Burghley riigivarahoidjaks. Tema koha riigisekretariaadis omandaski hiljem Walsingham.

tud kolmanda ususõja rahule, mis kindlustas hugenotidele osalise usuvabaduse. Elisabeth aga oli skeptiline selle rahu suhtes. Ta kartis, et rahuleping sisaldab mõningaid tema kohta tehtud kahjulikke salajasi otsuseid. Neid kartusi süvendasid veelgi Inglise Pariisi saadiku Norrise teated Prantsusmaal levinud kuuldusist, nagu kavatseks Charles IX peatselt saata oma venna Anjou hertsogi juhatusel ekspeditsiooni Šotimaale, et sealt tungida Inglismaale Mary Stuart'i vabastamiseks, kellega pidavat siis hertsog abielluma. Need kuuldused leidsid uskumiseks seda enam pinda, et 25. veebruaril 1570. a. oli paavst Pius V tühistanud Elisabethi „arvatavad“ õigused Inglise troonile ning vabaстанud inglased ustavusvandest kuningannale. Elisabeth oli veendunud, et paavst ei astunud säärast sammu Hispaania ja Prantsuse kuninga teadmata, millele võis järgneda vaid nende poolt ühiselt ette võetud sõjaline aktsioon. St.-Germain'i rahu andis nüüd Prantsusmaale vabad käed teotsemiseks, milleks sissejuhatavate osadena esinesid juba Põhja-Inglismaa lordide mäss ja Inglise-sõbraliku Šoti regendi Murray surmamine.

Oma isalt oli Elisabeth õppinud, et Hispaania ja Prantsusmaa vaoshoidmiseks tuleb õhutada Habsburgide ja Valois'de traditsioonilist omavahelist võitlust Euroopa riikide peres endale juhtiva koha taotlemisel. Selleks otsustas Elisabeth läheneda Prantsusmaale. Aeg oli küllaltki soodus. Kolmanda ususõja lõppemisel ei olnud võimule pääsenud Elisabethi vaenlased Guise'id, vaid mõõdukad katoliiklased, nn. poliitikud, kes taotlesid siseriigis kõigi usuliste parteide ühinemist ja välispoliitiliselt natsionaalset, hispaaniaavastast orientatsiooni. Poliitikute juhiks oli *connétable**) Anne de Montmorency ja selle surma järel 1567. a. ta pojad. Connétable'i õe kaudu olid poliitikud sugulus-

---

*) Prantsuse sõjaväe ülemjuhataja nimetus.

sidemeis admiral Coligny'ga, kes pärast Condé printsi Louis surma a. 1569 sai hugenottide tegelikuks juhiks. Coligny saigi mõlema Prantsuse usulise partei — poliitikute ja hugenottide siduvaks lüliks. Nende lähenemine algas juba kolmanda ususõja ajal, mis pärast St.-Germain'i rahu kujunes nende omavaheliseks liiduks.

Admiral Coligny oli oma aja kogenumaid sõjamehi, kaugelenägevamaid riigimehi ja fanaatilisemaid protestante. Kogu ta tegevuse ainsaks eesmärgiks oli Prantsusmaa võitmine protestantismile. Usuliste kaalutluste eest taandusid tal rahvuslikud printsiibid. Protestantlik inglane tundus Coligny'le lähemana Prantsuse katoliiklasest. Seetõttu osutas ta sümpaatiat Elisabethile, sest viimase vaenlased olid ka protestantide vaenlased ja sellega ühtlasi Prantsuse hugenottide vastased.

Noor Prantsuse kuningas Charles IX ei võinud isiklikult arvesse tulla. Ta oli nõrk ja tahtejõuetu isik, kes jättis riigiasjad oma ema Katariina di Medici ajada. Viimane oleks meeleldi näinud sisetülide rahulikku lõppemist hugenottidele ususalivuse kindlustamise teel. Guise'idega oli Katariina sattunud vastuollu. Need püüdsid saada kuningat oma meelevalda, millega aga võimuhimuline Katariina sugugi ei tahtnud leppida, sest see oleks tähendanud ta isikliku autoriteedi langust.

Arvatavasti Katariina di Medici antipaatiat tõttu Guise'ide vastu oli ka Philipp II tagasi tõrjunud kõik ta lähenemiskatsed. Pärast oma abikaasa, Katariina di Medici esimese tütre Elisabethi surma 1568. a. lükkas Philipp tagasi ettepaneku abielluda ta teise tütrega, kosides Austria printsessi, kelle Katariina oli määranud oma pojale. Katariina oli samuti veendunud, et Philipp'i vahelesegamisel nurjusid ta kavatsused sobitada abielu oma tütre ja Portugali kuninga vahel. On arusaadav, et sellele Firenze pankurite ma-

jast võrsunud tõusiklikule kuningannale ei olnud enam vastuvõetav Guise'ide poolt soodustatud Hispaania-sõbralik poliitika.

Sellega kukkusid Elisabethi lähenemispüüded Prantsusmaale 1570. a. üle lootuste soodsale pinnale. Sügisel 1571. a. sai Coligny Charles IX lähemaks nõuandjaks, millega tõusid veelgi Elisabethi šansid.

Coligny oleks meeleldi näinud Prantsus- ja Inglismaa ühinemise kindlustamist dünastiliste sidemete loomise teel Prantsuse kuninga venna Anjou hertsogi ja Elisabethi vahel. Sellise sooviga liitusid ka Montmorency'd. Noor, veel mitte 19 aastat vana Anjou hertsog oli pinnaks silmas hugenottidele. Ta oli liitunud ultrakatoliiklastega ning seisis lähemas kontaktis Guise'idega. Elisabethiga abiellumise teel lootsid nad teda vabastada Guise'ide mõju alt ja ühtlasi kõrvaldada Prantsusmaalt. Kavatsetav abielu oli ka Katariina di Medici meele järele, kes esijoones hoolitses ainult oma perekonna kuulsuse ja tähtsuse kasvamisest. Kuigi Elisabeth oli sel ajal jõudnud juba oma 37. eluaastasse, oli ta siiski üheks paremaks partiiks Euroopas.

Näiliselt suure huviga astus Elisabeth vastavaisse läbirääkimistesse 1570. a. sügisel Pariisi lahkunud Norrise asemele saadikuks määratud Walsinghami kaudu *), leides toetust nii Cecililt kui ka Leicesterilt, kes mõlemad pooldasid Anjou hertsogit. Leicester oli arvatavasti juba sel ajal lõplikult veendunud paratamatust vajadusest loobuda isiklikult kuningannast. Kavatsetavale abielule vastutöötamisega ei tahtnud ta end asjatult opositsiooni viia kuningannaga.

Läbirääkimistel kerkisid esile raskused usuliste küsimuste pärast. Anjou hertsog nõudis endale täielist usuvabadust. Elisabeth aga kartis esile kutsuda

---

*) Walsingham jäi Pariisi saadiku kohale kuni aprilli lõpuni 1573. a.

meelepaha inglise rahvas abikaasaga, kes oleks avalikult osa võtnud seni riigis keelatud katoliku jumalateenistusest. Ta soovis, et Anjou hertsog vähemalt ametlikult alluks anglikaani kirikule, leides, et hertsogil olevat kerge kohaneda uue kirikuga, mille rituaalne külg ei erinevat palju katoliku kiriku omast. Guise'ide mõjustusel, kes koos paavsti ja Philipp II-ga agiteerisid abielu vastu, oli Anjou hertsog järeleand-

Katariina di Medici.

matu. Guise'id meelitasid teda Mary Stuart'iga, keda nad tahtsid vabastada ja panna Inglise kuningannaks; Philipp II lubas „vanast ja sigimatust“ Elisabethist loobumise korral seada teda hiljuti türklaste vastu võitlemiseks asutatud Püha Liiga etteotsa. 1572. a. algul lõppesid läbirääkimised selleks püstitatud eesmärki saavutamata.

Abielu nurjumise põhjusi tuleb otsida peale Anjou hertsogi ka Elisabethis endas. Peetud läbirääkimiste

ajal ei esinenud ta soovitud järjekindlusega, vaid andis kõhklevalt oma vastuseid, missugune asjaolu tekitas Katariina di Medicis kahtlusi Elisabethi tõsisest suhtumisest asjasse. Samal arvamusel oli ka lord Burghley.

Tundub, et Elisabeth kasustas abieluläbirääkimisi üksnes diplomaatilise vahendina Prantsusmaa ühinemise takistamiseks Hispaaniaga. Usuliste takistuste kõrval ei võinud Elisabethile teadmatuks jääda, et tema abielu Anjou'ga oli poliitikute ja hugenottide poolt kavatsetud üksnes vahendina nende laiaulatuslikkude eesmärkide taotlemisel. Inglismaa pidi nende soovil ühinema Prantsusmaaga ja Saksa protestantlikkude riikidega tugevaks liiduks Hispaania võimu murdmiseks. Selle liidu kasuks agiteeris veel madalmaalaste vabadusvõitluse juhi Oranje Wilhelm Prantsusmaal viibiv vend Nassau krahv Ludwig.

Teada on, missuguse kartusega Elisabeth suhtus igasugusesse sõjalisse üritusse. Liitumine Prantsusmaaga sõja algamiseks Hispaania vastu oli riskantseks sammuks, mis võis esile kutsuda ohtlikke kombinatioone Inglismaa jaoks. Kahtlematult oleks Philipp II esijoonest vastanud dessandi saatmisega Iirimaale, mille kaitsmine kohalike elanike Inglise-vastase meelsuse tõttu oleks kujunenud eriti raskeks. Võidu korral oleksid prantslased liitnud vähemalt osa Madalmaist oma riigiga. Küsitav, kas Madalmaade pere-meestena prantslased oleksid osutunud Inglismaa julgeoleku suhtes paremaiks naabreiks kui neist provintsidest ise kaugel elavad hispaanlased. Neid raskusi nägi ette Elisabeth. Seepärast ta sihilikult ei omissanud läbirääkimistele niisugust tähtsust, mida talt oodati.

Anjou tõrkumine sünnitas kõige enam meelepaha Katariina di Medicile. Charles IX oli täiesti Coligny meelevalla all, kes energiliselt propageeris sõda Hispaania vastu. 1572. a. kevadel tehti juba vastavaid

ettevalmistusi ja koondati sõjaväge Madalmaade piiri äärde. Väikeste salkadena libisesid siit sõdurid appi Madalmaade vabadusvõitlejaile. Prantsuse läänepoolseisse sadamaisse koondati suur laevastik.

Katariina di Medici kartis sõda. Kui sõda siiski oli paratamatu, siis ei võinud Prantsusmaa laskuda sellisesse aktsiooni üksi, vaid see pidi toimuma koos Inglismaaga. Seepärast tundus Katariina di Medici'le liit Inglismaaga hädavajalikuna. Mil teel aga siduda Elisabethi Prantsusmaa välispoliitiliste taotlustega? Kõige tugevamaks lüliks mõlema riigi ühendamisel pidas Katariina siiski abielusidemeid. Anjou hertsogiga oli nurjunud see kavatsus, kuid tal oli veel teine, noorem poeg, Alençoni hertsog, kellega võis õnne katsuda.

Prantsusmaa saadik Londonis Fénélon soovitas Katariina di Medicil veel mitte kohe esineda uue abieluettepanekuga. See võis ärritada Elisabethi. Asja kordaminekuks oleks kasulikum enne teda meelitada liitu astuma Prantsusmaaga. Elisabeth seda just sooviski. Hispaanlaste hiilgav võit türklaste üle Lepanto juures 1571. a. ja Ridolfi konspiratsioon suurendasid Elisabethi kartust Hispaania ees. Nii jõuti kergesti kokkuleppele: 19. aprillil 1572. a. kirjutati alla Blois's defensiivlepingule, mis oli sihitud Hispaania vastu. Mõlemad riigid kohustusid teineteist aitama kallaletungi korral. Prantsusmaa tunnustas šotimaal kujunenud riiklikku korraldust ning töötas mitte enam end segada šoti asjusse Mary Stuart'i kasuks.

Blois leping oli Elisabethile suureks diplomaatiliseks eduks. See päästis Inglismaa isoleeritud seisundist ning vabastas kartusist Prantsusmaa interventsiooni eest Mary Stuart'i vabastamiseks.

Vaevalt oli jõutud Blois's kokkuleppele, kui Katariina di Medici tõstis ametlikult üles Alençoni hertsogi abiellumise küsimuse. Samad isikud, kes viisid

lepingu Londonisse ratifitseerimiseks, tegid vormilise ettepaneku kuningannale.

Alençoni hertsog oli sel ajal 17 aastat vana, oli seega üle 20 aasta Elisabethist noorem. Ta oli Katariina lastest kõige andekam, kõige tasakaalukam ning ühtlasi ka kõige vabameelsem. Vastandina oma keskmisele vennale sümpatiseeris ta hugenottidele ning oli nende juures sama populaarne kui Anjou hertsog katoliiklaste ridades. Kuid Alençoni hertsogil puudus venna meeldiv välimus. Ta kasv oli lühike ja nägu raskesti rikutud rõugearmidest. „Kuivõrd hertsogi välimus võib vastikult mõjuda“, tähendas Inglise saadik Pariisis, „oleneb sellest, missugusel määral Jumal vaataja südant liigutab.“

Inetu, veel poisikeseohtu Alençoni hertsog ei olnud Inglise kuningannale vääriliseks partiiks. Blois leping oli ka niivõrd kindlustanud Inglismaa positsiooni, et Elisabethil ei olnud enam vaja võita Prantsusmaa poolehoidu lootustega uute abieluside-mete loomiseks. Elisabeth ei ütelnud Alençoni hertsogile küll kategooriliselt ära, ta andis ainult mõista, et nende vanuse suur vahe laskvat vähe loota abielu teostumist.

Elisabethi vastus häiris Katariina di Medicit, kes nägi Prantsusmaad lähenevat katastroofile. Charles IX kuuldas vaid Coligny sõjalisi sepitsusi. Ohtlik sõda Hispaaniaga seisis ees. Heal juhul polnud Inglismaalt muud loota kui passiivset sõbralikku erapooletust.

Prantsusmaad varitseva ohu vältimiseks otsustas Katariina di Medici ohverdada Coligny, kes pealegi oli röövinud ta autoritatiivse positsiooni Prantsuse riigielu juhtimisel. Nende kavatsuste teostamiseks lähenes Katariina oma endistele vastastele Guise'idele. 22. augustil 1572. a. tabas Coligny'd Louvre'i lossist koduteel Katariina ja Guise'ide ühisel nõul saadetud

mõrvari lask. Kuid kuul ei surmanud admiralit, vaid ainult haavas teda kergelt.

Sel ajal viibis Pariisis kogu Prantsusmaa hugenottide eliit, kes oli siia kokku tulnud oma juhi, noore Navarra kuninga Henri Bourboni pulmapidustusiks kuninga õega. Need kõik nõudsid kättemaksu toimunud veretöö eest. Kuningas ise oli vihast meeletu. Kuid tema tuntud kindlusetuse tõttu õnnestus Guise'idel teda veenda hugenottide konspiratsioonist kogu kuningliku perekonna vastu. Hugenotid pidid saama oma teenitud karistuse. Nõrk Charles IX andiski selleks oma nõusoleku. Ööl vastu pärtlipäeva 1572. a. algas kirikukellade saatel Pariisis hugenottide massiline tapmine, mis kestis paar päeva ning nõudis tuhandeid ohvreid.

Pärtliöö veresaun ajas inglased meeletusse vihma. Isegi kirikuõpetajad karjusid kantslist verise kättemaksu järele. Londoni tänavail peeti koosolekuid, kus nõuti Blois lepingu katkirebimist ja Prantsuse saadiku väljaajamist.

Elisabeth nägi Pariisis aset leidnud sündmusis Prantsusmaa, Hispaania ja paavsti ühist aktsiooni protestantide vastu. Kohe ta tegi sellest vastavad järeldused. Šotimaale saadeti hoiatavad teated, Shrewsbury sai käsu kõvendada järelevalvet Mary Stuart'i üle, Inglismaa sadamad seati kaitseseisukorda ja kuulus inglise meresõitja John Hawkins väljus 20 laevaga, liikudes Assooride suunas, et valvata Mehhikost tulevaid Hispaania kullalaevu.

Kui saadik Fénélon palus Londonis Elisabethilt audientsi, et anda selgitust Pariisi veresauna kohta, lasti tal oodata kolm päeva. Siis alles võttis Elisabeth ta vastu õuedaamide ja riiginõunike juuresolekul. Kogu hoovkond oli rõivastatud leinarõivaisse. Morn vaikus valitses audientsisaalis. Tõsiselt ja kurvalt kuulas Elisabeth saadiku seletusi hugenottide salasepitsusist ja Pariisi lihtrahva verejanulisusest. Elisa-

beth ei teinud ühtki etteheidet. Küll aga avaldas ta soovi, et Prantsuse kuningas kogu maailma ees tagasi lükkaks süüdistused, nagu oleks Coligny langenud oma vaenlaste süütu ohvrina. Jumal ise ei jätvat karistamata nende õnnetute naiste ja laste surma, kes hukkusid tol koledal ööl.

Katariina di Medici isiklikud sõpruseavaldused ei vähenenud ka pärast Pärtliööd. Kohe septembrikuu algul kutsus ta Walsinghami enda juurde, et selgitada hugenottide kallal toimepandud veretöö põhjusi. Sealjuures andis ta kahemõttelisi seletusi, veeretades süü kord Guise'ide kättemaksuhimule, kord nähes selles sündmuses jälle valitsuse paratamatut akti hugenottide reetlike kavatsuste tõkestamiseks. Hugenottide süüteo paljastamiseks alustatud juurdluse tulemused lubas ta saata Elisabethile. Kuivõrd Katariina di Medici oli isiklikult huvitatud Inglismaaga sõpruse süvendamisest, näitab kujukalt ta püüe diskrediteerida hugenotte Elisabethi silmis. Selleks näitas ta Walsinghamile Coligny poliitilist testamenti, milles viimane oli Charles IX-le soovitanud „hoida Inglismaad ja Hispaaniat nii madalal kui vähegi võimalik“.

Walsinghamil polnud enam usaldust Katariina di Medici sõpruse vastu. Ta nägi neis lähenemispüüdeis aina teesklemist. Samal seisukohal oli ka Elisabeth. Umbusalduse tekkimiseks Prantsusmaa vastu oli küllaltki põhjusi: Pariisis tõtsid pead jälle Guise'id, kes käisid röömsate nägudega ringi; Mary Stuart'i saadik saabus Pariisi ja veetis kaks päeva kuninga juures; avalikult räägiti juba Guise'ide kavatsusest saata sõjaväge Mary Stuart'i vabastamiseks.

Kuid Elisabethi ja Walsinghami kartused olid ekslikud. Pärast Pärtliöö katastroofi oli hugenottide kui poliitilise partei võim täiesti paralüüsitud. Olude sunnil pidi kuninganna-ema pöörduma Guise'ide poole. See leppimine võis aga olla ainult ajutine. Katariina di Medici ei tahtnud mingil kombel alistuda Guise'ide

ülemvõimule, nagu see oli sündinud Coligny ajal. Ta üksi tahtis olla oma poja esimeseks nõuandjaks, sellega ühtlasi ka Prantsuse riigi tegelikuks juhiks. Sõbralik vahekord Inglismaaga oleks moodustanud selle tugipunkti, millele toetudes ta oleks võinud tagasi paisata Guise'ide võimupüüdlusi.

Endisest suurema innuga hakkas Katariina di Medici uuesti üles võtma Alençon'i hertsogi abiellumise küsimust. Seekord oli ta seda enam huvitatud oma noorema poja saatusest, et viimane muutus ohtlikuks riigi siserahule. Alençon'i hertsog, võimuhimuline nagu ta emagi, ei tahtnud leppida nende õigustega, mis talle jäeti kuninga poolt. Guise'ide vastasena otsis ta kontakti hugenottide noorte juhtidega, Navarra kuninga Henri Bourboni ja Condé printsi Henriga. Nendega liitusid veel rahulolematud Montmorency'd.

Elisabeth lubas anda oma lõpliku otsuse kavatsitava abielu kohta alles pärast isiklikku kohtumist hertsogiga, mis pidi toimuma Inglismaal. Ühtlasi pidi hertsog andma kindla lubaduse, et ta ei solvu, kui pärast kokkusaamist ta ettepanek tagasi lükatakse.

Mais 1573. a. valiti Prantsuse kuninga vend Anjou hertsog Poola kuningaks. Anjou lahkumine Prantsusmaalt tõstis Alençon'i hertsogi prestiiži: ta oli nüüd tähtsuselt kuningale järgnev isik riigis.

Kuningas Charles IX tervislik seisund oli 1573. a. lõpul muutunud niivõrd halvaks, et oodata oli ta peatset surma. Hugenotid ja poliitikud lähenesid nüüd veel rohkem Alençon'i hertsogile, kavatsedes teda Charles IX surma korral Anjou hertsogi asemel kuulutada kuningaks.

Need üritused ei jäänud teadmata Katariina di Medici'le. Mingil tingimusel ei soovinud ta näha oma lemmikpoja Anjou hertsogi kõrvaldamist Prantsuse troonilt. Seepärast võttis ta tarvitusele kõik abinõud, et takistada selle kavatsuse teostumist. Alen-

çoni vabadust piirati. Koos Henri Condé ja Henri Bourboniga hoiti teda vahialusena Vincennes'i lossis. Ühtlasi muutis Katariina ka oma seisukohta Alençoni hertsogi abiellumise suhtes Elisabethiga. Alençoni hertsogile vaatas opositsiooniline element Prantsusmaal kui oma juhile. Elisabeth oli hugenottide tunnustatud kaitsja. Nende mõlema isiku ühinemine võis kujunenud olundis saada ohtlikuks Prantsusmaale.

Arusaadav on, mispärast nüüd Elisabethi sümpaatiat Alençoni hertsogi vastu tõusis. Oma suhete tõttu ultrakatoliiklastega, eriti Guise'idega, ei olnud Anjou hertsog vastuvõetav Inglismaale Prantsuse kuningana. Seetõttu tuli ka Inglismaa huvide seisukohalt toetada hugenottide üritusi, mis taotlesid Anjou hertsogi kõrvaldamist.

Pariisi saadeti salajased agendid, kes astusid kontakti hugenottidega, et vabastada Alençoni hertsogit Katariina di Medici järelevalve alt. Hertsog ise kartis kõige halvemat. Ta oli veendunud, et pärast kuninga surma paigutatakse ta Bastille'sse. Sellest tahtis ta end päästa põgenemisega, paludes Inglise agentidelt valvurite äraostmiseks raha. Elisabeth tahtis meeeldi seda teha. Ent sel ajal, kui Burghley kaalus vahendeid, kuidas raha salaja edasi toimetada, suri Charles IX (31. mail 1574. a.). Katariina di Medici paigutas oma vangi Vincennes'ist Louvre'i lossi, kuhu ta jäi uue kuninga Poolast päralejõudmiseni.

Anjou hertsog jõudis Pariisi augustis 1574. a. ja astus troonile Henri III nime all. Juba ta tegevuse esimesed korraldused alarmeerisid Elisabethi. Inglise kaubalaevadele tehti takistusi liikumiseks Prantsuse vetes. Fénélon tõstis Londonis esile Mary Stuart'i ja Šotimaa küsimuse. Liikvel olid jutud katoliku liiga moodustamisest Henri III ja paavsti vahel. Katariina di Medici näitas Prantsuse saadikule kahte Elisabethi imiteerimiseks rõivastatud kääbust, avaldades nende kohta pilkavaid märkusi sama saadiku juuresolekul.

Enamik Inglise riiginõukogu liikmeist soovitas kuningannale viivitamata alata sõda Prantsusmaaga. Juhus selleks oli soodus. Märtsis 1574. a. olid alanud uued hugenottide rahutused, mida toetasid poliitikud. Nendega ühinemise korral oleks Inglismaa moodustanud tugeva liidu, kelle võidus Henri III üle ei võidud kahelda. Madalmaade mässu tõttu ei saanud Philipp II abistada Prantsuse katoliiklasi.

Hoolimata sellest et kääbuste demonstreerimine oli väga solvanud Elisabethi, ei tahtnud ta siiski alata sõjalist aktsiooni Prantsusmaa vastu. Ta oli nii mõnegi raske situatsiooni lahendanud oma haruldaste diplomaatiliste oskustega. Neid võimeid usaldades lootis ta ka käesoleval hetkel suuta Prantsusmaad vaos hoida.

Demonstratiivselt näitas ta, et Inglismaa ei karda mingit väljakutset Prantsusmaa poolt. Ähvardades ütles ta Fénélon'ile, et kui prantslased peaksid veel kinni pidama mõne Inglise laeva, laskvat ta nende kallale oma „merekoerad“. Ühtlasi püüdis ta Prantsuse saadiku tähelepanu juhtida oma sõbralikele suhteile Hispaaniaga.

Pärast 1571. a. Ridolfi konspiratsiooniga ühenduses tekkinud kriisi, mis lõppes Hispaania saadiku väljasaatmisega Londonist, oli Philipp'i ja Elisabethi vahekorid märksa paranenud. Nymvegeni konventsiooni põhjal avanesid 1573. a. uuesti Inglise kaubalaevadele viis aastat varem suletud Madalmaade sadamad. Hiljuti Londonisse saabunud uuele Hispaania saadikule Bernardino de Mendozale näitas Elisabeth suurt vastutulelikkust, määrates talle sageli audientse pikkadeks nõupidamisteks. Oma osavaima diplomaadi de Mendoza Londonisse saatmisega oli Philipp ise kujukalt näidanud, missugust tähtsust ta omistas suhteile Inglismaaga.

Elisabethil oli edu. Henri III muutis oma meele. Ta nõustus hüvitusi andma kõigi inglise kaupmeestele

Prantsusmaal osaks saanud kahjude eest. Prantsuse kuningas ja kuninganna-ema saatsid isiklikult sõbralikult häälestatud kirju Walsinghamile silmanähtava tagamõttega, et viimane, tõusnud 1573. a. lõpul riigisekretäriks ja riiginõukogu liikmeks, mõjustaks Elisabethi poliitilist meelsust Prantsusmaa kasuks. Uuesti tõsteti päevakorraale Alençoni hertsogi abiellumise küsimus. Augustis 1575. a. tegi Prantsuse saadik Inglise kuningannale vormilise abieluettepaneku, millele järgnes samasisuline ettepanek isiklikult Alençoni hertsogilt novembris. Elisabeth ei andnud otustavat vastust. Ta lubas küsimuse uuesti kaalumisele võtta siis, kui vendade vahel on valitsemas täieline rahu. Sellest vastusest jätkus. Enne 1578. a. kevadet abieluküsimus enam esile ei tõusnud.

Maikuu 1576. a. tegid hugenotid kuningaga rahu. Kuid veel sama aasta lõpul puhkes sõda uuesti. Hugenotid ründasid Elisabethi järelejätmatult abipalumisega. Ta andis lubadusi, kuid ei rutanud nende täitmisega. Lubatud abi jäi lõpuks siiski tulemata. Arvatavasti Walsinghami algatusel Elisabeth tahtis hugenottide abistamist korraldada teisel teel.

Juba Trento kirikukogust saadik oli protestantide hulgas elustunud protestantliku uniooni asutamise mõte. Seni ei olnud veel keegi protestantlikest vürstidest samme astunud tekkinud mõtte teostamiseks. Hugenottide traagiline heitlus oma usuvabaduse eest virgutab Elisabethi Euroopa protestantide ühendamist enda kätte võtma. Selle eesmärgiga saatis ta 1577. a. algul mitu saadikut Saksamaale üles kutsuma protestantlikke valitsejaid kirikukogu kokkukutsumiseks, kus oleks arutatud protestantliku defensiivliiga põhialuseid. Kuid peale Pfalzi ja Hesseni krahvi ei ühinenud keegi Saksa protestantlikest vürstidest Elisabethi ettepanekuga, sest protestantide hulgas puudus üksmeel. Kalvinistide ja luterlaste lahkeliid

üha suurenesid. Saksamaa luterlased ise jagunesid kaheks omavahel tülitsevaks leeriks.

Septembrikuus 1577. a. saabusid Londonisse teated hugenottide rahust Prantsuse kuningaga. Need sõnumid olid Elisabethile ebameeldivad. Kodusõda Prantsusmaal oli Inglismaale kodurahust siiski kasulik. Ühtlasi tõi selle rahu saavutamine akuutsel kujul esile Madalmaade küsimuse.

7. novembril 1577. a. informeeris Inglise saadik Paulet Pariisist madalmaalaste deputatsioonist Prantsuse kuninga juurde, et hankida toetust võitluseks Hispaania vastu. Paulet arvates olevat kuningas lubanudki seda teha. Elisabethi aimused olid nüüd teostumas. Prantsusmaa tahtis sirutada oma kätt Madalmaade järele.

Madalmaade annekteerimine Prantsusmaa poolt oli ohtlik Inglismaa julgeolekule ja majanduselule. Oma geograafilise asendi tõttu võis Prantsusmaa neid provintse märksa täielikumalt absorbeerida kui kaugel asetsev Hispaania, kujunedes sel teel nii merel kui mandril Inglismaale ähvardavaks naabriks. Sellele lisandusid veel kartused majandusliku konkurentsi eest. Toimusid ju Antverpeni börsil kõik tähtsamad Inglise kaubanduslikud tehingud.

Takistada Madalmaade ühinemist Prantsusmaaga — see ülesanne on ajalooliselt olnud üheks kandvaks teguriks Inglise välispoliitika suuna määramisel. See osalt põhjustaski Saja-aastase sõja puhkemise, tõmbas Inglismaad korduvalt sõdadesse Louis XIV ja Suure Prantsuse revolutsiooni ajal, sundis Inglismaad välja astuma Belgia iseseisvuse ja erapooletuse eest 1830. aastate paiku ning takistas Inglismaad appi ruttamast Prantsusmaale 1870. a. Sama küsimus sai ka 1577. a. Elisabethile Inglise poliitilise elu tähtsamaks probleemiks.

Madalmaade küsimus ja Alençon'i hertsogi osa selles.

XVI saj. teisel poolel Madalmaais vallandunud rahutused Philipp II usulise ja poliitilise despootia vastu tõmbasid kaasa ka Inglis- ja Prantsusmaa. Madalmaade mässu organiseerija ja juhi, Oranje printsi Wilhelmi rahalised ressursid olid nii väikesed, et nende abil ei olnud võimalik murda vägeva Hispaania võimu. Vabaduse päästmiseks tuli paratamatult hankida välisabi. Seda otsitigi — esijoones Inglis- ja Prantsusmaalt, missuguste riikide isiklikud poliitilised ambitsioonid seisis Hispaaniaga vägagi selges kontrastis.

Madalmaade küsimuses ei võinud Inglismaa jääda erapooletuks. Säärasel korral oleksid avanenud Prantsusmaale soodsad võimalused kasustada neid rahutusi oma huvides. On mõningaid põhjusi arvamiseks, et Elisabeth andis madalmaalasele rahalist toetust juba 1568. a. Kui Oranje Wilhelmi vend Nassau Ludwig viibis 1571. a. Prantsusmaal toetuse hankimise pärast, pöördus ta samamõttelise sooviavaldusega ka selleaegse Pariisis asuva Inglise saadiku Walsinghami poole. Viimane, kelle südamesooviks oli protestantide võit katoliiklaste üle, soovitas madalmaalasele vastu tulla, rõhutades protestantismi huvide identsust Inglismaa saatuse küsimusega. Kuid Elisabethi vastus ei olnud kuigi julgustav. Ta ei tahtnud madalmaalasele nii suurel määral abi anda, et see oleks äratanud Philipp'i tähelepanu, mis võis esile kutsuda sõja Hispaaniaga.

Kuni 1572. a. kevadeni jäi Elisabeth Madalmaade küsimuses äraootavale seisukohale. Alles Coligny mõjul Prantsusmaal teostatud sõjalised ettevalmistused Hispaania atakeerimiseks Madalmaade kaudu ära-

tasid Elisabethi senisest passiivsusest. Ta abistas meregööse*) ning toetas inglaste vabatahtlike ekspeditsiooni saatmist mereäärsete linnade okupeerimiseks Madalmais.

Pärast Pärtliööd kutsus Elisabeth Prantsusmaa kartusel oma sõjalised jõud tagasi Madalmaist, soovides lepitust otsida Hispaaniaga. Seda sundisid teda tegema ka majanduslikud motiivid. Antverpeni kaubaturu sulgemise tõttu 1568. a. kannatas rängalt Inglise kalevitööstus. Kalevivalmistamine oli Inglismaal veel arenemisastmel ja kalev saadeti värvimiseks Madalmaisse. Seal leidis see endale ka peamise turu. Inglismaa ja Hispaania lähenemiseks pani aluse juba eespool mainitud Nymvegeni konventsioon 1573. a. Neid sõbralikke suhteid Hispaaniaga arendas Elisabeth edasi kolmel järgneval aastal. Charles IX surm ja Anjou hertsogi trooniletulek manitsesid teda ettevaatusele Prantsusmaa suhtes. 1575. ja 1576. a. oli isegi hetki, millal tundus, et mässuliste abistamise asemel ta ise suunab relvad nende vastu.

Oranje Wilhelmil tekkisid Elisabethiga konfliktid meregööside tegevuse pärast. Juba 1574. a. olid meregöösid blokeerinud sadamad Schelde jõe suudmes, et takistada hispaanlasi mere kaudu abiväge ja sõjavarustist toomast. Ainult erilise rahalise tasu eest võisid võõrriikide kaubalaevad hankida endale litsentsi hispaanlaste valduses olevasse Antverpenisse pääsemiseks Schelde kaudu. Inglise kaupmehed ei tahtnud aga kanda litsentsi hankimisest tekkivaid kulusid ning püüdsid salaja libiseda Scheldesse. See tõttu sattusid 1575. a. kevadel mitmed Inglise laevad meregööside kätte, kes need konfiskeerisid sõja-saagina.

Korduvalt oli Elisabeth esitanud kaebusi Oranje Wilhelmile meregööside tegevuse pärast. Kuid madal-

---

*) Göösideks nimetati Madalmaade vabadusvõitlejaid.

maalasil olid blokaadi teostamise suhtes Elisabethist erinevad vaated. Prints Wilhelm rõhutas oma õigust sulustada vaenlaste sadamaid või vähemalt kontrollida, missugust kaupa sinna veetakse. Elisabeth aga ei tunnustanud neid õigusi. 1576. a. kevadel otsustas ta resoluutsemalt välja astuda: ta laskis konfiskeerida Inglise sadamais madalmaalaste laevad. Oranje Wilhelm reageeris sellele kaubaseltsi „Merchant Adventurers“ kaubalaevastiku kinnipidamisega. Need laevad vabastas Oranje Wilhelm alles siis, kui mainitud kaubaselts talle oli kindlustanud laenu 253 000 floriini suurus.

Selline olukorra lahendus ei olnud sugugi Elisabethi meele järgi. Ta ähvardas karistada Oranje Wilhelmit ta üleoleva käitumise pärast. Uued korraldused anti välja madalmaalaste laevade konfiskeerimiseks Inglismaal ja neil asuvate kaupmeeste vahistamiseks.

Hoolimata oma vihast kartis Elisabeth siiski vahekorda Oranje Wilhelmiga äärmuseni viia. Viimane oli korduvalt andnud Elisabethile mõista, et niipea kui Inglismaa oma abi tagasi tõmbab, pöördub ta Prantsusmaa poole. Et Oranje Wilhelm juba vastavaid samme oli astunud, seda tõendasid Inglise agentide teated Pariisist. Ka Madalmaade siseoludes vaheajal aset leidnud sündmused sundisid Elisabethi revideerimisele võtma oma seniseid suhteid mässulistega.

4. märtsil 1576. a. oli surnud Madalmaade Hispaania asehaldur Luis de Requesens. Juba aprillis nimetas Philipp II ta järglaseks oma illegitiimses poolvenna, Lepanto kangelase Don Juan d' Austria. Viimase päralejõudmine Madalmaisega aga võttis aega, ja jäänud ilma juhita, hakkasid Hispaania palgasõdurid rüüstama Madalmaade linnu. Novembris langes nende kätte Antwerpen, kus nad panid toime metsiku hävitustöö. Valitseva anarhia tõttu ühinesid mässuliste maakondade Hollandi ja Zeelandiga kõik

teised Hispaaniale seni ustavaks jäänud provintsid. 8. novembril kirjutasid ühinenud provintsid alla Genti omavahelisele lepingule, nn. Genti patsifikatsioonile, mille põhjal Hispaaniaga suhete lahendamine jäeti kõigi provintside üldise esinduse — generaalstaatide kätte.

Genti patsifikatsioon muutis Madalmaais valitseva olundi poliitilise ilme. Seni oli Oranje Wilhelm tagajärjetult võidelnud väikesearvulise juhuslikult kogunenud mässuliste salkkonna eesotsas Hispaania ülemvõimu vastu. 1576. a. suvel oli nende jõud nii-võrd nõrgenenud, et lõplik alistumine tundus olevat lähema tuleviku küsimus. Kuid mõne kuuga oli toimunud ime. Hispaania valitsus oli kaotanud oma autoriteedi, Hispaania sõjavägi oli muutunud veriseks rüüstavaks salgaks; Oranje Wilhelm ei olnud enam tähtsusetu mässuliste salkkonna juhiks, vaid kõigi ühinenud Madalmaade provintside sõjaväe juhatajaks, kes võis nüüd teiste Euroopa riiklike vaimudega üheväärselt esineda.

Don Juani tulekut Madalmaisse kartsid nii Elisabeth kui ka kokkutulnud generaalstaadid. See romantiline sõdur, keda ümbritses Lepanto hiilgava võidu ausära, otsis endale kuningriiki. Juba 1569. a. nimetati ta nime Mary tulevase abikaasana. Ta tuli Madalmaisse vaid selleks, et mässulistega saavutada kokkulepet ja siis sealt edasi purjetada Inglismaale Mary vabastamiseks.

Kartusest Don Juani ees otsisid generaalstaadid abi nii Inglis- kui ka Prantsusmaalt. Isiklikud motiivid sundisid Elisabethi nüüd vastutulelikum olema. Tavalise kõhkleemiseta andis ta neile laenuks 20 000 naela, lubades hiljem lisaks veel anda 100 000, kui Don Juan ei peaks vastu võtma generaalstaatide poolt esitatud tingimusi.

Vastutulelik oli generaalstaatide suhtes ka Prantsusmaa. Henri III tahtis oma rahutule vennale

Alençonni hertsogile otsida Madalmaais maid kui ka tegevust. Alençonni hertsogi ja generaalstaatide vahel peeti elavaid läbirääkimisi. Prantsuse sõjaväge koondati Hainaut ja Artois provintside piirile. 1577. a. algul katkesid ajutiselt läbirääkimised. Generaalstaatidel õnnestus Madalmaisse jõudnud Don Juaniga saavutada kokkulepe ja sõlmida rahu. Kuid tehtud rahu kestis üksnes mõned kuud. Juuli lõpul Don Juan valutas ootamatult Namuri, rikkudes seega rahu ning provotseerides uue madalmaalaste vastuhaku. See tõttu uuenesid ka generaalstaatide suhted Alençonni hertsogiga ja 13. augustil 1578. a. kirjutati alla lepingule: Alençonni hertsog kohustus andma generaalstaatidele kolmeks kuuks 12 000 meest ja neid omal kulul ülal pidama, selle tähtaja möödumisel sõja lõpuni 3500 meest; vastutasuks sai Alençonni hertsog Belgia vabadusekaitsja tiitli Hispaania türannia vastu (*Défenseur de la Liberté Belgique contre la tyrannie Espagnole*) ja kolm piiriäärset linna.

See leping oli diplomaatiliseks võiduks madalmaalasil. Ta ei andnud Alençonni hertsogile muud kui vaid tühise tiitli ja kolm tähtsusetut linna. Lepingu põhjal ei võinud ta end vahele segada Madalmaade siseasjusse. Talle anti ainult lubadus juhul, kui madalmaalased peaksid end lõplikult lahti lööma Hispaaniast, uue valitseja valimisel eelistada teda kõigist teistest kandidaatidest. Nähtavasti see viimane punkt oligi tõmbejõuks, mis meelitas Alençonni hertsogit alla kirjutama talle vähesoodsale lepingule.

Ühenduses Madalmaade sündmustega tõusis 1578. a. kevadel uuesti päevakorrale Alençonni hertsogi abiellumise küsimus, mis oli soiku jäänud kahe aasta eest. Madalmaade operatsiooniks vajas hertsog rahalist toetust. Ususõdade tagajärjel oli Prantsusmaa sattunud majanduslikult viletsasse seisukorda ja Prantsuse kuningas ei suutnud venda abistada. Oma halva vahekorra pärast Henri III-ga Alençonni

hertsog ei tahtnudki temalt toetust vastu võtta, mis oleks süvendanud ta sõltuvust kuningast. Kõige soodsamad väljavaated raha saamiseks oleksid avanenud abiellumisel Inglise kuningannaga.

Märtsis 1578. a. ilmusid Londonisse Alençoni hertsogi saadikud, kes, vabandades hertsogi kauakestunud tähelepanematust, tõid teateid hertsogi soovist jätkata sõbralikke suhteid Elisabethiga ning tõstsid üles abieluküsimuse.

Alençoni vahelesegamine Madalmaade asjusse ei meeldinud Elisabethile. Talle oli teadmata, kelle ülesandel õieti toimis hertsog. Kui selle aktsiooni taga seisis Prantsusmaa kuningas, siis tuli Alençoni hertsog Madalmaist välja tõrjuda. Teotses hertsog aga iseseisvalt omal algatusel, siis oli võimalik abielulootuste andmisega juhtida ta operatsiooni Madalmais nii, et see oleks kasulik Inglismaale.

Elisabeth aga oleks meelsamini näinud, et tekkinud komplikatsioonid likvideeruksid iseendast. Inglismaa julgeoleku ja kaubanduse huvides oli kõige kasulikum Madalmais kiire rahu saavutamine, mis oleks kindlustanud madalmaalasile nende endised privileegid. See oleks murdnud Hispaania absoluutse võimu Madalmais ja oleks takistanud Prantsusmaa poolt ähvardava ohu kasvamist nende provintside arvel.

Juba korduvalt oli Elisabeth tagajärjetult sobitanud rahu madalmaalaste ja Philipp II vahel. Juunis 1578. a. saatis ta uuesti Walsinghami sama ülesandega Don Juani juurde. Viimane ei andnud Elisabethi ettepanekule kokkuleppele jõuda madalmaalastega mingit siduvat vastust. Ta informeeris ainult Inglise saadikut Philipp'i soovist anda Madalmaade konflikti lahendamine keisrile otsustada.

Nüüd jäi Elisabethile üksainus lahendus: abielumeelituste ja rahaliste toetuste mõjustusel sundida Alençoni hertsogit niivõrd laskuma Madalmaade operatsiooni, et see kutsuks esile sõja Prantsusmaa ja

Hispaania vahel. Inglismaa oleks siis võinud rahulikult pealt vaadata, kuidas ta vastased tekkinud võitluses nõrgestasid teineteist.

Pannud oma lootused Alençoni hertsogile, katkestas Elisabeth madalmaalasilise toetuse andmise. Juulis 1578. a. tõi Pfalzi krahv Johann Kasimir Saksamaalt 10 000 palgasõdurit Madalmaisse. Elisabeth oli organiseerinud omal kulul saksa sõdurite palkamise. Nüüd aga loobus ta oma kohuste täitmisest saksa tingisõdureile palga maksmisel, mispärast Johann Kasimiri sõjavägi lagunes kiiresti ja enamik sõdureid läks tagasi Saksamaale. Elisabethile isiklikult oli palju odavam lasta võidelda Alençoni hertsogil enda eest, et sellega säästa oma head raha.

Alençoni hertsog jätkas kosimist silmanähtava pealetikkuvusega. Ta vajab hädasti raha: juulis 1578. a. Madalmaisse tulnud Alençoni armee lagunes varsti, sest hertsogil puudus raha selle ülalpidamiseks. Madalmaalased suhtusid umbusklikult prantslastesse. Nad keeldusid hertsogile avamast oma linnade väravaid, mis lepingu põhjal talle olid lubatud. Detsembri lõpul oli hertsog sunnitud oma väe tagasi tõmbama Prantsusmaale.

Jaanuaris 1579. a. saatis Alençoni hertsog Londonisse oma „parima sõbra“, rafineeritud õukondlase Jean de Simier, kes oma galantse esinemisega võitis Elisabethi sümpaatiat. Vastavalt kuninganna harjumusele nimetada oma intiimsemaid sõpru loomade järgi, sai Jean de Simier endale varsti „ahvi“ hüüdnime. Alençoni hertsogi palavaile armastuskirjadele vastas Elisabeth samas toonis. Kuid abiellumise kohta ei andnud ta mingit kindlat lubadust. Ta soovis enne otsuse tegemist isiklikult näha Alençoni.

Päevakorral oleva abieluküsimuse suhtes tekkisid riiginõukogus märgatavad lahkkelid: Burghley oli abielu poolt, selle vastu aga seisid Walsingham ja Leicester.

Walsingham kartis, et abielu teostumisega Inglismaa satub Prantsusmaa mõju alla, sest Henri III-l polnud lapsi ja pärast oma venna surma oleks Alençon hertsog pärinud Prantsuse trooni. Inglise kuninganna ja hertsogi suure vanusevahe tõttu võis pärast Elisabethi ja Henri surma Inglise troon sel teel saada Prantsuse kuninga võimusesse. Lisaks neile kaalutlusile tulid veel usuküsimused. Kuigi Alençon hertsog ei olnud fanaatiline katoliiklane ja ta oli isegi võidelnud hugenottide poolel, pidi ta Prantsuse trooni pärijana siiski jääma katoliiklaseks, mis aga inglise rahva seisukohalt ei olnud vastuvõetav. Hispaania ja Prantsusmaa poolt ähvardavat ohtu oli Walsinghami arvates võimalik vältida hugenottide ja madalmaalaste abistamisega. Sisemised segadused ei oleks andnud nende riikide valitsejaile võimalusi Inglismaa vastu aktsiooni algatamiseks.

17. augustil 1579. a. saabus Alençon hertsog incognito Londonisse. Ta jäi siia ainult lühikeseks ajaks. Noore printsiga ei peetud abielu asjus ühtki tõsisemat läbirääkimist, vaid ta aeg seoti hommikust hilisööni bankettidega, ballidega ja muude lõbustustega. Elisabeth osutas talle suurimat tähelepanu. Kohe liigitas kuninganna ta oma intiimsemate sõprade hulka, andes talle „konna“ hüüdnime. Kuigi see nimetus ei olnud endast meelitav, tähistas juba hüüdnime andmise fakt kuninganna poolt näidatud sõpruseavaldust.

Nii pidutsedes möödus aeg kiirelt ja Alençon pidi lahkuma. Jumalagajätt kujunes kõige südamlikumaks. Simier kaebas, ta isand ei saavat ilma jumaliku kuningannata enam elada. Alençon ise saatis neli kirja Doverist ja kolm Boulogne'ist. Neis kirjeldas ta oma trööstimatut leina lahkumise üle. Pisarad voolavat järelejätmatult ta silmist. Kuninganna ustava teenrina suudlevat ta Elisabethi jalgu neid lahutava halasamatu mere kaldalt.

Walsingham oli õieti tabanud rahva meeoleolu, kui ta tähendas, et Elisabeth jäägu pigemini vallaliseks kui abiellub prantslasega.

Traditsiooniline vaen prantslaste vastu polnud veel kustunud inglise rahvas. Londonis vallandus samasugune meelepaha kui Mary ja Philipp'i päevil. Hispaania saadik haistis revolutsiooni puhkemist. Vaimulikud valisid jutlusiks tekste, mis olid sihitud kuninganna abielu vastu. Nad tegid seda niivõrd avameelselt, et kord kuninganna lahkus jutluse keskel kirikust. Londonis levitati kellegi maa-aadliku John Stubbs'i poolt koostatud pamfletti, mis kandis pealkirja: „Lahtise kuristiku avastamine, mis ähvardab neelata Inglismaad, kui prantsuse abielu teostub ja Jumal ise selle kordaminekut ei takista, et ta Tema Majesteedile selle patu karistamisväärsed tulemusi näitab“.

On mõningaid tõiku oletamiseks, et rahva opositsiooni abielu vastu ässitas Walsingham. John Stubbsi pamfletis avaldatud väited abielu vastu Alençoni hertsogiga ühtuvad enamikult Walsinghami vaadetege, millest võib järeldada, et Walsingham isiklikult oli kaastegev pamfleti koostamisel. Ka Elisabeth kahtlustas Walsinghami: ta tegi talle tugeva „peapesu“ ning eemaldas ta õukonnast paariks kuuks.

Karmilt summutas Elisabeth Londonis tekkinud opositsiooni avaldused. Pikas proklamatsioonis süüdistas ta rahva ässitajaid, kes olevat laimanud ta külalist ja seda rahvast, kellega ta tahtvat jääda sõbralikku vahekorda. John Stubbs vahistati koos pamfleti trükkija ja väljaandjaga; kohus mõistis nad parema käe kaotamisele. Trükkija amnesteeriti hiljem, kuid mõlemad teised pidid kandma oma karistuse. Pärast käe maharaiumist tõstis John Stubbs veel pahema käega kübara ja hüüdis: „Jumal kaitsku kuningannat!“

Pärast Alençoni hertsogi lahkumist jäi Simier

edasi Londoni. 20. oktoobril pidi parlament kokku tulema, et kinnitada kuninganna abielu lepingut Alençon'i hertsogiga. Kuid Elisabeth lükkas parlamendi kokkutuleku edasi. Riiginõukogu liikmeist moodustatud komitee, millest olid kõrvaldatud Walsingham ja Leicester, jõudis novembris abielulepingu tingimuste suhtes Simier'ga kokkuleppele. Elisabeth ei ratifitseerinud siiski veel lepingut, jättes endale kaks kuud aega rahva poolehoidu võitmiseks. Pärast selle aja möödumist lubas ta saata oma volinikud Prantsuse kuninga juurde lepingu kinnitamiseks.

Kaks kuud möödusid, Elisabethi volinikud ei ilmunud Pariisi. Alençon'i hertsog oli õnnetu. Ta mõistis nüüd, et Elisabeth ei võtnud ta kosimist tõsiselt. Burghley oli veendunud, et abieluküsimus on seega lõplikult päevakorrast kadunud. Võib olla, et see olekski nii kujunenud, kui nii mitmed järgneva aasta kestel Euroopas ja Inglise siseoludes aset leidnud sündmused ei oleks Elisabethi sundinud uuesti otsima Prantsusmaa sõprust.

Jaanuari lõpul 1580. a. suri Portugali kuningas. Et surnud kuningal polnud otseseid järglasi, esines trooninõudlejate hulgas ka Philipp II. Oli kuulda ta ettevalmistusist sissetungiks Portugali, et omandada selle riigi trooni. Šotimaal kõrvaldati 1580. a. lõpul Inglise-sõbralik regent Morton noore kuninga James'i sugulase Esmé d'Aubigny poolt, kes oli tulnud eelmisel aastal Prantsusmaalt Guise'ide agendina. Hoolimata Elisabethi vaheleastumisest surmati Morton ja võim šotis läks d'Aubigny kätte. Septembris 1580. a. maabus Irimaal paavsti poolt organiseeritud ekspeditsioon abiks mässavaile iirlasile. Samal aastal saabusid Inglismaale ka vastureformatsiooni esimesed võitlejad — jesuiidid, kes kandsid kaasas paavsti sekretäri instruktsiooni, milles Elisabethi suhtes kästi asuda järgmisele seisukohale: „Kuna see patuga koormatud naine valitseb kahe õilsa kristliku riigi

üle ja katoliku kirikule palju kahju ning mitme miljoni uskliku hinge kadumise on põhjustanud, pole enam tarvis kahelda selles, et see, kes ta kõrvaldab siit maailmast, ei tee mingit patust tegu, vaid osutab Jumalale suure teene.“

Suuri kartusi äratasid Elisabethis aga sündmused Madalmaais. Genti patsifikatsioonis ühinenud Madalmaade provintsidest tekkisid lahkkelid pärast Alençon'i hertsogi vägede tagasitõmbumist. Lõunapoolsed katoliiklikud provintsid ei suutnud usuasjus kokku leppida põhjapoolsete kalvinistlike elanikega. Asjatult tegi Oranje Wilhelm katseid nende lepitamiseks. 1579. a. algul lagunes Gentis rajatud liit kaheks: lõunapoolseks katoliiklikuks liigaks ja põhjapoolseks protestantlikuks, nn. Utrechti uniooniks. Viis kuud hiljem katoliiklik konföderatsioon liitus Hispaaniaga. Võitlust jätkama jäid vaid 7 põhjapoolset provintsi.

Pärast Don Juani surma 1578. a. oli Philipp II määranud uueks Madalmaade asehalduriks Parma printsi Alessandro Farnese, kes osutus oma eelkäijaist veel osavamaks diplomaadiks ja väejuhiks. Ilmne oli Oranje Wilhelmile, et võitluse edukaks lõpuleviimiseks oli vaja tõhusat toetust väljastpoolt. Et Elisabethilt polnud lootuda abi, pöörduti uuesti Alençon'i hertsogi poole. Mässulised ütlesid end lõplikult lahti Philipp'ist ning pakkusid ülemvõimu enda üle Alençonile.

Nende sise- ja välisvaenlaste poolt varitseva ohu survele pidi Elisabeth uuesti lähenema Prantsusmaale ning hellitama Alençon'i hertsogis lootusi nii mitu korda nurjunud abiellumiskavatsuste teostumiseks. Meeleldi oleks Elisabeth ise abielule eelistanud liitu Prantsusmaaga. Kuid Prantsuse kuningas ja Katarriina di Medici ei tahtnud kuulda mingist liidust ilma abiellumiseta, kartes, et alati kõhklev ja üksteisele vastukäivaid otsuseid andev Elisabeth kasustab liitu

Prantsusmaaga vaid selleks, et Prantsusmaad meelitada sõdima Hispaaniaga ning siis ise jääda rahulikuks pealtvaatajaks.

Ka Alençoni hertsogile endale oli kasulik jätkata Elisabethi kosimist. Inglise kuninganna tulevase abikaasana tõusis ta prestiiž madalmaalaste silmis ning avanesid soodsamad krediitdivõimalused Madalmaade ja Itaalia pankurite juures.

Oktoobris 1581. a. Alençoni hertsog tuli uuesti Inglismaale. Tundub, et hertsogil endal oli vähe lootusi abiellumiseks ja ta Inglismaale tuleku peamiseks eesmärgiks oli soov hankida Elisabethilt raha. Elisabeth oli nõutu hertsogi tuleku suhtes. „Ütelge ometi, mida pean ma tegema,“ kirjutas ta Burghley'le.

Hertsogile endale ei avaldanud kuninganna oma meelepaha. Osavalt jätkas ta koketset armumängu, minnes oma suhtlemises hertsogiga niisuguste familiarlasteni, et sellest välisriikide diplomaadid said šokeeritud. Pealtvaatajad ei kahelnud enam, et kuninganna on pööraselt armunud oma inetusse „konnaprints“.

Elisabethi armatsemine lõppes 22. novembril dramaatilise stseeniga. Prantsuse saadiku ja kõigi õukondlaste juuresolekul andis Elisabeth lubaduse, et hertsog saab ta abikaasaks, kinnitades oma ütlust hertsogi suudlemisega ja sõrmuse andmisega.

See kuninganna avalik deklaratsioon mõjustas nii mitmeti inglasi. Mõned naersid rõõmu pärast, teised aga olid rusutud kurbusest. Skeptiliseks jäi üksnes Inglise poliitilisest elust hästi informeeritud Mendoza, kes nägi lavastatud stseenis ainult Elisabethi oportunistlikku teesklemist.

Hispaania saadik ei eksinud oma arvamuses. Hoolimata antud lubadusest Elisabeth ei mõelnudki abi-elusidemetele kindlustamisele Alençoni hertsogiga. Arvatavasti demonstreeris Elisabeth selle stseeni Prantsuse kuninga meelitamiseks defensiivliidu loo-

miseks Hispaania vastu, mille kohta olid läbirääkimised käimas Pariisis. Henri III aga ei lasknud end enam mõjustada tühiste lubadustega. Ta nõustus liitu sõlmima alles pärast abielu ametlikku teostumist. Pettunud oma lootuses, hakkas Elisabeth tagasi tõmbuma.

Teisiti aga mõtles hertsog ise. Ta ei tahtnud lasta kuningannal temast seekord enam nii kergesti lahti saada. Elu Inglise õukonnas oli mugav ja meeldiv. Alençon unustas Madalmaad ja ei mõelnudki enam lahkumisele.

Situatsioon kujunes Elisabethile piinlikuks. Riiginõukogu soovitas mõjustada hertsogit lahkumisele rahaandmisega. Vastumeelt haaras Elisabeth kinni sellest abinõust. Ta lubas Alençonile laenata 60 000 naela, millest pool oleks talle makstud 15 päeva pärast tema lahkumist ja ülejäänud osa 50 päeva hiljem. Kuid ka neist lubadusist ei piisanud. Kuninglik kosilane ei nõustunud enne minema, kui talle lubatud summast juba kohe 10 000 naela pole kätte antud. Lõpuks 1. veebruaril 1582. a. asus Alençon hertsog tagasiminekule. Kuninganna ja kogu õukond saatsid teda Canterbury'ni. Kolm sõjalaeva rohkearvulise saatjaskonnaga, mille hulgas oli ka Leicester, viisid ta Madalmaisse. Näiliselt oli Elisabeth õnnetu hertsogi lahkumise üle. Ta lubas meeleldi anda miljoni, kui ta „konn“ ujuks jälle Thames'i vetes.

Samal ajal instrueeris ta aga Leicesterit paluda Oranje printsi, et see ta kosijat Madalmais tugevasti kinni hoiaks.

Ka hertsogi Madalmais viibimise ajal jäi Elisabeth temaga kirjavahetusse. Veel ikka andis ta lootusi abiellumiseks, Alençon aga nõudis raha. Augustis 1582. a. Elisabeth saatis talle 15 000 naela. Kuid siis teada saanud, et Prantsuse kuningas on talle läkitanud toetuseks sõdureid, lõpetas ta abiandmise.

1583. a. tõi pöörde Madalmaade sündmustesse.

Ootamatult tungis Alençon'i hertsog jaanuaris Antwerpenisse, et seda linna saada oma võimusesse. Kuid katse ebaõnnestus ja Alençon ise otsis pääsemist põgenemise teel Prantsusmaale. 10. juunil 1584. a. tabas teda siin surm.

Suure kurbusega leinas Elisabeth hertsogit. Kolme nädala kestel ei möödunud päeva pisarateta. Elisabeth nimetas end „üksildaseks leseks“. Küüniliselt aga tähendas Prantsuse saadik Elisabethi kohta, et see valitseja suutvat mängida iga osa, mida ta soovib.

30. juunil langes mörvari ohvriks Oranje Wilhelm. Ta surm oli suureks kaotuseks Inglismaale. Ligi kaudu 20 aasta kestel olid Madalmaade mässulised eesotsas Oranje Wilhelmiga moodustanud Inglismaale kaitsevall Hispaania sõjaliste ürituste vastu, sidudes Philipp II sõjalisi jõude siseriigis. Printsi surmaga aga hakkas kaitsevall vankuma. Madalmais polnud meest, kes oleks suutnud asendada kadunut. Karta oli nüüd, et madalmaalaste vastupanu murdmine Hispaania poolt on vaid lähema tuleviku küsimus.

13.

Mary Stuart'i protsess ja ta traagiline surm.

Pärast Ridolfi konspiratsiooni jäi Mary Stuart edasi krahv Shrewsbury järelevalve alla, viibides enamasti Sheffieldi lossis, kust ta ainult vahetevahel lossis ettevõetud suuremate puhastustööde ajal lahkus.

Kõik abinõud olid tarvitusele võetud, et takistada šoti kuninganna põgenemist. Mary kirjavahetus allus Shrewsbury kontrollile. Lossist võis ta väljuda ainult valvurite saatel. Keegi ei võinud ta jutule pääseda ilma sellekohase loata. Lossi kaitseks olid üles seatud vahipostid lossi ümbrusse ja lähedal asuvaisse küladesse.

Hoolimata neist ettevaatusest tingitud vabadusekitsendusist osutati Mary Stuart'ile ta kõrgele päritolule vastavat lugupidamist. Teda ümbritses väike hoovkond ja rohkearvuline teenijaskond neist isikuist, keda ta ise endale oli valinud ja kelle ustavuse ta ka seetõttu omas. Einestamise ajal istus ta erilise baldahhiini all, nagu kojaetikett nõudis seda kuningannale.

Mary tervislik seisund oli aastatega halvemaks muutunud: teda piinasid reumaatilised valud. Need takistasid teda ka jahil käimast, mille vastu ta tundis suurt huvi. Vananedes ta veetis oma aega käsitööga ja väikeste sülekoerte ning lindude eest hoolitsemisega. Oma tikandusi saatis ta sageli Elisabethile kingituseks, kes need ka sõbralikult vastu võttis ja isiklike kinkidega neile vastas.

Rahulikumale iseloomule oleksid need olud, milles põgenenud Šoti kuningannal tuli elada Inglismaal, olnud täiesti talutavad. Kuid Mary omas, nagu ta ise väljendas, „suure südame“: ta kired olid taltsutamatud. Pärast paljusid pettumusi ja kauakestnud vangipõlve ei kaotanud ta siiski lootust kord oma vanglast lahkuda Inglismaa kuningannana. Ta intrigeeris edasi kõikjal ja kõikidega, kes vaid ta vastu huvi tundsid. Ta tegi seda naiivselt, ettevaatamatult, usaldades pimesi oma salajasi agente, kellest mitmed seisis Inglise salaluure teenistuses.

Oma isikliku intrigeerimisega ei oleks Mary saanud kahjustada Inglismaad, kui tal abiks poleks olnud välismaail tugevaid sõpru. Paavst, Guise'id ja Hispaania kuningas agiteerisid järelejätmatult Mary kasuks ning septsesid salaplaane tema vabastamiseks, et talle võita trooni ketserlikult Elisabethilt.

Esimesed suuremad salaseptsused pärast Norfolk'i surmamist 1572. a. tekkisid ühenduses Don Juan d'Austriaga.

Nagu eespool juba mainitud, määras Philipp II

pärast Luis de Requesens'i surma Don Juani Madalmaade asehalduriks. Kuid noor Lepanto kangelane hellitas kaugeleulatuvamaid plaane, kui ainult sõdida „joomarite-flaamlastega“, nagu ta iseloomustas madalmaalasi. Ta tahtis nendega kiires korras teha rahu, purjetada siis üle kanali Inglismaale, vabastada romantiline Šoti kuninganna ja abielluda temaga, et siis ühiselt astuda Inglise troonile. Philipp II pooldas neid kavatsusi. Ta soovitas teostada invasiooni Hispaania vägede lahkumisel Madalmaist.

Jõudnud Madalmaisse, hakkaski Don Juan tegema eeltöid oma sepitsuste teostamiseks. Ta pidas rahuläbirääkimisi mässulistega ja tegi ettevalmistusi Hispaania sõdurite kojusaatmiseks mere kaudu. Nendega tahtis ta ootamatult tungida Inglismaale. See pärast palus ta detsembris 1576. a. Elisabethi anda lahkuvaile Hispaania laevadele ulualust, juhul kui torm peaks neid ajama Inglise sadamaisse.

Walsingham, kelle juhtimisel Inglismaa salaluure kujunes eeskujulikumaks Euroopas, sai aegsasti teada Don Juani sõjaplaanist. Kohe seati Inglismaa kaitseisukorda ning hoolitseti selle eest, et kuuldused sõjalisest ettevalmistusist jõuaksid Don Juanini. Hispaania seekordne invasioon jäi ära. Seda tuleb lugeda eriti Oranje Wilhelmi teeneks, kes esimesena avaldas protesti mässulistega 1577. a. saavutatud kokkuleppe põhjal Madalmaist Hispaania palgasõdurite mere kaudu kojusaatmise vastu. Ka ei jätnud Madalmaade edaspidised sündmused enam aega mõtlemiseks Inglismaast. Madalmaalastega tehtud rahu kestis ainult mõned kuud, sõda algas samal aastal uuesti, kuni lõpuks Inglismaa õnneks 1578. a. surm kutsus ära Lepanto kangelases ühe ta suurima vaenlase.

Teine aktsioon võeti ette Mary kasuks paavsti poolt Iirimaa kaudu, toetudes iirlaste rassilisele ja usulisele erinevusele inglasist.

Iirlased olid ustavaks jäänud katoliku usule ja

talusid vastumeelselt inglaste ülemvõimu, mistõttu paavsti käsilased leidsid siin soodsa pinna teotsemiseks. 1579. a. maabus Iirimaal paavsti poolt pühitsetud esimene ekspeditsioon, millele järgnes 1580. a. sügisel teine. Kuigi mõlemal korral oli iirlasile appi tulnud vaid väikesearvuline salkkond, mis kohe hävitati inglaste poolt, oli neil paavsti üritustel siiski suur moraalne tähtsus. Iirlaste vastuhakkamine Inglise valitsusele omandas katoliiklaste silmis paavsti proteksiooni all peetava püha ususõja ilme ning Elisabeth teadis nüüd seda kindlamini, mida ta võis oodata iirlasilt.

Suuremaid lootusi aga panid Mary protežeerijad sellele aktsioonile, mida nad kavatsesid teostada Guise'ide poolt Šotimaale saadetud d'Aubigny (hiljem nimetatud krahv Lennox'iks) kaudu.

Mais 1582. a. vahistati Šoti-Inglise piiril hambaarstina rõivastunud Hispaania saadiku Mendoza kuller Šoti jesuiidi Creightoni juurde. Vahistatud kulleril õnnestus ära osta oma valvureid ja põgeneda. Juhuslikult aga jättis ta maha peegli, mille tagumisele küljele olid peidetud kirjad. Neist selgus, et Inglismaa vastu on tekkinud mingisugune konspiratsioon, millesse on segatud Mary Stuart, Philipp II, jesuiidid ja Lennox. Septembris saadi uusi lisateateid. Šotimaal olid Lennox'i vastased vahistanud viimase välismaa agendi George Douglase, kes usutlemisel tunnistas üles, et Lennox oli regulaarselt ühenduses olnud Mary Stuart'iga Prantsuse Londoni saadiku kaudu.

Toetudes neile andmeile asus asja jälgimisele Walsingham. Ta ostis ära Prantsuse saadiku kullerid, kelle kaudu ta kontrollis saadiku kirjavahetust. Samuti õnnestus Walsinghami spioonidel kontakti astuda Prantsuse saatkonnaga ja ära osta saatkonna sekretäri. Viimane kopeeris Walsinghamile kõik kir-

jad, mis vahetati Prantsuse saadiku Mauvissière'i ja Mary Stuart'i vahel.

Oma salaagentidelt sai Walsingham teada, et Nicholas Throgmortoni vennapoeg Francis Throgmorton külastavat öösiti Prantsuse saatkonda, et sinna tuua Mary Stuart'i salateateid. Kuus kuud jälgisid spioonid Francis Throgmortoni tegevust. Lõpuks novembris 1583. a. ta vahistati. Throgmortoni paberite hulgas leiti Inglise katoliiklikkude aadlike nimestik ja mõnede sadamate plaanid, mis olid kõige sobivamad võõra sõjaväe maabumiseks; samuti Elisabethi vastu välismaal avaldatud pamfletid.

Piinamistega sunniti Francis Throgmortoni üles tunnistama selle naise saladusi, kes talle olnud „kõige armsam maailmas“. Sellest selgus, et hertsog Henri Guise valmistus paavsti ja Philipp'i toetusel invasiooniks Inglismaale, et vabastada Mary Stuart'it. Francis Throgmortoni vend Thomas oli augustikuus Prantsusmaalt saadetud Inglismaale, et ässitada Inglise katoliiklasi mässuks Elisabethi vastu ning fikseerida laevade maabumiseks sobivaid kohti. Francis möönas oma koostööd vennaga, mispärast ta ka oli üles märkinud mõnede vaenlaste operatsiooniks arvesse tulevate sadamate plaanid ja nende läheduses elavate isikute nimed, keda oleks võidud kaasa tõmmata.

Throgmortoni ülestunnistamisel paljastusid osalt Henri Guise'i septsused Inglismaa vastu. Juba 1582. a. oli ta kavatsenud atakeerida Inglismaad Šotimaa kaudu. Krahv Lennox pidi avama talle Šotimaa väravad. Kuid Lennox'i langus ja ta lahkumine Šotimaalt detsembris 1582. a. sundisid Henri Guise'i otsima uusi vahendeid. Nüüd juba otsustati atakeerida Inglismaad kahelt poolt, põhjast ja lõunast. Põhja-invasiooni juhiks määrati Mary Stuart'i lähima nõuandja, Glasgow peapiiskopi vennapoeg, lõuna-operatsiooni juhtimise aga pidi enda kätte võtma Henri Guise ise. Samal ajal oleksid veel hispaanlased saat-

nud dessandi Iirimaale ja Baieri hertsog tunginud Norfolk'i krahvkonda.

Throgmortoni paljastused selgitasid ka Inglismaal olevate välismaa saadikute osavõttu konspiratsioonist. Walsingham oli seni kõige rohkem kahtlustanud Mauvissière'i, arvates, et tema kaudu Guise'id põimisid oma salaniite Inglismaal. Kuid pidevast järelevalvest hoolimata ei õnnestunud avastada ühtki kompromiteerivat fakti Prantsuse saadiku süüdistamiseks. Arvatavasti ei leidnud Henri Guise Prantsuse kuningalt toetust oma kavatsusiks, mis pärast ka Prantsuse saadikut Londonis ei pühendatud lähemalt konspiratsiooni saladusisse.

Throgmortoni ülekuulamisel aga selgus, et Elisabethi vaenlaste tegevuse peastaabiks oli Londoni Hispaania saatkond. Hispaania saadik Bernardino de Mendoza oli olnud Throgmortoni lähimaks usaldusosaliseks, kelle kaudu toimus ka Mary Stuart'i kirjavahetus välismaa konspiraatoritega. Mendoza oli kontaktis Šoti ja Inglise jesuiitidega ning sai hertsog Guise'ilt lähemaid instruksioone Inglise katooliklaste õhutamiseks mässule.

Throgmorton pidi lepitama oma süü tapalaval. Mendoza sai aga 19. jaanuaril 1584. a. käsu viibimata lahkuda Inglismaalt. Protestides lahkus Mendoza Londonist, sulgedes enda järel mitmeks aastaks Hispaania-saatkonna uksed.

1584. a. algul oli Walsinghami kätte sattunud koopia Mary kirjast Mauvissière'ile; selles ta palus saadikut avaldada Francis Throgmortonile oma suurimat tänu nende raskuste eest, mis ta on pidanud kannatama tema pärast. Samal aastal peeti ka Madalmaais arvatavasti Walsinghami ülesandel kinni laev, millel viibis Šoti jesuiit Creighton, kes endaga kaasas kandis üht itaaliakeelset kirjutist. Vahistamisel rebis Creighton kirjutise katki ja viskas tükid üle parda. Kuid tuul ajas visatud paberitükid tagasi laevatekile,

kus tükkide koostamisel tutvuti kirjutise sisuga. Siin oli üksikasjaliselt kirjeldatud 1582. a. konspiratsioon, mis taotles Elisabethi kõrvaldamist Mary Stuart'i kasuks.

Saadud andmed ei lasknud enam kahelda Mary kaasteadmises Elisabethi vastu alatud aktsioonis. Tõusis küsimus, mida tuli teha Mary'ga, kui samal ajal tema intriigidesse põimitud isikud pidid lunastama oma süü tapalaval.

Inglise protestandid, eriti Walsingham, oleksid meeleldi näinud Mary andmist timuka kätte. Nii kaua kui Šoti kuninganna viibis Inglismaal, ei võinud inglased iialgi kindlad olla siserahutuste ja riiki ähvardavate välisinvasioonide eest. Paavst, Philipp II ja Guise'id ei pidanud võitlust Mary isikliku hüveolu eest, vaid temas kehastunud katoliiklike püüdluste pärast. Mary Stuart oli saanud Inglise ja Šoti katoliiklaste sümboliks, kelle restaureerimine Šotimaal ja asetamine Inglise troonile oleks kaasa toonud ka katolitsismi võidu neis mõlemas riigis.

Inglise protestandid mõistsid selle võitluse tähtsust. Arusaadav on, miks meelepahatorm valdas kõiki Inglise protestante Elisabethi vastu sihitud komplottide avastamisel. Rahvas põlvitas Elisabethi ees Londoni tänavail, paludes Jumalat säästa neile nende kuninganna ja karistada kõiki neid, kes tema vastu halba sepiptesid.

Oranje Wilhelmi kallal 1584. aastal toimepandud atentaat pani mõtlema Inglise protestante olukorra tõsidusele. Mis saab siis, kui Elisabeth kõrvaldatakse ühel päeval samal teel? Juba enne Throgmortoni vahistamist oli keegi noor katoliku aadlik Warwickshire's ütelnud oma sõpradele, ta minevat Londonisse, et surmata kuningannat, „seda madu ja ussi“. Ta sattus selle asemel aga Towerisse.

Inglismaal valitseva seadusliku korra juures oli katoliiklastel seda kergem teostada atentaati Elisa-

bethi kallal, et kuninganna surmamise korral ei võinud juriidiliselt ükski isik alata juurdlust toimunud süüteo kohta ega karistada mõrvarit. Kuninganna surmaga lõppesid kõigi riigiametnike volitused. Säärasel juhul oleks Mary pääsenud takistamatult troonile.

Oktoobris 1584. a. otsustas riiginõukogu astuda samme säärase olukorra vältimiseks. Asutati vande-liit, mille liikmed tõotasid juhul, kui Elisabethi kallal peaks ette võetama atentaat, surmata selle kordasaatja ja takistada selle isiku troonilepääsemist, kelle huvides atentaat ette võeti. Ärakirjad liidu põhikirjast saadeti mööda riiki koos üleskutsega kõigile inglasile astuda tähendatud liidu liikmeiks. Rahva suur sümpaatiat Elisabethi vastu ilmnes ka see-kord: ainult Yorkshire's üksinda oli novembrikuu lõpuni liitu astunud üle 7000 isiku.

Missugusele seisukohale asus Elisabeth ise Mary küsimuses?

Kõigi raskete riiklikkude küsimuste lahendamisel ei tahtnud Elisabeth otsust kunagi langetada nii, et selle tulemusi oleksid võinud ta vaenlased kasustada sõja algamiseks Inglismaa vastu. Samasugused kalku-latsioonid seisid ühenduses ka Mary Stuart'i probleemiga. Endise Šoti kuninganna viibimine vahialu-sena Inglismaal oli ohtlik Elisabethi julgeolekule, kuid tema tapalavale saatmine oleks võinud välja kut-suda kättemaksuaktsiooni katoliiklaste poolt. Kõige kergem oleks olnud asja likvideerida Mary üleand-misega šotlasile.

Vastavaid läbirääkimisi algaski Elisabeth Šoti regendiga Mar'iga pärast Pärtliöö sündmusi 1572. a. Elisabeth oleks meeleldi näinud, et šotlased vastu võtaksid Mary, annaksid ta kohtu kätte ning siis ta juures surmaotsuse täide viiksid. Šoti regent nõustus küll Mary't tapalavale saatma, kuid ta soovis, et ka Elisabeth osalt selle teo eest vastutust kannaks.

See aga oligi, mida Elisabeth kõigiti püüdis vältida. Seepärast nurjusidki tookordsed läbirääkimised.

Aprillis 1583. a. astus Elisabeth isiklikult ühendusse Mary Stuart'iga. Ta oli nõus Mary't vabastama tingimusel, et ta poeg James liituks Inglismaaga ning annaks koos Prantsusmaaga kindlad tagatised selleks, et tulevikus Mary ei ürita mingit vaenulikku aktsiooni Inglismaa vastu. Vabastatud Mary oli siiski vähem ohtlik kui ta vahialusena jätmine Inglismaale, missugusel juhul iga vaenlane võis leida vabandavat põhjust sõja algamiseks Elisabethi vastu.

Näha oli, et vangistatud Šoti kuninganna igatses saada vabaks. Ta oli oma mööndusis Elisabethile väga vastutulelik, lubades tema õiguste restaureerimise korral liitu jääda Inglismaaga ja Šotis kindlustada protestantidele usupuutumatus.

Throgmortoni komploti avastamine katkestas ajutiselt läbirääkimised. Pärast selle afääri likvideerimist jätkati neid uuesti. Tundub, et Elisabeth nüüd enam ei mõelnud Mary vabastamisele. Küll aga tahtis ta viimasele anda sääraseid lootusi, et Mary mõjustaks James'i alistuma Elisabethi autoriteedile.

Läbirääkimised nurjusid. Mary nõudis lepingu ratifitseerimist ja tema vabastamist enne, kui ta Šotis Elisabethi kasuks välja astub. Elisabeth aga vastupidi nõustus lepingut kinnitama alles siis, kui Mary on viinud James'i niikaugele, et see häälestaks oma poliitilise tegevuse Šotis Inglise-sõbralikumaks.

Elisabeth eksis, kui ta pani lootusi Mary isiklike autoriteedile James'i mõjustamisel. Bothwelliga abiellumisest saadik ei olnud Mary näinud oma poega. James'i kasvatajaks oli too George Buchanan, kes oma poleemilises kirjutises *Detection* Mary't süüdistas James'i isa mõrvas. Arusaadav on, et selle isiku mõjul nooresse James'i ei jäädvustatud ilusaid mälestusi emast.

James kasvas üles ainuüksi endast lugupidamises,

üle hinnates oma võimeid ning suhtudes üleolevalt teistesse valitsejaisse. „Armastava pojana“ deklareeris ta küll oma soovi kaasa aidata Mary vabastamiseks, kuid varsti andis ta mõista, et tagasituleku korral Šotimaale Mary peab leppima vaid nende õigustega, mis talle jäetakse. Kõik James'i püüdlused olid suunatud sellele, et üksinda omandada Šoti trooni. Seepärast ei astunud ta ka aktiivselt välja oma ema kaitseks. Talle isiklikult oli kasulikum Mary edasijäämine Inglismaale.

Kohutav tõde — olla hüljatud oma poja poolt — selgus Mary'le. Meeletus vihas paiskas ta ähvardavaid ütlusi oma poja pihta. Võib olla, et pettumus James'is hoogustaski teda seda innukamalt laskuma uude konspiratsiooni, mis viis lõpuks selle paljuvaevatud naise tapalavale.

Jaanuaris 1585. a. paigutati Mary Staffordshire's asuvasse kindlasse Tutbury lossi. Pehme järeleandliku Shrewsbury asemele määrati ta valvuriks endine Inglise saadik Pariisis Amias Paulet, kes oli tuntud äraostmatu ja karmi mehena. Sama aasta lõpul viidi Mary üksildasse veekraavidega ümbritsetud Chartley lossi, kus seati üles püüdis, mille lõksu ta langes. Mary'le võimaldati kirjalikult ühendusse astuda oma sõpradega. Selleks organiseerisid Mary salaagendid, kes olid ühtlasi ka Inglise salaluure teenistuses, salaposti. Sel teel sattusid kõik Mary kirjad Walsinghami kätte.

Mary salajasest kirjavahetusest selgus varsti, et mõningate noorukite poolt organiseeriti kellegi vaimuliku Ballard'i eestvõttel uut atentaati Elisabethi vastu. Ballard'il õnnestus meelitada oma salanõusse ka noort aadlikku Anthony Babingtoni, kes oli varem olnud paažiks Shrewsbury'de juures ja seetõttu tundis Mary't ka isiklikult.

Mitte poliitilised kaalutlused, vaid kuulsusejanu tiivustas konspireerivaid romantilisi noorukeid korda

saatma tegu, mis nende arvates asetaks nende nimed maailma kangelaste hulka. Babington, kes oma ise-loomult sobis rohkem filosoofiks kui kangelaseks, tegi kellelegi kunstnikule koguni ülesandeks jäädvustada maalis teda ja teisi „kangelasi“ nende poolt kordasaadetud õilsa töö mälestuseks.

Babington informeeris vandeseltslaste kavatsusist Mary't. Kava oli järgmine: kuus aadlikku pidi surmama Elisabethi, samal ajal tõttaksid aga teised vandeseltslased Chartley'sse ja vabastaksid Mary Inglismaale tunginud võõra armee toetusel.

17. juulil 1586. a. saatis Mary Babingtonile oma nõusoleku ta vabastamiseks kavatsetud mässu üritamiseks, välismaa invasiooniks ja Elisabethi surmamiseks. Mary vastus sattus Walsinghami kätte. Kõik vandeseltslased vahistati ja saadeti tapalavale septembris 1586.

Sama kuu algul tuli riiginõukogu kokku Mary küsimuse arutamiseks. Üksmeelselt otsustati paigutada Mary Towerisse ja anda kohtu kätte. Elisabeth andis nõusoleku Mary vastu protsessi alustamiseks. Kuid Toweri asemel paigutati Mary Elisabethi soovil Fotheringay lossi.

11. oktoobril 1586. a. tuli Fotheringay'sse kokku Mary süü juurdlemiseks 36-liikmeline kohtunikest ja riiginõunikest moodustatud komisjon, kuhu kuulusid ka Burghley ja Walsingham. Mary kiri Babingtonile moodustas peamise süütõendise. Mary eitas selle kirja kirjutamist Babingtonile, süüdistades Walsinghami kirja võltsimises, et teda tapalavale saata. Hiljem Mary siiski mõnas, et ta olevat Babingtonile andnud oma nõusoleku tema vabastamiseks kavatsetud mässu üritamiseks. Kuid kategooriliselt eitas ta, et ta kunagi oleks ässitanud vandeseltslasi Elisabethi surmamisele. Kuid Mary mõlemad sekretärid vandega tõendasid kohtu ees, et kohtu poolt esitatud kiri vastas sisult täiesti sellele, mis Mary saatis Babingtonile.

27. oktoobril 1586. a. langes kohtu otsus. Mary leiti süüdi olevat atentaadi organiseerimises Elisabethi vastu, millise süü ta pidi lunastama tapalaval. Paar päeva hiljem kokkutulnud parlament ratifitseeris selle otsuse ning mõlema koja poolt esitati Elisabethile petitsioon, milles nõuti selle kohtuotsuse täideviimist.

Elisabeth ei andnud parlamendile esitatud petitsiooni kohta kindlat vastust. „Kui ma teile ütlen,“ lausus ta parlamendi deputaatidele, „et ma täidan petitsioonis esitatud palve, siis ma ütlen teile rohkem, kui mõtlen; kui ma aga ütlen, et ma seda palvet ei täida, siis ma ütlen rohkem, kui teil seda vaja teada on. Ja nii ma pean andma teile vastamata vastuse.“

Parlamendi petitsiooni survele pidi Elisabeth Mary suhtes tehtud kohtuotsuse, mida seni peeti saladuses, avalikult välja kuulutama. See toimuski detsembrikuu esimestel päevadel 1586. a.

See oli samm edasi, kuid siiski mitte lõplik samm. Veel puudus surmaotsuse legalne ratifitseerimine kuninganna poolt. Endine Hispaania saadik Londonis Bernardino de Mendoza, kes hästi tundis Elisabethi iseloomu, arvas, et ta surmaotsuse väljakuulutamisest kaugemale ei lähe. Prantsusmaalt ja Šotist saabusid saadikud, kes palusid Mary elu eest. See avaldas mõju: Elisabeth ei söandanud Mary't tapalavale saata.

Jaanuaris 1587. a. avastati uus konspiratsioon Elisabethi vastu, millesse arvati segatud olevat Prantsuse saadik ja ta sekretär. Juurdlusel ei läinud korda kindlaks teha kummagi isiku süüd. Mõned faktid lasuvad oletada, et see konspiratsioon oli välja mõeldud mõningate riiginõukogu liikmete, esijoones Walsinghami poolt, et mõjustada Elisabethi Mary't saatma tapalavale.

Trikil oli mõju. Elisabeth lõpuks veendus, et kui ta ise tahab elada, peab surema Mary. 1. veebruaril 1587. a. kutsus Elisabeth enda juurde teise riigisekre-

täri William Davisoni, laskis tuua Mary surmaotsuse ja kirjutas sellele alla. Davison viis otsuse lordkantslerile, kes selle varustas riigipitsatiga. Nüüd ei jäänud muud, kui vaid otsus täide viia.

8. veebruaril 1587. a. astus endine Šoti kuninganna Mary Stuart tapalavale pärast ligikaudu 20-aastast vangipõlve. Rahulikult võttis ta vastu surmaotsuse, alistudes vaikselt oma saatusele. „Minu armas,“ ütles ta nutvale naisteenijale, „sa peaksid rõõmustama, et nüüd lõpuks Mary Stuart'i kannatused on leidnud oma kauaigatsetud lõpu.“

Kui timukas Mary pea üles tõstis, kukkus sellelt maha parukas, mille alt tulid nähtavale hallid juuksed. Üks Mary väikestest koertest tuli laiba juurde ja aetas end maharaiutud pea ja õlgade vahele verre.

„Peatudes selle väga šarmika ja väga õnnetu naise haua kõrval,“ ütles inglise ajaloolane Conyers Read, „ei saa me siiski unustada, et ta endast moodustas ähvardava ohu Inglismaa julgeolekule.“

Pärast Mary surma võisid inglased jälle vabamalt hingata. Kirikukellade helinad, ilutulestikud, kahu-rite paugud kuulutasid Londoni elanike rõõmu.

Morn oli ainult Elisabeth ise. Ta ei söönud ega maganud. Meeleldi oleks ta eelistanud tapalavale mõne teise vahendi Mary kõrvaldamiseks. Veel enne otsuse täideviimist kirjutas Davison Elisabethi ülesandel Amias Paulet'ile, soovitades tal leida „mõningaid abinõusid, mis lühendaksid selle kuninganna elu.“ Kuid ausameelne puritaan Paulet loobus seda tegemast.

Välisriikide silmis, eriti Prantsusmaa ja Šotimaa ees, tahtis Elisabeth end Mary surmamise vastutusest puhtaks pesta. Ta veeretaski Davisonile ja riiginõukogu liikmeile, kes olevat toiminud omapead, temalt vastavaid instruksioone saamata. Davison paigutati Towerisse, kust ta vabastati järgmisel aastal. Oma surmani sai ta aga riigilt pensiooni.

Mary surmaga raugesid siserahutused Inglismaal. Inglise trooni lähimaks pretendendiks oli Šoti kuningas James VI. Selle kui protestandi eest ei astunud Inglise katoliiklased võitlusse. Mary Stuart'i kadumine silmapiirilt lepitask Inglise katoliiklasi maksva korraga ja kui järgmisel aastal Philipp II saatis oma suure laevastiku — nn. „võitmatu armaada“ — Inglismaale, ei leidnud hispaanlased ees protestante ega katoliiklasi, vaid ainult inglasi.

14.

Sõda Hispaaniaga. „Võitmatu armaada“ hävitamine.

Alençon'i hertsogi ja Oranje Wilhelmi surm 1584. a. sundis Elisabethi võtma revideerimisele oma suhteid madalmaalastega.

Madalmaalaste Hispaaniale osutatud vastupanu hingeks oli olnud Oranje Wilhelm. Ainult tema oli osanud ohjendada ja siduda oma huvides erinevaid Madalmaade provintse. Ta surm tõi asendamatu kaotuse ning kõigile kaasaegsetele protestantidele kartuse, et Madalmaade mässu summutamiseks pole Philipp'il enam ees suuremaid raskusi.

Oranje Wilhelmi surm alarmeeris Elisabethi. Alatine kartus Hispaania ees, mida põhjustas Philipp'i salajane agiteerimine kõigis Inglismaa-vastastes üritustes, ei lasknud enam kahelda, et niipea kui Hispaania kuningas vabastab oma käed Madalmais ja seal oma võimu konsolideerib, laseb ta oma vägedel purjetada Inglismaale.

Tekkis paratamatult küsimus, kuidas pareerida Hispaania ataaki? Kas kindlustada end kodus ning jääda ootama Hispaania invasiooni Inglismaale, või asuda ise Hispaania suhtes kallaletungi seisukohale, abistades madalmaalasi ning murdes seal niivõrd Phi-

lipp'i võimu, et ta enam ei saaks mõelda vaenulikule operatsioonile Inglismaa vastu.

Oleks see küsimus olnud Elisabethil otsustada oma isiklike vaadete põhjal, ta oleks eelistanud jääda Hispaania suhtes äraootavale seisukohale. Kuid olles hoolsalt valvel Inglismaa hüveolu eest, pidi ta oma tegevuse koordineerima mandri katoliiklaste tegevusega. Siitpoolt saadud teated ei lasknud tal aga jääda pealtvaataja ossa, vaid sundisid teda aktiivsemale teotsemisele.

Alençoni hertsogi surmaga tõusis Prantsusmaal päevakorrale Prantsuse trooni pärimise küsimus. Henri III-ndal ei olnud lapsi ja tõenäoline oli, et ta neid enam ei saagi. Seaduslikult pidi troon minema pärast ta surma Navarra kuningale Henri'le. Seda ketserit ei tahtnud aga katoliiklased lasta Prantsuse troonile. Hertsog Henri Guise'i algatusel ühinesid Prantsuse katoliiklased 1584. a. lõpul Philipp II-ga katoliiklikuks liigaks, et takistada Navarra kuninga Prantsuse troonile tulekut ning välja juurida ketserlust Prantsusmaalt ja Madalmaist.

Kuigi liiga asutamist hoiti saladuses, sai Walsingham sellest teada juba märtsis 1585. a. Elisabeth oli täiesti teadlik sellest ohust, mis teda liiga poolt varitses: juba Throgmortoni komploti avastamine oli selgitanud Euroopa katoliiklike võimude kavatsusi Inglise trooni suhtes. Vastavalt katoliiklikule liigale tõstis Elisabeth uuesti esile protestantliku vastasliiga asutamise küsimuse. Selleks saatis ta vastavate üleskutsetega saadikud šoti-, Saksa- ja Taanimaale ning avas Madalmaade vabadusvõitlejatega läbirääkimised nende abistamise suhtes.

Protestantliku vastasliiga asutamine ei tulnud seekord jälle toime Euroopa protestantlikkude vürstide vastutulematuse tõttu. Kuid teisi tulemusi saavutas Elisabeth madalmaalastega. Et nende finantsasjad ja üldine administratsioon olid sattunud korralage-

dusse pärast Oranje Wilhelmi surma, oli madalmaalastele Inglise kuninganna abipakkuva käe väljasirutamise väga teretulnud. Nende abistamise korral pakkusid nad Elisabethile täielist suvereniteeti endi üle, kuid Elisabeth lükkas selle ettepaneku tagasi: ta ei tahtnud konflikti Philipp'iga siiski veel nii teravaks ajada. Septembris 1585. a. sõlmis Elisabeth madalmaalastega lepingu, mille põhjal Elisabeth kohustus neile andma 5000 jala- ja 1000 ratsameest. Nende sõdurite ülalpidamiskulud pidid aga madalmaalased hiljem tagasi maksma, mille kindlustuseks jäeti ingllastele mõned Madalmaade linnad. Juba detsembris 1585. a. saabus Leicester lubatud abiväega Vlissingenisse.

Leicesteri määramisega Madalmaade ekspeditsiooni juhiks tegi Elisabeth õnnetu valiku. Hoolimata kuninganna keelust võttis ta vastu madalmaalastelt talle pakutud asehalduri tiitli, soovides asuda samasugusele positsioonile, nagu oli olnud Oranje Wilhelmil. Kuid Leicesteril puudusid tolle vabavõitlejate juhi hiilgavad administraatorivõimed. Oma kadedana ja intrigeeriva iseloomuga ta sattus konflikti nii Inglise ohvitseridega kui ka generaalstaatide juhtivate tegelastega. Selle asemel et takistada Parma hertsogi edasitungi, ässitas Leicester Madalmaade linnaproletariaadi generaalstaatide vastu, kutsudes seega esile suuremaid seesmisi käärimisi.

Leicesteri omavoliline talitusviis Madalmaais ei meeldinud Elisabethile. Ta lõpetas rahalise toetuse saatmise ja andis Leicesterile käsu tagasitulekuks. 15. novembril 1586. a. lahkuski Leicester Madalmaist, määrates sinna jäänud Inglise sõjaliste jõudude juhiks Inglise ohvitseri John Norris'e.

Pärast Leicesteri lahkumist muutus madalmaalaste olund järjest halvemaks. Hertsog Parma sammus võiduteed, mässuliste valduses olevad linnad langesid üksteise järele hispaanlaste kätte. Juunis

1587. a. asusid nad tähtsa sadama Sluysi piiramisele.

Juba veebruaris 1587. a. olid madalmaalased saatnud delegatsiooni Elisabethi juurde abipalvega. Leicesteri tagajärjete ekspeditsioon pani aga Elisabethi mõtlema uue toetuse saatmisest. Meelsamini oleks ta näinud Hispaaniaaga vaenuliku vahekorra likvideerimist rahu sobitamise teel. Juba 1586. a. sügisel ta oli esitanud vastava ettepaneku Parma hertsogile, nõudes rahutingimustena madalmaalasil nende vanade õiguste taastamist, Hispaania sõjaväe äraviimist Madalmaist ja inglise kaupmeeste puutumatus Hispaania riigi piirides inkvisitsioonikohtute eest. Usuasjus oli Elisabeth järeleandlik, üteldes Parmale, et ta madalmaalasil usualal ei taha nõuda rohkem vabadusi, kui Philipp II südametunnistus lubab.

Viimase möönduse tegemine näitab kujukalt, kui võrd Elisabeth ihkas rahu. Eriti Inglise majandusolud nõudsid Hispaaniaaga sõja lõpetamist. Hispaania poolt teostatud majanduslik sulustus, mis sulges inglise kaupmeestele Hispaania, Portugali ja Madalmaade turu, oli viinud ummikusse Inglise kaubanduse ja kalevitööstuse. Parma mõjustusel olid hansalased sulgenud ka Hamburgi turu. Kudujate ja ketrajate seisund Inglismaal oli nii raskeks kujunenud, et neid võis näljasurmast päästa ainult tüli lõpetamine Hispaaniaaga.

Kuna oli näha, et Parma sihilikult püüab venitada läbirääkimisi, otsustas Elisabeth ta järeleandmisele mõjustamiseks saata toetust madalmaalasil Sluysi vabastamiseks. Juunis 1587. a. saatis Elisabeth Madalmaisse Leicesteri 5000 mehega. Kuid ka Inglise abiväed ei suutnud päästa linna, Sluys langes 26. juulil.

Sluysi langemise peapõhjusi tuleb otsida neis lahkhelides, mis uuesti tekkisid Leicesteril generaalstaatidega, milline asjaolu takistas Inglise sõjaväe koostööd madalmaalastega.

Tekib küsimus, mispärast Elisabeth Madalmaisse saadetud teise ekspeditsiooni juhiks määras uuesti Leicesteri, kes oma esimese ekspeditsiooniga ei saavutanud muud kui üksnes lahkkelisid madalmaalastega. See küsimus ei ole veel küllalt selgunud. Küll aga heidab sellele mõningat valgust Leicesterile kaasaantud instruksioon: selles tehti talle ülesandeks mõjustada madalmaalasi järeleandmisele Elisabethi poolt alustatud rahuläbirääkimiste suhtes, astudes ühendusse nii generaalstaatidega kui ka Madalmaade demokraatliku elemendi juhtidega.

Need tingimused, mis Elisabeth esitas Parmale Hispaaniaga kokkuleppe saavutamise alusena, ei rahuldanud madalmaalasi, kes nõudsid endile esijoones usuasjus täielist vabadust. Et Leicesteril oli sidemeid linnaproletariaadiga, siis arvatavasti läkitati ta teiskordselt eesmärgiga ässitada madalmaalaste endi hulgas rahutusi, mis ei laseks generaalstaatidel organiseerida suuremat vastupanu hertsog Parmale ja teeks neid seetõttu vastuvõtlikumaks Elisabethi poolt sobitatud rahutingimuste suhtes.

Ent Leicester ei tulnud toime ka selle ülesandega. Ta intrigeerimised Utrechtis, Leydenis ja Amsterdamis summutati generaalstaatide juhtivamate tegevlaste Barneveldt'i ja prints Moritz'i poolt, kelle osavus ületas Leicester'i kavaluse. Rahutingimuste suhtes jäid generaalstaadid endiselt tõrksaks.

Generaalstaatide pahameel Leicesteri vastu järjest kasvas; seda suurendasid veelgi rahalise vahetõrja reguleerimisel tekkinud konfliktid. Osa Inglise sõdureist seisis lepingu põhjal generaalstaatide otseste teenistuses, kellelt nad pidid saama oma palga ja varustise, kuid madalmaalased jäid ärimeesteks ka sõja-ajal. Madalmaalaste kaupmehed hangeldasid ja äritsesid edasi, müües sõjavarustist koguni vaenlasele ning tehes sellega hiilgavaid operatsioone. Kuid nende teenistuses olevad Inglise sõdurid nälgisid.

Leicester andis nende varustamiseks toetust omadest summadest, mistõttu ta sattus rahalisse kitsikusse. 1. juuliks 1587. a. tõusis võlg sõdurite palga arvel 44 000 naelani. Leicesteri palvel Elisabeth saatis vaevalt pool sellest summast, käskides puuduva osa katteks madalmaalasiltsisse nõuda neile laenatud 30 000 naela.

Nende raskuste tõttu ei suutnud Leicester enam edasi jääda Madalmaisse. Detsembris 1587. a. läks ta tagasi kodumaale, loobudes ühtlasi Madalmaade asehalduri tiitlist*).

Leicesteri tagasitulekut pooldas ka Elisabeth ise. Ikka tõenäolisemaks muutusid juba 1586. a. algul Inglismaale kaupmeeste kaudu saabunud kuuldused Philipp II suurist sõjalisest ettevalmistusist Inglismaa vastu. Neid kartusi suurendasid veelgi teated Philipp II ja paavst Sixtus V vahel sõlmitud lepingust, mille põhjal paavst nõustus toetama 1 miljoni tukatiga Hispaania kuninga sõjalist aktsiooni Inglismaa vastu.

Nende teadete mõjul siirdus aprillis 1587. a. kuu- lus Inglise meresõitja Drake väikese, kuid heas seisukorras oleva laevastikuga Hispaania rannikule, et kahjustada Hispaania laevu nende kodusadamais ning takistada neil kogunemist Lissaboni, milline sadam oli ette nähtud Inglismaale saadetava laevastiku väljumiskohaks.

Drake tuli oma ülesandega hiilgavalt toime. Cadix'is hävitas ta üle kolmekümne laeva, mis olid enamasti laetud Inglise invasiooniks määratud sõjavarustisega. Seal purjetas ta edasi Lissaboni, jätkates Hispaania laevade rüüstamist ja põletamist. Kartus Drake'i eest oli nii suur, et lõpuks ükski Hispaa-

---

*) Inglise sõjavägi jäi edasi Madalmaisse. Lepingu põhjal pidi Elisabeth madalmaalaste abistamiseks pidama seal 5000 meest. Neist kutsuti 1000 meest tagasi armaada tulekul.

nia laev ei julgenud ilmuda merele. Oma seekordse retke viimse hävitustöö saatis ta toimeAssooride juures, võttes kinni Ida-Indiast tuleva Hispaania kaubalaeva, mille saagi realiseerimine andis 154 000 naela.

Drake'i rüüsteretk sundis Philipp'i edasi lükkama Inglise ekspeditsiooni, mida oli algul mõeldud teostada juba 1587. a.

Vaheajal aga valmistuti Inglismaal palavlikult invasiooni vastu. Moodustati kaks armeed*), millest üks paigutati Tilbury'sse, et takistada hispaanlaste maandumist, teine asetati St. James'i kuninganna kaitseks. Enamik laevu koondati Plymouth'i, kuna väiksem osa saadeti Madalmaade ranniku lähedusse, et takistada hertsog Parmat dessanti saatmast Inglismaale. Võimalikkude siserahutuste vältimiseks vahistati kõik tähtsamad katoliiklased.

Suuremaid raskusi sünnitasid aga püssirohu ja kahurikuulide muretsemine. Hoolimata Elisabethi kokkuhoiust olid siiski Madalmaade ekspeditsioonid neelanud ligikaudu poole riigituludest**). Kaubanduse soikumisega olid riigi tulemid tunduvalt vähenenud, sest riigi peamiseks tuluallikaks olid tollid. Tühja riigikassa täitmiseks katsuti hankida laenu välismaa pankureilt ning tehti sundlaene kodumaa linnadelt ja rikkailt kodanikelt. Nii pidi Londoni linn valitsusele laenama 30 000 naela 10% intressi eest.

30. mail***) 1588. a. väljus Lissabonist hertsog Medina Sidonia juhatusel 130 sõjalaevast koosnev armaada, mis kandis pardal 30 000 meest ja 2630 kahurit. Kanalis tungis Inglise laevastik admiral Ho-

---

*) Inglise sõjaväe jalameeste arv ulatub sel ajal 50 000 meheni. Ratsanike arvu pole kahjuks teada.

**) Riigi tulud ulatusid 1587./88. majandusaastal 261 185 naelani, millest Madalmaade operatsioonideks oli kulutatud 125 389 naela.

***) Inglismaale aga saabusid teated, et armaada olevat lahkunud Lissabonist 18.—20. mail.

wardi ja viitseadmiraliks määratud Drake'i juhatusel kolm korda hispaanlastele kallale, kuid Philipp'ilt saadud instruksioonide põhjal katsus Sidonia kõrvale hoiduda suuremaist kokkupõrkeist. Ta otseseks eesmärgiks oli Calais, et siit võtta peale abiväge hertsog Parmalt ja siis tungida Inglismaale.

27. juulil 1588. a. jõudis armaada Calais'sse. Inglise lastele ei jäänud teadmatuks hispaanlaste kavatsused. Olles hispaanlaste kannul, sundisid nad neid juba järgmisel ööl lahkuma Calais reidilt. Sellest kaugemal Gravelingeni juures pörkasid 29. juulil mõlemad suuruselt peaaegu võrdsed laevastikud kokku. Inglise väledad, kerged laevad avasid kaugelt manööverdades suure kahuritule raskete Hispaania galeeride pihta. Hispaanlased polnud harjunud selle Inglise laevastikus tarvitusele võetud modernse merelahingu taktikaga. Nad hoidsid veel kinni keskaegsest lähilahingu süsteemist, mille järgi lahing otsustati peamiselt käsitsivõitlusega, kusjuures ründaja tormas pärast oma laeva küljeti kinnihaakimist vastase laevale.

Mõlemal pool võideldi meeleheitlikult. Hispaania veteraanid kinnitasid hiljem, et isegi Lepanto lahing olevat olnud lapsemäng Gravelingeni kõrval. Inglise osava manööverdamise tõttu kannatasid Hispaania laevad rängasti kahurikuulide all. Nad ei suutnud kaua säilitada oma positsiooni ning otsisid pääsemist põgenemisega Põhja-merre, et siit Šotimaa kaudu koduteed leida Hispaaniasse. Tagasisõidul sai laevastik veel raskesti kannatada tormide käes. Uhkest armaadast, mida peeti võitmatuks, jõudsid Hispaaniasse tagasi ainult riismed. Inglise laevastik aga oli säilinud terve.

Veel viimse hetkeni ei uskunud Elisabeth Philipp II sõjalist väljaastumist Inglismaa vastu. Ta pani suuri lootusi rahuläbirääkimistele hertsog Parmaga, mis jätkusid veel mais 1588. a., kuigi Antver-

penis levitati paavsti vandebullat Elisabethi vastu ja Parma isiklikul korraldusel ilmus trükist kardinal Alleni pamflett, mis kutsus üles kõiki katoliiklasi Inglismaa vastu, et kõrvaldada troonilt Elisabeth. Ka Walsingham oli täpsalt informeeritud oma Itaalia agentide kaudu armaada ettevalmistusist, millised teated ei jäänud saladuseks kuningannale. Elisabeth aga jäi kurdiks Burghley ja Walsinghami hoiatustele, et Parma kasustab läbirääkimisi ainult Hispaanias tehtud sõjaliste ettevalmistuste varjamiseks. Kogenud Inglise riigimehed ei eksinud oma arvamisis: hertsog Parma ja Philipp II kirjavahetus näitab kujukalt, et Elisabethi püüti sel teel petta. Parma tegi seda nii osavasti, et temaga läbirääkimisi pidava Inglise komisjoni liikmed läkitasid Londonisse teateid Philipp II soovist sõlmida rahu veel siis, kui Hispaania laevad olid juba ilmumas Inglise kanalisse.

Pannes lootusi rahusobitamise võimalusele, ei lasknud Elisabeth Drake'il minna Assooride juurde 1587. a., et seal kinni võtta Kesk-Ameerikast tulevaid kullalaevu, mis pidid Philipp'ile tooma raha sõjaliste ettevalmistuste jätkamiseks. Elisabeth tegi seega suure eksisammu. Ameerikast tulnud laevad tõid kaasa 16 miljonit tukatit kulda, millest kuninga isiklikku käsutusse läks 4 miljonit tukatit. Seistes pankroti äärel oleks Philipp II vaevalt suutnud saata armaadat Inglismaale ilma selle toetuseta.

Alles siis, kui Hispaania laevastik oli juba ilmunud Inglismaa lähedusse, pidi Elisabeth veenduma Philipp'i sõjalise aktsiooni tõsiasjas. Seda enam tuleb imestella, et Elisabeth ei kaotanud oma hingelist tasakaalu sel puhul. See rahulikkus ja meelegindlus, mida Inglise kuninganna osutas neil raskeil, kriitilistel päevil, äratasid aukartust ta vastu. Kartmatult oma julgeoleku eest läks ta augusti algul sõjaväe juurde Tilbury'sse. Siin ratsutades sõdurite ees nagu „amatsoonide keisrinna“, pidas ta neile kõne, milles

oskas leida tabavaid sõnu nende poolehoiu kindlustamiseks:

„Minu armas rahvas! Mõned, kes olid mures meie julgeoleku eest ja kartsid reetmist, soovitasid meile, et meie peaksime enda eest valvel olema, siis kui tuleme relvastatud hulkade juurde. Aga ma kinnitan teile, niikaua kui ma elan, ei tunne ma umbusaldust oma armsa, ustava rahva vastu. Tüürannid võivad hirmu tunda. Mina aga olen alati nii käitunud, et ma kõige kindlama kaitse olen leidnud oma alamate soojes südameis ja ustavas meeles. Seepärast tulin ka teie juurde, mitte meelelahutust ja lõbu otsima, vaid et ma olen otsustanud koos teiega võidelda, oma verd valada ja, kui see nii peab olema, ka surra oma Jumala, oma riigi, oma rahva ning oma au eest.“

Sõdurid juubeldasid. Nad põlvitasid ta ees ning palusid hardusega Jumalat oma kuninganna eest. Kui saabus teade, et hertsog Parma kavatsevat lähemal ajal purjetada üle kanali Inglismaale, arvas Elisabeth, et ta ei võivat oma sõjaväe juurest lahkuda, kui on karta vaenlaste maabumist. Niipea kui hispaanlased olid lahkunud kanalist, andis Elisabeth käsu desarmeerimiseks, kuigi oli karta, et Medina Sidonia võib suunduda mõnda Taani või Saksa sadamasse või Läänemerre, seal parandada oma laevad ja siis soodsal juhul uuesti tungida Inglismaa kallale. Samuti ei võidud kindel olla ka Šoti kuninga ustavuses. Kuid Elisabethi ei kohutanud need kartused, ta lootis oma õnnele, ja sõjavägi saadeti laiali. Kuninganna peamiseks mureks oli täpsalt täita oma kohustusi sõdureile palga tasumisel, tühja riigikassa tõttu aga ei oleks palgasõdurite teenistusaja pikendamisel olnud võimalik seda teha. Elisabeth ei tahtnud kaotada oma head renomeed ning ei toiminud teiste Euroopa valitsejate eeskujul, kellelt sõdurid kunagi oma tasu täies ulatuses kätte ei saanud. Seepärast eelistasidki saksa

palgasõdurid teenistuse otsimisel Inglise kunin-
gannat.

Armaada kaotus vallandas üleva röömu Inglis-
maal. Pidulikud jumalateenistused järgnesid ükstei-
sele. Eriti meeliülendavaks inglise rahva pidupäevaks
kujunes Elisabethi troonile astumise aastapäev 17.
novembril. Nagu kolmekümne aasta eest tervitati
röömuhõisetega Elisabethi troonile tulekut, nii ülis-
tati nüüd lauludes Elisabethi kangelasmeelt Inglis-
maa päästmisel ja vabaduse säilitamisel.

15.

Elisabethi vanadusaastad ja surm.

Aastad, mis järgnesid hiilgavale võidule hispaan-
laste üle kuni Elisabethi surmani, olid aastad täis pet-
tumusi tolele tähelepanuväärsele Inglise kunin-
gannale.

Armaada päevil oli Elisabeth tublisti üle 50 aasta
vana, kuid kauaks säilitas ta veel oma värskuse ja
noorusliku erkuse. Omistades suure tähtsuse keha-
lisile harjutusile, ratsutas ja jalutas ta palju, kui ai-
nult ilmastik seda lubas. Elisabethi head tervist ja
nooruslikku välimust imeteldi. „Kui otsustada ta
välimuse järgi,“ kirjutas 1592. a. keegi välismaalane,
„siis näeb ta välja nagu 16-aastane tüdruk.“

Kuid Elisabethi ustavad abilised kadusid üksteise
järele. Inglismaa vanem generatsioon näitas järjest
kasvavaid lünki. 1588. a. suri Leicester, paar aastat
hiljem järgnes talle Walsingham. Kui Hispaania
esindaja Londonis teatas Philipp II-le sellest suurest
kurbusest, mis oli vallanud inglasi Walsinghami
surma puhul, kirjutas kuningas sama teate äärele:
„Seal jah, kuid meile on see röömusõnumiks.“ Burgh-
ley elas veel, kuid kõrge vanaduse tõttu ei võinud ka
tema elupäevad enam kaua kesta.

Selle manalasse variseva vanema generatsiooni

kõrval tõusis esile Inglismaa noorus täis teotsemis-
iha, kuulsushimu ja võimupüüdeid. Vanema generat-
siooni rahulikkus ja ettevaatlikkus ei olnud neile

Krahv Essex.

vastuvõetav. Nad söötsid võitluse endiste tradit-
sioonide murdmiseks, mis oleks rajanud Inglismaa
elu uutele alustele. Elisabeth, see vanema generat-
siooni „Gloria“ ja „feede-kuninganna“, nagu nime-
tas teda luuletaja Edmund Spenser oma allegoorilises
rüütlikeposes *Faerie Queene*, ei olnud neile enam
muud kui tujukas, autokraatne, vanadusest juba jabu-
raks läinud naine.

Inglise noored, need „tegudemehed“, leidsid endale juhi Leicester'i võõraspojas, noores Essex'i krahvis, kelle päritolu ja kuninganna poolt osutatud poolehoid äratasid tas kõrgelennulisi ambitsioone etendada Inglise poliitilises elus sama osa nagu kord ta võõrasisa. Kuid Essex'il puudus alistumis- ja taktitunne, mida oli olnud Leicesteril. Oma ülevoolavas nooruses tahtis ta järskude surveavaldustega Elisabethile nihutada ennast ja oma sõpru riigitiürile.

Krahv Essex eksis, kui ta lootis niisuguse taktikaga jõuda kaugele. Elisabethi juures ei olnud võimalik midagi saavutada surve abil, küll aga alistumise ja alandlikkusega. Ta jäi surmani ehtsaks Tudoriks ning ei lasknud kellelgi autoritatiivselt juhtida end. Essex'i järsud rünnakud oma soovide pealesurumisel kutsusid esile vaid ägedaid stseene.

Kuid Essex ei asunud Elisabethi suhtes alati ründamispositsioonis. Noor ilus krahv oskas leida ka tabavaid meelitusi, mis võlusid vananenud kuninganna südame ja panid selle soojemalt tuksuma. „Kõige ilusam, kõige oivalisem ja kõige armsam kuninganna,“ kirjutab ta Elisabethile, „niikaua kui Teie Majesteet ei keeldu ütlemast: ma armastan Teid, ei ole minust õnnelikumat inimest maailmas.“

8. augustil 1598. a. suri Burghley, olles jõudnud 87. eluaastasse. Tema surm tähendas Elisabethile suurt kaotust. Kord oli ta ütelnud Burghley'le, et ta temast kauemini elada ei tahtvat. See ütlus liigutanud vana meest pisarateni. Burghley viimased sõnad oma nooremale pojale Robertile, kelles ta nägi oma elutöö jätkajat, olid: „Teeni Jumalat kuningannat teenides!“ Nende sõnadega püstitas ta endale hauakirja.

„Teie olete oma poja nii kasvatanud, et ta Teiega kõigiti sarnleb,“ oli kord Elisabeth kirjutanud Burghley'le. Noor Robert Cecil, kes oli pärinud oma isa riigimehevõimed, võitis ruttu kuninganna usal-

duse. 1596. a. määrati ta riigisekretäriks 33-aastasena. Juba viis aastat oli ta täitnud neid kohustusi, kuid tema nooruse tõttu ei tahtnud Elisabeth teda varem kinnitada samale kohale. Pärast oma isa surma tõusis järjest Robert Cecili mõju kuninganna juures; ta jätkas oma isa koolis omandatud alistumisega kuninganna autoriteedile vanema generatsiooni traditsioone.

Kuid Elisabeth vajab ka Essex'i ja ta kaaslaste abi. Need noored ihkasid tegusid, ihaldasid lõigata loorbereid lahinguis. Hoolimata armaada hävitamisest tuli Inglismaal siiski veel laskuda võitlusisse: Prantsusmaa, Hispaania, Iirimaa — need kolm Inglismaa valuobjekti ei andnud Elisabethile rahu ka ta vanaduspäevil.

Juulis 1589. a. langes Prantsuse kuningas Henri III kellegi fanaatilise munga kättetasuohvriks Henri Guise'i ja ta venna surmamise eest. Uue Prantsuse kuninga Navarra Henri ees sulges Pariis oma väravad. See linn oli katoliikliku liiga võimuses, keda toetas Philipp II.

Navarra Henri oli, nagu Inglise saadik tähendas Elisabethile, kroonita kuningas, kes pidi sõdima ilma rahata. Hugenottide vanade traditsioonide kohaselt pöördus ta abipalumisega Elisabethi poole. Et Hispaania väed olid vaheajal maabunud Bretagne'is, ei võinud Elisabeth keelduda toetuse saatmisest Prantsuse kuningale. Kes võis teada, kas liiga võidu korral Bretagne ei oleks moodustanud operatsioonibaasi uue armaada läkitamiseks Inglismaale.

Augusti algul 1591. a. maabusid Inglise väesalgad Normandias. Kuninganna oli määranud Essex'i üheks ekspeditsiooni juhiks. Salkkond noori inglasi oli vabatahtlikult kaasa läinud. Sõjas tahtsid nad näidata oma osavust, et hiljem saada sellele vastavat tasu ja tunnustust.

Inglise vägi asus appi Henri'le Roueni linna piiramisel ja pidi jääma Prantsusmaale ainult kaheks kuuks. Kuid määratud tähtaeg möödus, linn aga ei langenud. Essex pani kaalule oma isikliku vapruste ja kutsus Roueni linna komandandi kahevõitlusele, et vanade kommete põhjal otsustada linna saatust. Roueni komandant ei võtnud kutset vastu: „ta amet ei lubavat tal laskuda niisugusesse võitlusse.“ Elisabeth muutus sarkastiliseks: Roueni operatsioon kujunes juba Inglise vägede prestiiži arvel lavastatud komöödiaks. Järgmise aasta algul pidi Essex lahkuma Elisabethi käsul Prantsusmaalt, Inglise vägi aga jäi edasi Roueni alla, mille piiramist ikka veel jätkati.

Prantsusmaal viibimise ajal oli Essex ülendanud mitmeid oma sõjakaaslastest rüütleiks. Sellega astus ta üle oma võimupiirist: rüütliks löömine oli valitseja ainuõigus. Kui Elisabeth sellest teada sai, tähendas ta ironiseerivalt, et Essex oleks paremini toiminud, kui ta enne oma meeste rüütliks löömist neile oleks ehitanud vaestemajad.

Vaevalt olid möödunud mõned aastad, kui uued ülesanded kutsusid jälle Essex'it. 1595. a. maabus neli Hispaania galeeri Edela-Inglismaa poolsaarel Cornwall'is. Põletades rannikukohti kadusid nad sama kiirelt, kui olid tulnud. Seda ei võidud jätta hispaanlastele kätte tasumata. Ka Elisabeth ise oli jõudnud veendumusele, et ründamine on siiski parimaks kaitsevahendiks.

Osalt riigi, osalt eratoetusel asusid kuu hiljem Drake ja Hawkins rüüsteretkele Hispaania asumaisse Ameerikas. Järgmisel aastal tuli laevastik tagasi. See ei toonud sedakorda kaasa oodatud saaki, küll aga kurbi sõnumeid kuulsate meremeeste Hawkins'i ja Drake'i surmast.

Mõned nädalad hiljem suundusid admiral Howard ja Essex rüüsteretkele Hispaania sadamalinnaga Ca-

dix'isse. Essex'i nimi oli kaasa meelitanud sadandeid noori aadlikke. See retk tõi uusi loorbereid Englise meremeestele: kiire ja osava ründamise all langes Cadix. Sadamas hävis suur Hispaania kaubalaevastik, mille üldväertus tõusis 12 miljoni tukatini. Meeleldi oleks Essex jätkanud Hispaania ranniku atakeerimist, kuid enamik ohvitseride nõudis Inglismaale tagasipöördumist, mis ka teostati.

Võitjana tuli Essex tagasi, sest Cadix'i langemist peeti tema isiklikuks teeneks. Rahvas juubeldas oma kuulsusrikkale väejuhile, Elisabeth osutas talle endisest suuremat tähelepanu ja 1597. a. lõpul ülendati Essex ülemmarssaliks.

Kuid kiirele tõusule järgnes ka sama kiire langus. Kuulsus tõstis Essex'i iseteadvust, mis tõi aga endaga kaasa üleoleva suhtumise Elisabethi korraldusisse. 1598. a. lõpu poole viis Essex läbi riiginõukogus, et ta määrati Iirimaa asekuningaks. Ka Elisabeth andis oma nõusoleku selleks. Oli ülim aeg saata Irimaale mees, kes likvideeriks mässuliikumise. Suurem osa Irimaast oli mässuliste võimuses. Nende osav juht Tyrone'i krahv Hugh O'Neill ähvardas juba Dublinit. Järgmise aasta algul siirdus Essex Irimaale suure väega, mis koosnes 16 000 jalamehest ja 1300 ratsanikust.

Vastavalt sõjanõukogus vastuvõetud otsusele, millesest koosolekust ka Essex ise osa võttis, pidi ta koondama kogu oma jõu Tyrone'i atakeerimiseks Ulsteris. Vaevalt oli Englise sõjavägi jõudnud Irimaale, kui selgus, kuivõrd Englise sõjanõukogu oli olnud väheteadlik Iiri sisemistest oludest ja neist tingimustest, milles tuli sõdida. Dublinis soovitati Essex'ile Ulsteri ekspeditsiooni edasi lükata juuni-kuuni: varakevadel oleks Englise sõjaväel olnud raske leida endale toidumoonas ses vaeses piirkonnas. Essex kuulas nõuannet. Ta veetis aega väiksemate retkede korraldamisega Munsteri ja Leinsteri sihis. Juuni

lõpul jõudis ta pikast teekonnast kurnatud sõjaväega tagasi Dublini. Välja arvatud ühe tähtsuseta lossi vallutamine, ei olnud saavutatud mitmekuise Iirimaa viibimise järel mingisuguseid tulemusi.

Sarkastiliselt tähendas Elisabeth, ta pidavat maksma 1000 naela päevas selleks, et Essex võiks minna oma reisule. Ka avaldas Elisabeth pahameelt selle üle, et Essex määras juhtivaile kohtadele sõjaväes noori kogenematuid aadlikke, kes, nagu kuninganna tähendas, peale oma soovi „midagi teha“ ei omanud mingeid vilumusi sõjapidamiseks Iirimaa raskeis oludes. See ei olnud avalik võitlus, vaid partisanisõda, kusjuures iirlased kindlustasid end mägedes, metsades ja soodes, kust nad aeg-ajalt ootamatult ette võtsid järske rünnakuid Inglise vägede kallale.

Hoolimata Elisabethi korduvaist käskudest loobus Essex Ulsteri operatsioonist. Ta sõlmis septembrikuu algul Tyrone'iga kuueks nädalaks relvaderahu, lubades kuningannale suuliselt ette kanda iirlaste rahutingimused, mis taotlesid Irimaale täielist autonoomiat. Elisabethilt luba küsimata tuli Essex septembrikuu lõpul tagasi Inglismaale.

Essex'i omavolilises lahkumises Irimaalt nägi Elisabeth oma taltsutamatu alama vastupanuavaldust ta autoriteedile. „Jumala nimel!“ hüüdis ta, teada saades Essex'i kojutulekust, „ma ei ole enam kuninganna, see mees tahab olla minust kõrgemal. Kes lubas krahv Essex'il tulla tagasi? Kui minu oma poeg oleks astunud säärase sammu, ma oleksin ta paigutanud Inglismaa kõrgemasse torni.“

Essex pandi kodusesse aresti. Juunis 1600. a. mõistis eriline riiginõunikest ja tähtsamaist riigiametnikest koosnev komisjon ta süüdi omavolilises käitumises Iiri ekspeditsiooni juhtimisel. Ta vabastati kõigist ameteist ning jäeti edasi koduse valve alla.

Essex ei süüdistanud enda alandamises Elisa-

bethi. Ta pani selle oma vaenlaste, eriti Cecili intri-
geerimise arvele. Seepärast oli ta veendunud, et
Elisabethiga isikliku kokkusaamise korral ta suudaks
end rehabiliteerida. Kirja kirja järele läkitas ta Elisa-
bethile, apelleerides viimase kaastundmusele ning
anudes endale luba ta lähedusse ilmumiseks. „Rutta,
paber, selle juurde,“ kirjutas ta, „kelle lähedusest ma
õnnetu eemaldatud olen. Suudle seda ilusat karista-
vat kätt. Ütle, et sa tuled kahetseva, piinades vaev-
leva Essex'i poolt.“

Essex'i kirjad ei leidnud vastukõla Elisabethis.
Ta tahtis tal lasta maitsta alanduskarikat lõpuni.
„Mida rohkem toidame haiget keha,“ tähendas ta
Essex'i kohta, „seda rohkem kahju sünnitame talle.“

Olles hüljatud Elisabethi poolt, valmis Essex'il
ja ta sõpradel kava võtta oma võimusesse Whitehall'i
loss, kus viibis kuninganna, areteerida Essex'i vaen-
lased, anda need kohtu kätte ning mõjustada Elisa-
bethi parlamendi abil vastu võtma reforme, mis muu-
daksid senise riigikorra.

Kavatsetud aktsioon, mis võeti ette 8. veebruaril
1601. a., äpardus. Elisabethil oli juba varem teateid
Essex'i sepitsusist, sest viimane katsus leida toetust
Londoni elanikelt ja linnavalitsuselt. Kui ta ratsu-
tas läbi Londoni tänavate ühes ligikaudu 200 kaasla-
sega, tervitasid teda kodanikud vaimustusega; kuid
kui ta kutsus neid tema kasuks relvi võtma, ei teinud
seda keegi. Ka Essex'i omad kaaslased kadusid teel
üksteise järele; ainult vähesed jäid ustavaks talle.
Nendega otsustas ta tagasi tõmbuda oma majja. Kodu-
teel tekkis neil verine kokkupõrge sõduritega, mis
nõudis mõningaid ohvreid. Lõpuks pääses Essex jõe
kaudu oma majja, kus ta end oma kaaslastega bari-
kaadis. Alles pärast valitsuse poolt Essex'it kinni
võtma saadetud admiral Howardi ähvardust maja
õhku lasta alistus Essex koos oma kaaslastega.

Sel rahutul päeval ei avaldanud Elisabeth vähi-
matki kartust. Meeleldi oleks ta ise läinud mässajate
vastu, kui riiginõunikud ei oleks takistanud teda seda
tegemast. Prantsuse kuningas Henri IV tähendas
hiljem vaimustatult Elisabethi kohta: „Ainult tema
on tõeline kuninganna. Ainult tema oskab valitseda.“

Mässajate karistamisel (vahistatud oli 100 isiku
ümber) ei näidanud Elisabeth sellele ajale vastavat
karmust. Ainult Essex koos viie kaaslasega viidi
tapalavale. Teised pääsesid rahatrahviga ja mõned
jäid üldse karistamata. Elisabethi otsus krahv Essex'i
kohta tundus rahvale siiski karm olevat. Kaua leina-
sid nad taga rahvalauludes oma armastatud Essex'it,
„Inglismaa uhkust“.

Essex'i surm riivas kõige enam Elisabethi en-
nast. Ta vanade päevade lemmik, too taltsutamatu
poiss, keda ta oli näinud meheks sirguvat — teda ei
suutnud Elisabeth unustada. Ta vabanes vaid het-
kiks teda vallanud hingelisest surutisest. Mais 1602. a.
kaebas Elisabeth Prantsuse saadikule, ta olevat väsi-
nud elust, midagi ei rahuldavat enam teda ega valmis-
tavat talle rõõmu.

Märtsi algul 1603. a. suri Elisabethi südamesõber,
Nottinghami krahvitar. Viimase surm süvendas veelgi
Elisabethi moraalset depressiooni. Ta ei lahkunud
enam toast, kaevates vahetevahel valude üle kõris ja
kontides. Tundide viisi võis ta vaikselt fikseerida
mõnd asja. Nagu tavaliselt keeldus ta ka seekord
arstimeid vastu võtmast, kuigi arstid arvasid, et nende
mõjul ta tervis paraneks ja ta veel aastaid võiks elada.
„Ma ei ole haige,“ vastas Elisabeth neile, „ma ei tunne
valu, mu jõud vaid kaob.“

23. märtsil oli Elisabeth suremisel. Riiginõunike
küsimusele, keda ta tahab näha oma järglasena, vas-
tas Elisabeth: „Ma soovin, et mulle järgneks kunin-
gas ja see olgu minu lähem sugulane, šoti kuningas.“
Seejärel ta kaotas kõnelemisvõime. Öhtul kella kuue

paiku andis ta märkide abil mõista, et kutsutaks ta juurde peapiiskop ja teisi vaimulikke. Hilisööni palvetasid need ta voodi ees. Hommikul kella 2—3 vahel 24. märtsil 1603. a. suri Inglise kuninganna Elisabeth.

16.

Elisabethi tähtsus Inglise valitsejana.

Elisabethi ajalooline tähtsus peitub neis tulemusis, mida ta saavutas oma valitsuse ajal Inglismaa poliitilise ja majandusliku erikaalu tõstmiseks, rajades sellega aluse Inglismaa hilisemale vägevusele. Kuigi on raske kindlaks teha, kuipalju Inglismaa tollaegse hüvangu tegureid tuleb panna isiklikult Elisabethi ja kuipalju ta lähemate kaastööliste arvele, tuleb siiski kõrgesti hinnata Elisabethi ettenägelikkust rahva vajaduste õigete eesmärkide tabamisel ja oma tegevuse koordineerimisel vastavalt riigi arengu sihtjoontele.

Uus ettevõtlikkuse vaim haaras Inglismaad. Keskajast säilinud korporatiivne meelsus taandus renessanssi kandva individualismi ees, mis vabastas Inglise kodaniku traditsioonide kammitsaist ja ergutas teda ohtu kartmata julgeile üritustele. Uut ajavaimu mõistis Elisabeth. Ta ei pidurdanud selle avaldusi, vaid soodustas ja toetas kõigiti nende arenemist.

Suurimaks saavutiseks Elisabethi valitsuse ajal on Inglise merevõimu kasvamine seoses kuulsate inglise merekangelaste poolt teostatud kaugete meresõitudega, mis rajasid tee Inglismaa kaubandusliku ja poliitilise mõju tõusule meretagustes maades, viies Inglismaa lähemasse kontakti seni inglastele tundmatute Ameerika, Aafrika, India ja Kaug-Aasia osadega.

Oleme juba maininud Francis Drake'i julgeid mereretki Hispaania kaubanduse ja laevastiku kahjus-

tamiseks, mida ta sooritas Hispaania rannikuile ja selle asumaaadele Ameerikas. Tema meresõitude tippsaavutiseks osutus pärast Magalhãesi teostatud teine ümbermaailma-reis 1577.—1580. a. Mõned aastad hiljem tuli toime samasuguse saavutisega ka Thomas Cavendish, näidates sellega kogu ilmale inglise meremeeste julgust kaugete meresõitudega ühenduses olevate raskuste ületamiseks. Frobisher, hiljem ka Davis, otsides Põhja-Ameerika kaudu otsemat teed Hiinasse ja Indiasse, tasandasid teed Inglise kaubandusele ja kolonisatsioonile Põhja-Ameerika idarannikul, kuhu rajaski Walter Raleigh esimese Inglise asumaa, mida nimetati Inglise neitsiliku kuninganna auks Virginiaks. Kantud samasugusest soovist põhjapoolse mereteed avastamiseks Hiinasse ja Indiasse, oli juba 1553. a. Chancellor jõudnud ümber Põhja-Norra Valgesse merre. Siit korraldati ka Elisabethi ajal ekspeditsioone piki Siberi põhjarannikut Hiinasse lühema tee otsimisel, mis aga Obi jõe suudmest kaugemale ei jõudnud kliimaliste takistuste tõttu.

Ühenduses Inglise merevõimu kasvamisega tegi ka Inglise tööstus ja kaubandus Elisabethi ajal suuri edusamme, mida soodustas Madalmaade majanduselu ummikusse sattumine neis provintsidest puhkenud sõdade tõttu. Madalmaalased otsisid suuri hulgi sõja eest ulualust Inglismaal, kus neid ka lahkesti vastu võeti ja rakendati nende oskusi iseenda kalevitööstuse arendamiseks. Seetõttu tõusis Inglismaa Flandria asemel Euroopa tähtsamaks kalevitööstuse keskuseks. Inglise kalev oli kõikidel Euroopa turgedel otsitud kaubaks oma kõrge kvaliteedi tõttu.

Teatud määral sai Inglismaa ka Madalmaade kaubandusliku pärandi osaliseks. Umbes $\frac{1}{3}$ Antverpeni kaupmehist asus kodumaa sõjaohu eest elama Londonisse, mis kiirelt tõusis Euroopa tähtsamate kaubalinade hulka. Thomas Greshami algatusel asutati 1570. a. Londoni börs. Elisabeth külastas isiklikult

uut börsihoonet, nimetades selle Royal Exchange'iks. Londoni börs kujunes varsti Euroopa kaupmeeste üldiseks kohtamiskohaks, kus võidi hankida kasulikke teateid maailma kaubanduse kohta. Sama ettevõtlikkusega nagu omal ajal Veneetsia ja Hansa kaupmehed löid ka inglased elavaid kaubanduslikke suhteid Venemaa, Türgimaa, Pärsia ja Indiaga. Kaugete turgude kasustamiseks asutati arvurikkaid kaubaseltsi, millest tähtsamaiks said Levandi ja Ida-India kaubakompaniid. Inglismaast endast tõrjuti välja hansalased nende kaubakontori sulgemisega Londonis 1598. a.

Inglise majanduselu hooga arenemisega kasvas ka kodanike jõukus, suurendades komforti ja luksust. Endiste süngete kindlustatud losside asemele ehtasid aadlikud õhurikkamaid, suurte rohkete akendega varustatud elamuid, mida ümbritsesid suurepäraseid aiad. Ka linlaste majades tulid tarvitusele korstnad ja klaasidega varustatud aknad. „Lihtsa talupoja kapid“, kirjutab keegi kaasaeglane, „on täidetud vasknõudega. Tal on majas kolm või neli voodit, mis sisustatud patjade, linade ja tekkidega. Ta majas leidub lusikaid ja soolatoose, mis on valmistatud hõbedast. Maa on nii viljakas ja küllaldaselt varustatud kõigega, et tõega võib ütelda, siin ei ole vaesusel kohta.“

Kuigi neid kaasaegseid teateid tuleb võtta teatud reservatsiooniga, mida kinnitavad Elisabethi valitsuse ajal antud arvukad vaesteseadused, näitavad nad siiski Inglise majandusliku olundi tunduvat tõusu, võrreldes sama sajandi esimese poolega.

Neid tulemusi Inglismaa hüvangu tõstmiseks oli Elisabethil seda kergem saavutada, et endine feodaal-aadel oli oma võimu minetanud Roosisõdade ajal ja uue aja ühiskonna kandvamad jõud — väikeaadel (*gentry*) ja linlased — liitusid üksmeelselt valitsusega riigi ülesehitavaks tööks. Hoolimata Elisabethi autokraatlikest püüdlusist ei sattunud ta kunagi kon-

flikti parlamendiga. Vastupidi, Inglise parlament suhtus Elisabethisse niivõrd kuulekalt, et ta oma otsuseis kunagi risti vastu ei läinud kuninganna soovidele. Inglise rahvas usaldas Elisabethi, hinnates ta suuri valitsejavõimeid, mis kindlustasid Inglismaale rahu ja majandusliku hüvangu ning sellest sõltuvalt ka kultuurilise õitsengu. Rahva üldist poolehoidu oma valitseja kohta iseloomustab kujukalt juba eespoolmainitud Stubbsi käitumine, kes pärast Elisabethi käsul käe maharaiumist siiski veel hüüdis: „Jumal kaitsku kuningannat!“

Üldise vaimse erksusega ja majandusliku õitsenguga käis käsikäes kultuuriline tõus. Elisabethi-aegse elu kultuurilise tõusu ühe esilekerkivama näitena võime tuua William Shakespeare'i ja ta loomingu, mis on jäänud igiaegadeks Inglismaa vaimsete saavutuste kõrguse tunnistajaks.

Olles kindlustanud anglikani kiriku alused Inglismaal pidi Elisabeth võitlusse astuma kujunenud kirikukorralduse säilitamiseks selle vastaste — katoliiklaste ja puritaanidega. Elisabeth oli isiklikult vähe huvitatud usuasjust. Reformeeritud usu dogmad olid talle üksnes poliitiliseks vahendiks paavsti ülemvõimu kõrvaldamiseks Inglismaal. Seetõttu katsus ta ka Inglise reformeeritud kirikut kujundada selliselt, et see rahuldaks mõõdukaid protestante kui ka katoliiklasi, vältides sealjuures vahelesegamist kodanike südame-tunnistuse vabadusse. Elisabethile piisas vaid sellest, et inglased vormiliselt ühinesid anglikani kirikuga, vähe hoolides sellest, missugused olid nende usulised veendumused. Anglikaani jumalateenistust eemaldumise eest määras 1564. a. parlamendiakt niivõrd väikese rahatrahvi, et seda tavaliselt sisse ei nõutudki.

Kuid jesuiitide, paavsti ja Philipp II agiteerimine Inglismaal sundis Elisabethi hiljem loobuma oma esialgsest sallivast suhtumisest usuasjusse ja võtma tarvitusele repressioonivahendid riikliku kiriku vastaste

vastu. 1581. a. määrusega kõrgendati rahatrahvi kuni 20 naelani kuus neile, kes hoidusid eemale anglikaani jumalateenistust. Katoliku messi pidamine, ka era- viisil, keelati ära. Siirdumine katoliku usku ja jutlustamine katoliku kiriku vaimus samastati riigi reetmise süüga ja karistati surmanuhtlusega. 1585. a. parlamendi aktiga sunniti kõiki jesuiite ja katoliku vaimulikke Inglismaalt lahkuma. Keeldujad vahistati ja nii mitmed neist saadeti tapalavale.

Rööbiti katoliiklastega tuli Elisabethil võitlust pidada ka puritaanidega, kes tahtsid anglikaani kirikut puhastada katoliku kiriku traditsioonidest ja kooskõlastada Calvini õpetusega. Kuigi puritaanid jäid lojaalseks valitsusele, ei olnud Elisabethile vastuvõetavad puritaanide püüdlused neis avalduvate demokraatlikkude taotluste tõttu, mille eesmärgiks oli piiskoppide ja kuningavõimu asendamine kirikuelu juhtimisel koguduste enda poolt valitud isikutega.

Dissidentide (ametlikust kirikust lahu hoidjate) vastu võitlemiseks 1584. a. asutatud eriline kohus, nimetatud Kõrgema Komisjoni kohtukojaks, teotses energiliselt puritaanide õpetuse levitamise summutamisel, kutsudes oma valjusega Burghley's esile protesti, kes võrdles tähendatud kohtukoja tegevust Rooma inkvisitsiooniga. Paljud puritaanidest põgenesid jälitamise eest Hollandisse, kust nad hiljem siirdusid Põhja-Ameerikasse.

Elisabethi valitsuse lõpuaastail oli dissidentide arv Inglismaal niivõrd vähenenud, et nad ei võinud enam saada ohtlikuks anglikaani kirikule. Kaaluv enamik inglise rahvast oli ühinenud kehtiva riikliku kirikuga.

Nii näeme Elisabethi ajal igal põhilisemal arengu- joonel kindlasuunalist edasiminekut, mis kokkuvõttes tugevdas riiki.

Nimede hääldamist.

Alençon — alan(g)sso'n(g)
 Alvarez de Quadra — alve'ree
 de kva'dra

Anjou — an(g)žuu'
 Arundel — ärändl
 Ascham — äškəm
 Ashley — äšli

Blois — blua'
 Boleyn — bulin
 Borgia — bordža
 Bothwell — boewel
 Bretagne — bröta'nj
 Buchanan — bjukä'nən
 Burghley — bæli

Calais — kale'
 Cambray — kan(g)bre'
 Campeggio — kampe'džo.
 Canterbury — kántəbəri
 Catherine — kääərin
 Cecil — sesl
 Chapyus — šapüi'
 Chelsea — tšelsi
 Cheshunt — tšesnt
 Claude — klood
 Coligny — kolinji'
 Condé — kon(g)de'
 Courtenay — kootni
 Cranmer — kränmə(r)
 Cromwell — kromwel

Darnley — daanli
 D'Aubigny — dobinji'
 D'Elboeuf — dälböf'
 Don Juan — don hhua'n
 Dover — douvə(r)
 Drake — dreik
 Dudley — dɒdli

Edinburgh — edinbərə
 Essex — esiks

Firth-of-Forth — fəəəfoə
 François — fran(g)ssua'

St Germain — sän(g)žermä'n(g)
 Gloucester — glöstə(r)
 Greenwich — grinidž
 Gresham — grešəm
 Guilford — gilfəd
 Guise — güi'z

Hatfield — hätfiild
 Havre — aavr
 Hawkins — hookinz
 Henri — an(g)ri'
 Henry — henri
 Howard — hauəd

James — džeimz
 Jane — džein

Kate — keit
 Kirk-of-Field — kəkəkfiild
 Knox — noks

Leicester — lestə(r)
 Leith — liie
 Lennox — lenəks
 Lochleven — lohhlivn
 Louis — lui'

Maitland — meitlənd
 Mary — məəri
 Mauvissière — movisjäär
 Medici — meditši
 Melville — melvil
 Montmorency — mon(g)moran(g)ssi'

More — moo(r)
Murray — mʌri

Noailles — noi'
Northumberland — nooəl'mbəlænd

Paget — pädžit
Parry — päri
Plymouth — plimə
Pope — poup

Raleigh — rooli
Renard — rönaa'r

Seymour — siimoo(r)
Shrewsbury — šruuzbəri
Somerset — saməsit
Stuart — stjuət

Suffolk — sʌfək
Sussex — sʌsiks

Throgmorton — ɵrogmoo'tn
Tower — tauə(r)
Troyes — trua'
Tudor — tjuudə(r)
Tyrone — tirou'n
Tyrwhitt — tirit

Wales — weilz
Walsingham — woosingəm
Warwick — worik
Westmoreland — westmələnd
Wolsey — wulzi
Woodstock — wudstok
Wyatt — waiət

Tarvitatud kirjandust.

J. E. Neale, Queen Elizabeth. London, 1934.

Conyers Read, Mr. Secretary Walsingham and the policy of Queen Elizabeth. I, II, III. Oxford, 1925.

Edward P. Cheyney, A History of England from the Defeat of the Armada to the Death of Elizabeth. I, II. New York, 1926.

James Anthony Froude, History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth. VI, VII, VIII, IX, X, XI. London, 1866.

E. F. Benson, Sir Francis Drake. 1540—1596. (Saksakeelne tõlge.) Leipzig, 1936.

E. Thane, Das Mädchen aus dem Hause Tudor. (Saksakeelne tõlge.) Zürich, Leipzig, 1936.

G. W. Powers, England and the Reformation. (The Oxford Manuals of English History.) London.

E. Marcks, Königin Elisabeth. (Monographien zur Weltgeschichte.) 1897.

SISUKORD:

1.	Henry VIII abiellumine Anna Boleyn'iga	5
2.	Elisabethi noorusaastad	10
3.	Mary Inglismaa kuningannana ja tema vahekord Elisabethiga	28
4.	Elisabethi trooniletulek	49
5.	Elisabeth ja kirik	54
6.	Elisabethi esimesed välispoliitilised edusammud .	58
7.	Elisabeth Šoti protestantide toetajana	66
8.	Elisabeth ja Mary Stuart	75
9.	Mäss Põhja-Inglismaal	98
10.	Ridolfi konspiratsioon	103
11.	Elisabethi osavõtt Prantsusmaa ususõdadest. Uued abielukavatsused	106
12.	Madalmaade küsimus ja Alençoni hertsogi osa selles	124
13.	Mary Stuart'i protsess ja ta traagiline surm	137
14.	Sõda Hispaaniaga. „Võitmatu armaada“ hävita- mine	150
15.	Elisabethi vanadusaastad ja surm	160
16.	Elisabethi tähtsus Inglise valitsejana	169
	Nimede hääldamist	174
	Tarvitatud kirjandust	175

